

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

ÇAL QILINCINI, XAN QAZAN!
("Dədə Qorqud kitabı"nda silah adları)

*"Dədə Qorqud" eposunun elm
aləminə bəlli olmasının 200 illiyinə
həsr olunur*

BAKI - 2015

Redaktor: **Muxtar KAZIMOĞLU (İmanov)**
filologiya üzrə elmlər doktoru
AMEA-nın müxbir üzvü;

Rəyçilər: **Ramazan QAFARLI**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
Məhərrəm MƏMMƏDLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;

Kamil BƏŞİROV
filologiya üzrə elmlər doktoru;

Seyfəddin RZASOY
filologiya üzrə elmlər doktoru;

İlham ABBASOV

Əzizxan Tanrıverdi. Çal qılıncını, xan Qazan! (“Dədə Qorqud kitabı”nda silah adları). Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 191 səh.

Çal qılıncını, xan Qazan! filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud” dastanının dilinə həsr etdiyi on birinci kitabdır. Monoqrafiyada silah, silah hissələri və döyüş geyimlərinin adları tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırılır. Eyni zamanda bu tip vahidlərə istinad olunmaqla qədim türk etnoqrafiyası və hər b sənətinin bir sıra səciyyəvi cəhətləri işıqlandırılır.

T———Qrifli nəşr

© Folklor İnstitutu, 2015
© Əzizxan Tanrıverdi, 2015

M Ü Ə L L İ F D Ə N

“Çal qılıncını, xan Qazan!” Bu ad (ideonim) “Dədə Qorqud kitabı”na dərin məhəbbətimizi əks etdirir. “Kitab”ın poetik strukturundan süzülüb gələn bu ad ulu babalarımızın, dədələrimizin ruhunu yaşadır, bu günümüzlə səsləşir, xalqımızı erməni işğalçıları üzərində qələbəyə çağırır, sirli gələcəyimizə işıq salır...

Oğuz igidlərinin silahları “Kitab”da elə canlandırılıb, elə təqdim olunub ki, onlardan yan keçmək olmur: “Yay çəkmədin, ox atmadın//Baş kəsmədin, qan dökmədin...” Bu mənada “Kitab”dakı silah adları ilə bağlı “Çal qılıncını, xan Qazan!” adlı əsərin yazılması təsadüfi deyil. Onu da vurğulayaq ki, 2002-ci ildə çap etdirdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” adlı monoqrafiyada “Kitab” və Azərbaycan dili şivələri üçün səciyyəvi olan sapand, taraqa, yaraq kimi hərbi terminləri tarixi-lingvistik müstəvidə şərh etmişdik. Bu isə o deməkdir ki, “Çal qılıncını, xan Qazan!” monoqrafiyasının təməli ən azı 2002-ci ildə qoyulub.

“Kitab”ın dilində qılınc, yay, ox, cida, sapan kimi silah adları üstün mövqedə çıxış edir. Hətta bütövlükdə hərbi terminlər əsasında qurulmuş cümlə modellərinə də təsadüf olunur: “Qılıc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar”. Bu tip cümlələrdə qədim hərbi tariximizin bir parçası yaşayır ki, bu da “Çal qılıncını, xan Qazan!” kitabının ərsəyə gəlməsinə təkan verdi.

Язизхан Танрыверди

“Kitab”dakı hərbi terminlərin, xüsusən də silah adlarının semantikasını struktur-semiotik müstəvidə, həm də kompleks və sistemli şəkildə araşdırmaq barədə çoxdan düşünürdüm. Açığını deyim ki, Qazaxıstan respublikasının Qızılorda şəhərində “Qorqud Ata”ya həsr edilmiş Beynəlxalq konfransda iştirak etməyim, (7-10 oktyabr 2014-cü il), qorqudşünaslarla fikir mübadiləsi aparmağım bu istəyi bir az da tezləşdirdi...

Dəyərli oxucular! Bu kitaba qiymət vermək Sizin işinizdir. Biz isə Dədəmiz Qorqudun dili ilə Sizə xeyir-dua veririk: “Vuruşanda iti polad qılıncınız gödəlməsin!”.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI” AZƏRBAYCAN DİLİNDƏDİR

Qorqudşünaslıqda “Kitab”ın hansı dildə yazılması mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır. Elə buna görə də bu məsələ ilə bağlı mövcud fikirləri saf-çürük etmək, problemin həlli yollarını, onun görünən və görünməyən tərəflərini müəyyənənləşdirmək zərurəti yaranır. İlk olaraq qorqudşünaslıqdakı fikirlərə diqqət yetirək:

– V.V.Bartold “Dastan”ın coğrafi koordinatlarını məhz Qafqaz mühiti ilə əlaqələndirir və belə qənaətə gəlir ki, Dədə Qorqud adı ilə bağlı olan “Dastan”ın Qafqaz mühitindən kənarda yaranması qeyri-mümkündür (“Турецкий эпос и Кавказ”. Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962, səh.19-129);

– O.Ş.Gökyay “Kitab”ın dilindən bəhs edərkən əsası olmayan, qeyri-dəqiq fikirlər irəli sürür: XIV əsrdə Azərbaycan dili müstəqil bir dil kimi ortada yoxdur; “Dastan”ın dili Azərbaycan və qədim Anadolu dillərinin parçalanmadığı müştərək “səlcuq dili” hesab olunmalıdır... (Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.CXCIV). Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşür: O.Ş.Gökyay “Kitab”ın Azərbaycan dilində yazıldığını tutarlı faktlarla arqumentləşdirən türk alimlərinin mövqeyini də qəbul etmir. Bu hadisəyə münasibət bildirən F.Zeynalov və S.Əlizadə yazır: “O.Şaiq dastanların Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edən M.Ergini tənqid edir. O, M.Erginin **əlin qurusun, qulluq etmək, incimək, daşa dönmək, əylənmək (durmaq), beşikkərtmə** və s. söz və ifadələri

Azərbaycan dilinə aid etməsinə etiraz edir. Bizcə, burada O.Şaiq haqlı deyil...” (Tükənməz xəzinə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.13);

– Azərbaycan qorqudşünaslığının təməlini qoyan Əmin Abid “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında vəsiqələr” adlı məqaləsində “Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycanda və Şimali İranda yaşayan türklərin ədəbiyyatına aid ən qədim vəsiqə adlandırır” (Azərbaycanı öyrənmə yolu. 1930, N 3);

– B.Çobanzadə “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi ilə məşğul olan ilk alimlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Burada A.Babayevin dəqiqləşdirdiyi iki faktı eynilə təqdim edirik: “...Alimin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının arxivində 153-1957 şifri ilə saxlanan şəxsi işindən öyrənirik ki, alim 1933-cü ilə aid elmi-tədqiqat hesabatında yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı elmi-tədqiqat işini tamamlamışam”. Bu cür faktlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan qorqudşünaslığının əsası heç də H.Araslı yox, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid kimi alimlər tərəfindən qoyulub (hər iki alim repressiya qurbanı olub – 1937-ci ildə öldürülüb); B.Çobanzadə yazır: “Türk sistemli dillərdə bulunan epik mahiyyətli və “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıx əlaqə saxlayan əsərlərdən də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış olan “Dədə Qorqud” kitabıdır. Əvvələn, “Şahnamə” adının da göstərdiyi kimi, əsas etibarilə İran şahlarının dastanı olduğu halda, “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır” (Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı. İnqilab və mədəniyyət, 1934, N 9-10; səh.27-29) (Adil Babayev. Bəkir Çobanzadə və “Dədə Qorqud” dastanları. “Dədə Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Dastanları”. Uluslararası Sempozyumu. Bildiriler kitabı. Ankara, 2011, səh.151-153). B.Çobanzadə fikirlərini elə dəqiq ifadə edib ki, əlavə izahlara ehtiyac qalmır: “... **qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış olan “Dədə Qorqud” kitabıdır”.**

– Ə.Dəmirçizadə “Kitab”ın Azərbaycan dilində yazıldığını bir neçə prizmadan təsdiqləyir: a) “Kitab”a türk dastan yaradıcılığı kontekstində yanaşaraq onun Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu əsaslandırır: “Alpamış özbəklərin, “Alpamış” qazaxlarıdır. İçərisində Alp-Bamsı, yəni Bamsı Beyrəyə aid xüsusi boy olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları isə azərbaycanlılarıdır”; b) “Dastan”ın yaranma, formalaşma tarixi ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürür: “Buna görə də biz deyə bilərik ki, “Dədə Qorqud” dastanlarını IX-XII əsrlər arasında Azərbaycanda ümumxalq Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yaymışlar; çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanıb yazıya köçürülüb “Kitabi-Dədə Qorqud” düzəldilmişdir”; c) “Dastan”dakı qrammatik şəkilçilərə istinad etməklə onun Azərbaycan dilində olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: “-andə, -əndə (Hər **atanda** on iki batman taş atardı). Bu şəkilçi indi də Azərbaycan dilində canlıdır və digər türk dillərindən Azərbaycan dilini fərqləndirici bir əlamət kimi işlənməkdədir (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.11, 13, 110). Müəllifin hər üç tezisi bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır;

– M.Ergin “Kitab”ın dilindəki çoxsaylı antroponim və toponimlərin Azərbaycanla bağlılığını qeyd etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda “Kitab”ın leksikası, frazeologiyası, morfologiyası və sintaksisinin daha çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olduğunu göstərir (“Dədə Korkut Kitabı”. II, Ankara, 1963, səh.352). Burada o da vurğulanmalıdır ki, müəllifin bu cür fikirləri qorqudşünaslıqda xüsusi olaraq dəyərləndirilir;

– X.Koroğlu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” əsərində (Bakı, 1999) “Dədə Qorqud kitabı”nı təkcə Azərbaycan yox, həm də türk, türkmən oğuznaməsi kimi səciyyələndirir: “Qorqud Kitabı”nda yalnız müasir türk dilində rast gəlinən leksik-qrammatik elementlər də az deyil, onda belə bir qənaətə gələrik: “Qorqud Kitabı” müasir türkmən, azərbaycanlı və

türklərin əcdadları – oğuzlar tərəfindən yaradılmış mədəniyyət abidəsidir. Ancaq abidənin əsas formalaşma prosesi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda keçmişdir. Onda Azərbaycan elementlərinin, o cümlədən də dilində, üstünlük təşkil etməsinin səbəbi də elə budur...” (səh.211). Müəllifin bu fikirləri ilə razılaşımaq olar. Digər fikirləri isə ziddiyyətli və qeyri-elmidir. X.Koroğlu yazır: “Konsonantların təhlili isə əksər halda müasir türkmən dilinin xeyrinə olan material verir. Məsələn, “t” və “p” samitlərinin Azərbaycan dilində cingiltili “d”, “b” variantlarının olduğu sözlərdə, məsələn, “tayı” – “ananın qardaşı” (azərbaycanca “dayı”), “parmak” – “barmaq” (azərbaycanca) və s.” (səh.210). Bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Belə ki, bir sıra sözlərin əvvəlində “t” və “p” samitlərinin işlənməsi Azərbaycan dili şivələrində eynilə mühafizə olunur: tüş (düş-düşmək), tiş (diş), tevşan (dovşan)...; piçin (biçin), putax (budaq), pıçax (bıçaq)... Digər tərəfdən, müəllifin fikri təsdiq üçün gətirdiyi “parmak” sözü “Kitab”ın dilində təkcə “parmaq” (parmaq – Ə.T.) şəklində yox, həm də “barmaq” şəklində işlənilir: “...**barmaqları** nigarlı məhəbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağra q sürüb içərlərdi” (D-36). X.Koroğlunun başqa bir fikrinə diqqət yetirək: “Türkmən ədəbi dilində saxlanmış “η” (sağır nun) daha sabitdir. Azərbaycan dilində ona yalnız dialektlərdə rast gəlinir” (səh.210). Müəllifin bu fikri, ümumiyyətlə, yerinə düşür: birincisi, ona görə ki, velyar η (sağır nun) dilimizin əlifbasından 1940-cı ildə çıxarılıb. Bu, o deməkdir ki, velyar “η” 1940-cı ilə qədər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənilir; ikincisi, bir sıra şəkilçi morfemlərindəki “η” səsi müasir Azərbaycan ədəbi tələffüz normaları baxımından tam məqbul hesab edilir. Burada morfoloji şəraitdə tələffüz məsələlərini sistemli şəkildə araşdırmış Ə.Dəmirçizadənin bir fikrini xatırlatmaq lazım gəlir: “II tək və cəm şəxsi bildirən nisbət şəkilçilərindəki “n” samiti sağır “η” çalarlığında tələffüz olunmalıdır: sənin atan – ataη, əlin - əliη...” (Müasir Azərbaycan

dili. Bakı, 1972, səh.240); üçüncüsü, “Kitab”ın dilində müxtəlif məqamlarda işlənmiş velyar “η” Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə saxlanılır. Bu, aşağıdakı cədvəldə daha aydın görünür:

velyar “η”	“Kitab”ın dilində	Azərbaycan dilinin qərb şivələrində
söz ortasında	bənzər, dəniz, qo- ηur	bənzər, dəniz, qo- ηur
söz sonunda	taη, soη, biη	daη, soη, miη
viyəlil hal şəkiliçisi daxilində	səniη oğlıη, dəvə- niη burnı	səniη oğluη, uşa- ğniη atası
yönlük hal şəkiliçisi- sindən əvvəl	maηa, saηa	maηa, saηa
mənsubiyyət şəkiliçisi daxilində	babaη, oğluηız	babaη, oğluηuz
şəxs sonluqları da- xilində	öldürün, gətirin	öldürün, gətirin

X.Koroğlunun “Kitab”la bağlı düzgün olmayan fikirləri qorquduşunas H.Məmmədlinin də diqqətindən yayınmayıb. Burada müəllifin qarşılaşdırmalar kontekstində təqdim etdiyi bir fikrini xatırlatmaqla kifayətlənmək olar: “...X.Koroğlu hətta belə bir yanlış fikir də ortaya atır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” sak - sarmat mühitində yaranmış və onlardan türklərə keçmişdir. Koroğlu həm də sakları irandilli qrupa daxil edir. Görkəmli tarixçi M.İsmayılov haqlı olaraq yazır ki, X.Koroğlunun bu

mülahizəsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Əgər Koroğlu dediyi kimi olsa idi, onda heç olmazsa abidənin bircə boyu irandillilər arasında qorunub saxlanardı. Bu türkdilli abidə yalnız türkdillilərin mühitində yarana bilərdi (Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999, səh.45). Amma bu da var ki, X.Koroğlu “Dastan”ın dilinin daha çox türkmən dilinə yaxın olduğunu iddia etsə də, bir sıra hökmlərində “Dastan”ın məhz Azərbaycan dilində yazılması açıq-aydın şəkildə görünür: “...Vatikan əlyazmasında Qorqud ata yalnız bir dəfə Müqəddimədə rast gəlinir, mətnə, görünür adət edilmədiyindən “ata” sözü artıq işlənmir. Əvəzində 29 dəfə Dədə Qorqud, 21 dəfə Dədəm Qorqud, 18 dəfə yalnız Dədə və bir dəfə Dədə Sultan adı çəkilir. Bu müraciət forması Azərbaycan türklərinin şivələri üçün xarakterikdir: Molla Nəsrəddin, Aşıq Ələsgər, Dədə Qasım, Usta Həsən və b. ...” (Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999, səh.209);

– “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığı F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən tutarlı faktlarla əsaslandırılıb. Burada yalnız bir faktı xatırladıyıq: “...Eyni sözü “Sallaqxana” sözü haqqında da demək olar. O.Şaiq bu sözün selx (ərəb) və xana (fars) sözlərinin birləşməsindən ibarət olduğunu, Azərbaycan dilinə qətiyyənlə aid olmadığını söyləyir. Bizcə, bu, Nəsimidə işlənən sallax (dəri soyan) sözü ilə xana sözünün birləşməsindən ibarətdir. Məsələn: Soyun, ey murdar sallaxlar Nəsiminin tənini. Bu söz ancaq Azərbaycan dilində “heyvan kəsilən yer” mənasında işlənir” (Tükənməz xəzinə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.13).

– Ş.Cəmşidov “Kitab”ın dilindəki Bərdə, Gəncə, Əlincə kimi toponimlərin müasir Azərbaycan toponimləri sistemində eynilə işlənməsini göstərməklə yanaşı, müasir Azərbaycan onomastikası üçün səciyyəvi olan Alpan kəndi, Bayındurlu kəndi, Dondarlı kəndi, Bayındır çayı, Qazangöl düzü, Qaraçuq

dağı və s. toponimlərin “Kitab”ın dili ilə səsləşdiyini də əsaslandırmağa çalışır. Bu, müəllifin təqdim etdiyi cədvəllərdə də aydın şəkildə görünür. Bir məqamı da qeyd edək ki, Ş.Cəmsidov “Kitab”ı türkmən eposu hesab edən B.A.Karriyevin əsərlərini təhlil süzgəcindən keçirir, onun birtərəfli mövqe tutduğunu faktlarla sübut edir: “B.A.Karriyev müxtəlif vaxtlarda yazdığı bu məqalələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”u bütünlüklə türkmən eposu elan edir və hətta Drezden nüsxəsinin guya türkməncə yazılmış ilk orijinaldan “azərbaycancalaşdırılaraq köçürülmüş nüsxə” kimi qələmə verir... Əlbəttə, bu fikir tamamilə səhvdir. Bütün ədəbi, etnik xüsusiyyətləri, dili, hadisələrin coğrafi yeri və s. əlamətlərindən aşkar görüldüyü üzrə, “Kitabi-Dədə Qorqud” tanıdığımız şəkildə, Azərbaycanda formalaşmış qələmə alınmışdır...” (Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, səh.18, s.57-64);

– T.Hacıyev “Kitab”ı Oğuzların tarixi coğrafiyası koordinatları kontekstində izah etsə də, onu Azərbaycan Oğuznaməsi hesab edir: “Şübhəsiz, dastan konkret zaman kəsiyində yaranmadığı kimi, onu mütləq coğrafi koordinata yerləşdirmək zorakılıq sayılardı. Bu, oğuznamədir: oğuzlar tarixən müxtəlif ərazilərdə dövlətlər yaratdığından burada oğuzların tarixi coğrafiyasının izləri görünməkdədir. Oğuzların tarixi coğrafiyası, Sibiri çıxmaqla, təxminən bugünkü türk dövlətlərini əhatə edir. Həmin coğrafiyada çoxlu oğuznamələr yaranmışdır. Əlimizdə olan əsər, deyildiyi kimi, məhz Azərbaycan oğuznaməsidir”. (Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999, səh.7);

– A.Hacıyev qeyd edir ki, Türkiyə və Türkmənistan respublikalarında “Kitab”ın məhz onlara məxsus olduğu fikri də geniş yayılmışdır. Müəllif bu cür fikirlərin qeyri-dəqiqliyini, bir tərəfdən, xalqımızın bəxti ilə əlaqələndirirsə, digər tərəfdən, konkret faktlarla əsaslandırır: “...Xalqımızın bəxti onda götürmüşdür ki, yaranışca bütün oğuz etnosunu əhatə edən bu epos

Azərbaycan ərazisində yeni variantda formalaşmaqla bərabər, yazıya alınaraq kitablaşdırılmışdır. Elm aləmində “Dədə Qorqud kitabı” kimi məşhurlaşan Drezden nüsxəsi məhz qədim oğuz eposunun Azərbaycan variantıdır”. (“Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu. I, Bakı, 2014, səh.4);

– A.Axundov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının və onun dilinin abidəsi adlandırarkən yazır: “Fonetik səviyyədə “Kitabi-Dədə Qorqud”da bəzi səslərin, məsələn, b və m samitlərinin söz başında (anlautda) müvazi işlənməsi ümumdanışıq dilinin hələ tam formalaşmadığını, yəni oğuz və qıpçaq dilləri ünsürlərinin “mübarizəsinin” hələ başa çatmadığını göstərir; misallar: Xan qızı səbəbi nədir, degil maña (35) (Misallar F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşr etdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” (Bakı, Yazıçı, 1988) kitabından seçilmişdir). “Hay Dirsə xan, baña qəzəb etmə (yenə orada). Bu m//b müvaziliyinin ər-arvad arasında özünü göstərməsi onlardan birincisinin qıpçaq, ikincisinin isə oğuz tayfalarına mənsubluğuna dəlalət edir və dastanın qədimliyinə, oğuz və qıpçaqların bir “dövlət daxilində”mi deyək, hələ bərabər mövcud olduqları dövrünə aid olmasını göstərir” (Azərbaycan dilinin qədim abidəsi. “Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları”. Uluslararası Sempozyumu. Bildiriler kitabı. Ankara, 2011, səh.163). Burada bir məsələni dəqiqləşdirmək lazım gəlir: problemə təkcə tarixi-lingvistik yox, həm də sosiolingvistik prizmasından aydınlıq gətirməyə çalışan A.Axundova görə, söz başında “m” samitinin işlənməsi (maña forması) qıpçaq əsilli Dirsə xana, “b” samitinin işlənməsi (baña forması) isə Dirsə xanın Oğuz əsilli xatununa aiddir. “Kitab”ın Drezden nüsxəsi, eləcə də Zeynalov – Əlizadə nəşri (Bakı, 1988) müəllifin fikirlərinin düzgün olmadığını göstərir. Belə ki, həm Dirsə xanın, həm də onun xatununun dilində hər iki formanın işlənməsi müşahidə olunur: Dirsə xanın dilində - “Bu qara eyib **baña** ya bəndəndür, ya xatundandır” (D-12); “Xan qızı, səbəbi nədir,

degil **maña!**” (D-13); Dirsə xanın xatununun dilində: “Hay Dirsə xan, **baña** qəzəb etmə!” (D-14); “Aslanla qaplana bir oğul yedirdiñsə, degil **maña!**” (D-25). Yeri gəlmişkən, “maña” forması təkcə Dirsə xan və onun xatununun dili deyil, ümumən “Kitab”ın dilində üstün mövqedədir, “baña” formasına isə az rast gəlinir... Bu cəhət “mən” və “bən” formalarında da özünü göstərir. Belə ki, “Kitab”ın dilində 403 dəfə mən, 54 dəfə bən forması işlənib.

“Kitab”ın Azərbaycan dilində yazıldığını arqumentləşdirən yuxarıdakı çoxsaylı faktların sırasına aşağıdakıları da əlavə etmək lazım gəlir:

– “Kitab”ın antroponimlər sisteminə daxil olub, müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməyən adların bir hissəsi 1723-28-ci illərdə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis” adlı topluda eynilə işlənmişdir: **Qorqud** Mirzə oğlu, Nəbi **Dondar** oğlu, Nəbi **Xızır** oğlu, Məhəmməd **Uruz** oğlu, Bədirxan **Qazan** oğlu, Bamsı **Çayam** oğlu, Pirməhəmməd **Qaragünə** oğlu və s. (Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, Pedaqogika, 2001)... Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməyən Bamsı, Qazan, Qaragünə, Dondar, Uruz kimi şəxs adlarının 1723-28-ci illərə aid sənədlərdə işlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin ən azı XVIII əsrə qədər xalqımızın folklor yaddaşında yaşamasından xəbər verir (Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002, səh.7). Qeyd edək ki, bu cür faktlara Türkiyə və Türkmənistan tarixində rast gəlinmir;

– “Kitab”ın dilində işlənmiş Buñlu qoca, Duxa qoca, Qanlı qoca, İlək qoca kimi antroponimik modellərdəki “qoca” sözü fonetik tərkibcə daha çox Azərbaycan dilinə uyğundur. Maraqlıdır ki, X.Koroğlu bu cür adlara da başqa bucaqdan yanaşır: “Qorqud Kitab”ı adlarının əksəriyyəti oğuz mənşəli və qədim vətənlərində yaranmış oğuz haqqında əfsanələrlə bağlı

olsa da, yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə onlar başqa cür səslənməyə başlamışlar. Məsələn, qədim adlara azərbaycanlılar arasında qəbul olunmuş “qoca” əlavəsi (Qanlı qoca, Qazılıq qoca və b.) və yeni yerli adlar (Rüstəm, Şir Şəmsəddin) artırılmışdır” (Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999, səh.209);

– Drezden nüsxəsinin 266-cı səhifəsindəki “درلصیش” yazılış şəklini M.Ergin **derlemiş**, F.Zeynalov və S.Əlizadə isə **dərləmiş** kimi oxumuşlar. Həmin yazılış formasını M.Ergin Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq transkripsiya etsə belə, yenə də hər iki oxunuş formasını düzgün hesab edirik. Çünki həmin yazılış şəklinin birinci hərfi “ث” və ya “ط” hərfləri yox, məhz “د” hərfidir. “Dərləmiş” sözünün kök morfemi olan “dər” isminin arxetipi “dər” yox, “tər”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki mənbələrdə, konkret desək, Orxon-Yenisey abidələrində “tər” şəklindədir... Deməli, “tər” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da tələffüz olunduğu kimi (t>d fonetik hadisəsi) yazıya alınmışdır. “Tər” sözü müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyası və hətta orfoepiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı yox, Orxon-Yenisey abidələrindəki formasına uyğun işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən “dərləmiş” (Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burcuq-burcuq dərləmiş uyur) sözü isə Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur: dərrəmәx` (tərləmək). Uşax yaman dərriyif...(Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002, səh.39). Burada o da vurğulanmalıdır ki, “Kitab” və Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvi olan “dərrəmәx” formasına digər türk dillərində rast gəlinmir;

– ıb⁴ şəkilçili nöqli keçmiş zaman forması “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə fərqlənir: **Qurıyıbdır** suyu gəlməz...; Baş **kəsübdür**, qan **dökibdir**//Çöldi alubdır, ad **qazanıbdır**... Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində də üstün mövqedə çıxış edir: alıb, gəlib, görüb, qurub... Türkiyə türkcəsində işlənir: “Bugün artık Osmanlı sahasında bu şekil kullanılmamaktadır” (M.Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul,1962, səh.285). Türkmən

dilində isə -ib⁴ yox, -ip⁴ forması aktivliyi ilə seçilir: qışqalıp, emele qəlip (M.Xıdırov. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabat, 1958, səh.28);

–”Kitab”ın dilindəki –ır⁴ indiki zaman forması (Oğul, oğul, ay oğul! **Bilürmisin** nələr oldu? Mərə, Əzrayil dedüginiz nə kişidir kim, adamın **canın alur?..**) müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənir (alır, gəlir, görür, qurur...). Burada xüsusi olaraq qeyd edək ki, indiki zamanın morfoloji göstəriciləri Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində tam başqa formalar-dadır. Konkret desək, belədir: Türkiyə türkcəsində: -yor; türkmən dilində: -yar, -yər⁴; qaqauz dilində: -er, -yer. Haşiyə: Görəsən, O.Ş.Gökyay, B.Karriyev, X.Koroğlu kimi görkəmli alimlər bu detallı – “Kitab” və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olan –ır indiki zaman formasını nə üçün nəzərə almayıblar? “Kitab”da görməyiblər, yoxsa görmək istəmə-yiblər? Fikrimizcə, görüblər, ancaq Azərbaycan dilinə aid olduğu üçün qabartmayıblar, məqsədli şəkildə üstündən keçib-lər. Əgər belə olmasa idi, “XIV əsrdə Azərbaycan dili müstəqil bir dil kimi ortada yoxdur” hökmünü verən O.Ş.Gökyay kimi görkəmli qorqudşünas “Kitab”ın Drezden və Vatikan nüsxələrini transkripsiya edərkən –ır⁴ indiki zaman formasını olduğu kimi saxlamazdı: “Begüm oğul, gözüm oğul, **Bilür-müsün** nələr oldu? Mere Azrail dedüğünüz ne kişidür kim adamın **canın alur?..**” (Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.24, 75). Təqdim etdiyimiz hər iki nümunə Azərbaycan dilindədir. Bu isə o deməkdir ki, O.Şaiq fakt qarşısında qaldığı üçün “-yor indiki zaman formasından (bil+-yor, al+-yor) istifadə edə bilməyib”. Burada bir atalar sözünü xatırlatmaq yerinə düşür: “Bərəkət ondur, onu da düzlük”;

– “Kitab”da gələcək zaman məzmunlu –ası² şəkilçisinə -lazım şəklinin formasına az təsadüf olunur: “Bəli xanım **bulasıyam** ...yatacaq yerim genə bu **xərab olasıydı...**”. Türkologiyaya dair tədqiqatlarda göstərilir: “...lazım forma

göstəricisi –ası, –əsi indi yalnız Azərbaycan dilində aktiv surətdə bu funksiyanı icra edir. Ona görə digər Oğuz qrupuna aid dillərdə bu formadan, demək olar ki, bəhs edilmir” (K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.161);

– “Kitab”ın poetik strukturundakı “...Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıçəgi//Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm” misraları ilə bitən sintaktik bütöv Oğuz elində elçiliyin (qız istəmənin) poetik dillə ifadəsidir. Həmin sintaktik bütöv müasir Azərbaycan etnoqrafiyasında nisbətən dəyişikliyə uğramış şəkildə mühafizə olunur: “...Gəlin aparmağa gəlmişik! Dirəyinizi qoparmağa gəlmişik// Ürəyinizi qoparmağa gəlmişik”. Forma və semantikasına görə “Kitab”la səsleşən bu tip parçalara türk, türkmən və qaqauz ədəbiyyatında, demək olar ki, rast gəlinmir.

Göründüyü kimi, bu faktlar “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA SİLAH ADLARININ TƏDQİQİ TARİXİ

Araşdırmalarda türk qəhrəmanlıq eposları sırasında birinci yerdə duran “Dədə Qorqud kitabı”ndakı silah adlarından sistemli şəkildə bəhs olunmasa da, bir sıra əsərlərdə problemə müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

O.Ş.Gökyay “Dedem Korkudun kitabı” (İstanbul, 2000) əsərinin “Savaş yaraqları!” bölməsində qılınc, yay-ox, cida, süngü, köndər kimi silahların hər birinin yaranma tarixini dəqiqləşdirməyə çalışır. Bu silahların nədən hazırlanması, necə istehsal olunması, forması, növləri barədə məlumatlar verir. Burada müəllifin müxtəlif mənbələrə istinadən söylədiyi bir neçə fikrini eynilə təqdim edirik: “savaş aletlərinin çoğunun demirdən yapıldığı bilinməkdədir”; “kılıcın bölümləri olaraq onun tutulacaq yeri olan kabza ağaçtandır”; “Dede Korkut destanlarında, okların kayın ağacından yapıldığı, hemen her defasında söylenmektedir”; “okları koymak için kullanılan “oktorbası” için Dede Korkut kitabında üç ayrı ad verilmiştir: bilük, sadak, terkeş...” Bu fikirlərin hər biri ilə müəyyən mənada razılaşmaq olar. Müəllifin başqa bir fikrinə nəzər salaq: “Dede Korkut Destanlarında alplar kılıçlarını ögerken **kara polat öz kılıç** demektedirler. “Kara” kuvvetin ifadesi olduğu gibi, polat ta onların çelikten yapıldığını göstermektedir. “Öz” de, kılıcın sağlamlığını, kılıcın ta kentdisi olduğunu anlatan bir nitelemedir” (CCCLVIII). Bu fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz.

Burada tək cə onu qeyd edək ki, “öz kılıc” birləşməsindəki “öz”, əslində, “uz” şəklində transkripsiya olunmalıdır. Bu da “uzun” mənasına uyğun gəlir. Amma bir sıra tədqiqatlarda “iti” anlamlı söz kimi izah olunur;

O.Ş.Gökyayın tədqiqatlarından bəlli olur ki, o, türk alimi Arslan Erküçün “Dede Korkut Kitabında silah” adlı məqaləsini də (Türk Kültürü. Ankara, 1966, sayı 46, s.884-8897) saf-çürük edib. O.Ş.Gökyayın qəbul etmədiyi fikirləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) O.Ş.Gökyay yazır: “Bir silahın, bir aletin ucu, keskin yanı” anlamına gələn **yalman** kelimesi “**yalmak**” diye alınmışdır (s.887). Onu bu yanlışa sürükleyen, şübhəsiz, Muharrem Erginin yayınladığı metne dayanmış olmasıdır”. O.Ş.Gökyayın mövqeyini düzgün hesab etmək olmaz. Çünki həmin söz “yalman” deyil, “yılmaq” (yılmağı düşmək – tiyəsi korşalmaq) şəklində oxuna bilir; 2) O.Ş.Gökyay göstərir: “okla nemlenmek deye bir deyim yoktur. Bu yazmada ... bir okla neylerdüm kelmesinin noktasız yazılmasından gelen bir yanlış okumadır”. Burada nə O.Ş.Gökyaya, nə də Arslan Erküçə haqq qazandırmaq olmur. Belə ki, bu izahlardan heç biri mətnin semantik yükünə uyğun gəlmir (sonrakı səhifələrə bax); 3) “Çatma kaş deyimine verilen anlam da yanlıştır (s.891). Burada **çatma kaş**, deyimi kurulmuş yay gibi kavisleri fazla ve bir birine yaklaşık kaş degil, “hıdad” denilen boya ile ayırık olan kaşları birleştirmek yoluyla yapılan çatık kaştır”. Arslan Erküç haqlıdır: “çatma kaş” məhz ucları bir-birinə çatan, bitişik, çatıq kaş mənasındadır. Başqa bir yozuma ehtiyac yoxdur; 4) O.Ş.Gökyay qeyd edir: “...**boğramak** deye bir kelime bilmiyoruz, fakat metne bakınca bunun **yoğurtmak** kelimesinden yapılmış **yoğurdayım** olduğunu görürüz...”. O.Ş.Gökyay haqlıdır: mətnin semantik yükünə “yoğradayım” (yoğradım) sözü daha çox uyğun gəlir; 5) O.Ş.Gökyayın fikrincə, “süglük ise bir silah degil, bir kebab şişidir”. Müəllifin mövqeyi düzgündür.

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” (Bakı, 1959) kitabında silah adlarını “yaraq - əsləhə və alət adları” başlığı altında təqdim edir: “dəyəmək, çomaq, çökən, köndər, sapan, gürz, yay, ox... üzəngi, cilov, duşaq... yorğan, döşək, yasdıq və s.” Bu təqdimatda hansı sözün məhz silah adı kimi işlənməsi konkret olaraq göstərilməyib. Burada onu da qeyd edək ki, Ə.Dəmirçizadə “Kitab”dakı silah adlarından geniş şəkildə bəhs etmir, daha doğrusu, “yaraq” sözünü “Kitab” və müasir Azərbaycan dili müstəvisində izah etməklə kifayətlənir: “Yaraq – “Kitabi-Dədə Qorqud”da ümumən hər cür “əhtac-gərək-alət” mənasında işləndiyi halda, müasir Azərbaycan dilində bu məna daralmış, yəni müasir dildə ancaq “silah” mənasını ifadə edən bir söz kimi işlənir” (səh.145).

F.Zeynalov və S.Əlizadə “Kitab”dakı silah adlarından ümumi şəkildə, həm də cəmi bir neçə detala münasibət bildirməklə kifayətlənib: “Öküz dərisindən beşik örtüyü və bəzi silahların (sapan, yay) hissələri kimi istifadə olunur. Basatın yayı təkə buynuzundandır. Silahlar içində ox-yay, nizə və qılınc xüsusi yer tutur; lakin nizələrin ən tipiki yoğun qamış gövdəsindəndir; dəmir ucluqlu ox, polad qılınc o dövr üçün ən kəsərli, seçmə silah növləri kimi təqdim olunur” (Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.16). Araşdırmalar göstərir ki, bir sıra tədqiqatçılar F.Zeynalov və S.Əlizadənin bu fikirlərinə, eyni zamanda mətnin müasir şəklinə (Bakı, 1988) istinad edərək “Kitab”da “nizə” sözünün işlənməsindən bəhs edib. Məsələn, Y.Məmmədli yazır: “KDQ-dəki hərbi terminləri əski türk yazılı abidələrinin dilindəki hərbi terminlərlə və M.Kaşğari “Divan”ındakı hərbi leksika ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, burada fərq yalnız KDQ-dəki hərbi leksikanın “casus”, “cəng”, “nişan”, “mizraq”, “sadaq”, “nizə”, “ləşkər”, “çəvşən”, “ələm” və s. kimi ərəb və fars mənşəli hərbi terminlərlə genişlənməsidir” (Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. NDA, Bakı, 1996,

səh.12). Yaxud M.N.Çobanov və M.M.Çobanlı göstərir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ayrı-ayrı boylarında qəhrəmanlar döyüş meydanlarında həmçinin “qılınc, **nizə**, gürz və s. silahlardan da istifadə etmişlər” (Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998, səh.8). Halbuki “Kitab”da “nizə” yox, məhz “cida”, “sügü” kimi sözlər işlənmişdir;

N.Cəfərov “Dədə Qorqud” eposunda təsvir olunan Oğuz igidlərinin silaha (qılınc, cida, yay-ox) sevgisindən bəhs edərkən Beyrəyin dilindən verilmiş “...Ağır verib aldığım tozlu qatı yayım//Buğa verib aldığım boğma kirişim!” misralarını (müraciəti) təqdim edir. Eyni zamanda bu cür müraciətləri dünya eposları kontekstində səciyyələndirir: “Silaha sevginin bu cür ifadəsi yalnız “Dədə Qorqud”a aid deyil, orta əsrlər dünya eposlarının, demək olar ki, hamısı üçün xarakterikdir” (Xanım, hey! “Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər. Bakı, 1999, səh.53);

Ə.Əsgər və M.Qıpçağın birlikdə yazdığı “Türk savaşı sənəti” (Bakı, 1996) kitabının X bölməsi belə adlanır: “Silah”. Burada yay-ox, sivri qılınc kimi silahların ilk dəfə qədim türklər tərəfindən istehsal edilməsi bir sıra sanballı mənbələr kontekstində araşdırılır. “Yay-ox”un istər hunların, istərsə də qədim türklərin ən çox işlətdikləri silah növü olması tutarlı faktlarla arqumentləşdirilir. Məsələn, bizim eradan əvvəl II əsrə aid Çin qaynağına istinadən göstərilir: “Yay və ox işlətməkdə təcrübə və hünərləri çoxdur. Hər atdıqlarının hədəfə dəyəcəyinə əmindirlər... Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə,ox ata və yay çəkə bilirlər” (səh.103). Elə buradaca qeyd edək ki, bu fikirlər “Kitab”dakı “Ağ yeləklü ötkün oxıq mağa vergil//Ərdən ərə keçirəyim səniq üçün!” misralarının, eyni zamanda “Sağına-soluna eki qoşa yay çəkərdi” cümləsinin ümumi semantik yükü ilə səsleşir.

Ə.Əsgər zirehli paltarla bağlı maraqlı bir açıqlama verir: “Altay qayaüstü təsvirlərində ağır silahlarla silahlanmış türk süvariləri (bozqurdlar) verilmişdir. Burada süvarilərin özləri və

atları bütövlükdə zirehlidir. Zirehli paltarı göytürklərdən öncə hunların da geyməsi tarixə məlumdur...” (səh.102). Burada assosiativ olaraq “Kitab”dakı dəmir don, dəmir tonlu, yaqa (dəmir yaxa) kimi ifadələr, Oğuz igidlərinin dəmir donu, zirehli paltarı yada düşür.

Ə.Əsgər yeri gəldikcə “Kitab”a da müraciət edib. Məsələn, qədim türklərin and içmələrindən bəhs edərkən göstərir: “Türklər and içərkən qılınclarına and içirdilər. Bu zaman əyilib qılınclarından öpürdülər. İnanırdılar ki, and pozulsa, qılınc sahibini kəsəcək. “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının “qılıncıma doğranım, oxuma sancılım kimi andları bu mədəni hadisənin əksidir” (səh.108). Bu qeydlər onu deməyə əsas verir ki, “Türk savaşı sənəti” (Bakı, 1996) adlı əsərdə “Kitab”dakı silah və geyim adlarının transkripsiyası və semantikasını tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılmayıb. Bu da təbiidir. Çünki həmin əsər tam başqa problemə həsr olunub.

Y.Məmmədli “Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili” adlı namizədlik dissertasiyasında (Bakı, 1996) “Dədə Qorqud” eposundakı silah adlarına da yer ayırıb. Bu, özünü, əsasən, iki istiqamətdə göstərir: M.Kaşğarının “Divan”ı və “Kitab”dakı silah adlarının tarixi-lingvistik müstəvidə izahı; “Kitab”da təsvir olunan silahların ən səciyyəvi cəhətlərinin müxtəlif mənbələrə istinadən müəyyənləşdirilməsi (altmış batman gürz – ağırlığı altmış batman gələn gürz; ağ tozlıca qatı yay – dəstəyinə ağcaqayın qabığı sarınmış bərk, tarım çəkilmiş yay...). Hər iki istiqamət barədə dolğun fikirlər söyləyən müəllif haqlı olaraq göstərir ki, “dastanın dilində hərbi terminlərin çoxluğu hərbi işinin kifayət qədər yüksək inkişafını sübut edir” (səh.11);

M.N.Çobanov və M.M.Çobanlı “Dastan”ın yaranma tarixi, hərbi sənəti, döyüş taktikası, hərbi marşlar, eləcə də döyüş silahları barədə maraqlı və dolğun fikirlər irəli sürürlər. Amma burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, M.N.Çobanov və

M.M.Çobanlıının “Kitab”dakı döyüş silahları ilə bağlı bəzi fikirləri ziddiyyətli görünür: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnində isə ulu babalarımızın döyüşlərdə işlətdiyi fərdi silahlar, əsas etibarlı ilə, qopuz, cida, sapand, yay, ox və s. olmuşdur. Bu mülahizəni dastandan götürdüyümüz nümunələr də təsdiq edir. Məsələn, “Buğac bəg yerinə uru turdı... Ağ tozlıca qatı yayını əlinə aldı”... “Əlində qopuz var”...” (Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar... Bakı, 1998, səh.8). Fikrimizcə, “Kitab”dan leytmotiv kimi keçən “qopuz”un konkret olaraq döyüş silahı kimi, həm də məhz “Əlində qopuz var” cümləsinin ümumi semantik yükünə istinadən səciyələndirilməsi yerinə düşür;

İ.Qasımov “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” monoqrafiyasında (Bakı, 2000) Azərbaycan mənşəli hərbi terminlərə müxtəlif bucaqlardan yanaşıb. Konkret desək, hərbi leksik qatın Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi (semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu...), hərbi leksikoloji qatda alınma və beynəlmiləl hərbi terminlərin yeri (ərəb və fars mənşəli hərbi terminlər, rus mənşəli hərbi terminlər), hərbi termin və termin-söz birləşmələrinin semantik qrupları (qoşun növləri və hərbi hissə adları, hərbi texnika, silah və sursat adları, hərbi geyim və döyüşçü ləvazimatlarının adları...) kimi məsələləri tarixi-lingvistik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirib. Müəllif “Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı” (Bakı, 2001) kitabında isə qədim türk mənbələrindəki, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı ox, altun cida, çərik, ordı və s. kimi hərbi terminlərin leksik-semantik və struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə tədqiq edib. Burada o da vurğulanmalıdır ki, İ.Qasımov Azərbaycan dili hərbi terminoloji leksikasının təşəkkülündə Orxon-Yenisey abidələrinin yerini dəqiqləşdirib, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlayaraq Azərbaycan dili hərbi-

terminoloji sistemində sabitləşmənin müşahidə edilməsini konkret dil faktları ilə əsaslandırır;

A.Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımalar” kitabında (Bakı, 2007) silah adlarının izahına da yer ayırır. Dəqiq desək, kitabdakı üç bölmə (Yelək-oxqabı; Yayını əlinə alıb ögdü; Döyüşə yarar yaraqlar) məhz silah adları ilə bağlıdır. Bu bölmələrdə yelək, gəz, say cida, sadaq və s. kimi silah adları çoxsaylı mənbələr kontekstində, həm də tarixi-linqvistik prizmadan şərh olunur. A.Hacıyev bir sıra silah adlarına ilkin arxaizmlər kontekstində yanaşır ki, bu da qorqudşünaslıqdakı bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, A.Hacıyevin tənqidi fikirləri heç bir qorqudşünası incik salmır, əksinə, qorqudşünaslığın inkişafına təkan verir. Məsələn, “...etiraf edək ki, bu yozumda şərhçi təxəyyülü real faktlara əsaslanan dilçi təxəyyülünü üstələyir” (yuxarıda göstərilən kitab: səh.126);

A.Məmmədova “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası” (Bakı, 2009) monoqrafiyasında qılınc, cida, sapan, işıq (dəbilqə) və s. kimi hərbi terminləri tarixi-linqvistik baxımdan şərh edərkən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir: “Sapand” ləkseminin Azərbaycan dili şivələrinin hamısında mühafizə olunduğunu əsaslandırır; qədim türk abidələrinin dili baxımından səciyyəvi olan “çəri”(əsgər, qoşun) sözünün Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində “qoçaq, igid, cəsəətli” mənasında işləndiyini müəyyənləşdirir; aqın-cəng-ğəza-qırım-qovqa-qırğın savaş kimi sözlərin sinonimliyini “Kitab” və digər mənbələr müstəvisində şərh edir. Burada bir detala da diqqət yetirmək lazım gəlir: müəllif “Dədə Qorqud kitabı”ndakı 213 ləksemin müxtəlif fonetik formalarının mövcud olmasından bəhs edərkən qılınc sözünün 173 dəfə “qılıc”, 1 dəfə “qılınc” şəklində işləndiyini göstərir (səh.18). Halbuki “Kitab”ın dilində “qılınc” yazılış şəklinə rast gəlinmir (sonrakı səhifələrə bax);

Язизхан Танрыверди

Ə.Tanrıverdi sadaq, sapand, taraqa kimi silah adlarının Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “Kitab”dakı forma və semantikasına uyğun olaraq işləndiyini göstərir (“Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”dakı silah adlarına müxtəlif prizmalardan münasibət bildirilsə də, kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb.

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA SİLAHLA
BAĞLI İŞLƏDİLMİŞ BƏZİ SÖZLƏRİN
TRANSKRİPSİYASI VƏ SEMANTİKASI
STRUKTUR-SEMİOTİK MÜSTƏVİDƏ**

“Dədə Qorqud kitabı”nın leksikasını zənginləşdirən sözlər sırasında silah adları xüsusi yer tutur. Bu tip sözlərin hər birini ayrılıqda təhlilə cəlb etdikdə bəlli olur ki, bu sözlərdən bir neçəsinin semantikasi ilə bağlı ziddiyyətli, mübahisəli, hətta səhv fikirlər var. Bəzi sözlərin isə transkripsiyası dəqiq deyil... Heç şübhəsiz ki, bu problemlər qaldıqca qorqudsünaslıqda ziddiyyətli fikir və mülahizələrin də sayı artacaqdır... Bu mənada həmin tip sözlərin semantikasına mətn kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışaq:

**SİNİRLƏMƏK, QORQUT SİNİRLİ,
QURT SİNİRLİ**

“Otağın ögində irişi gəldi, keyiki sinirlədi” (D-76). Bu cümlədəki “sinirləmək” felinin semantik yükü ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: O.Ş.Gökyay müxtəlif mənbələrə istinad edərək “sinirləmək” sözünün bir neçə mənada işləndiyini göstərir: sinir taxmaq; dəvə, at, qoyun kimi heyvanların arxa ayaq sinirlərini kəsərək onları işə yaramaz hala gətirmək; ayaq sinirini kəsmək; heyvanı azarla öldürmək¹; F.Zeynalov və S.Əlizadəyə görə, “sinirləmək” qıcıqlandırmaq mənasındadır: “Gəlib çadırın

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.280.

önünə çatdı, keyiki qıcıqlandırdı”²; Ə.Sadıqovun fikrincə, “siñirləmək” əsəbiləşdirmək, qıcıqlandırmaq anlamlıdır¹; V.V.Bartoldun tərcüməsində belə verilib: “...перепрезал жилы козе» (keyikin damarını kəsdi)² ... Bu fikirlərdə ziddiyyət açıq-aydın şəkildə görünür: “siñirləmək” damarını kəsmək, öldürmək və s. kimi mənələrdədir (V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay...); “siñirləmək” qıcıqlandırmaq, əsəbiləşdirmək, hürkətmək mənasındadır (F.Zeynalov, S.Əlizadə, Ə.Sadıqov...). Bizə belə gəlir ki, bu fikirlərdən hansının düzgün olmasını mətn semantikasına müstəvisində dəqiqləşdirmək mümkündür. Qeyd edək ki, “...keyiki siñirlədi” cümləsindən sonra belə bir parça verilib: “Qısırcə yengə derlər, bir xatun vardı. İlərü vardı, pay dilədi. “Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!” – dedi” (D-76). Beyrəklə bağlı verilmiş bu cümlələrin ümumi semantik yükü elədir ki, “siñirləmək” sözünü məhz “damarını kəsmək”, “öldürmək” mənasında izah etmək lazım gəlir. Belə ki, əgər Beyrək keyiki öldürməyibsə, Qısırcə yengə onun öldürmədiyi keyikdən necə pay diləyə bilərdi? (... bu keyikdən pay ver!). Yaxud keyik öldürülməyibsə, qızlar onu götürüb Banıçığəyin önünə necə gətirə bilərdilər: “Qızlar keyiki götürdilər. Gözəllər şahı Banıçığəgin öginə gətürdilər” (D-77). Fikrimizcə, əlavə şərhələrə ehtiyac yoxdur: “siñirləmək” damarını kəsmək, öldürmək mənasındadır. Bu sözü silah adları kontekstində izah etməyimizə səbəb isə silahla, daha dəqiqi, “yay”la bağlı işlədilmiş “Qorqut siñirli” və “qurt siñirli” ifadələrindəki “siñir” kök morfemi ilə bağlıdır. Qorqudsünaslıqda az öyrənilmiş, həm də mübahisə obyektinə çevrilmiş bu ifadələrin transkripsiyası və semantikasına “Kitab”ın Drezden və Vatikan nüsxələri müstəvisində diqqət yetirək. Bəri başdan qeyd edək

² Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.152.

¹ “Kitabı-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.157.

² Книга моего деда Коркута. Москва-Ленинград, 1962, с.34.

ki, bu ifadələrdən biri Drezden, digəri isə Vatikan nüsxəsində işlənib. Konkret desək, belədir: “Qorqut siñirli”.

“Dərsə xan Qorqut siñirli qatı yayın əlinə aldı” (D-22); “qurt siñirli”. “Dərsə xan, qurt siñirli qatı yayı əlinə aldı” (V-12). Drezden nüsxəsində işlənmiş “Qorqut siñirli” ifadəsinə S.Əlizadə belə bir şərh verib: “Qorqud sinirli – bu metaforik ifadə “yay” sözünə yox, Dirsə xana aiddir; yəni “çox qəzəbli...”¹. Belə hesab edirik ki, müəllif bu fikirləri söyləyərkən oğlunu öldürmək məcburiyyətində qalan Dirsə xanın sarsıntılı, qəzəbli anlarını nəzərə alıb, qırx namərdin Dirsə xana dediyi “Oğlın səni öldürmədin sən oğlını öldürü görgil!” kimi cümlələrin semantik yükünü əsas götürüb. Amma bu da var ki, Vatikan nüsxəsindəki “qurt siñirli” ifadəsi olmasa belə, yenə də “Dərsə xan Qorqut siñirli qatı yayın əlinə aldı” cümləsindəki söz sırası “Qorqut siñirli” ifadəsini məhz Dirsə xana aid etməyə əsas vermir. Maraqlıdır ki, S.Əlizadə “Kitab”ın Vatikan nüsxəsindəki “qurt siñirli” ifadəsinə “Kitab”ın 1988-ci il, eləcə də 2000-ci il nəşrlərində münasibət bildirməyib (bu nəşrlərdən birincisi F.Zeynalovla S.Əlizadəyə, ikincisi isə S.Əlizadəyə məxsusdur). Bəlkə də, elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan qorqudşünaslığında “Qorqut siñirli” və “qurt siñirli” ifadələri geniş şəkildə araşdırılmayıb. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə (Bakı, 1999) nə “Qorqut siñirli”, nə də ki “qurt siñirli” ifadələrinin izahına rast gəlinir. Ən təəccüblüsü isə budur ki, həmin lüğətdə “qurd” (canavar) sözü konkret olaraq təqdim olunmur. Halbuki “qurd” sözü “Kitab”da 12 dəfə işlənib: quduz qurt, qurd yüzi mübarəkdir, qurtlar-quşlar... Digər araşdırmalara nəzər salaq: X.Koroğlu “Qorqud sinirli” və “qurt sinirli” ifadələrində “döyüşçü Qorqud” obrazının yaşadığını əsaslandırmağa çalışır: “Boya xırda bir detal da var və təəssüflər olsun ki, oğuzların

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.135.

qədim tarixi öyrənilmədiyindən yozuma gəlmir. Oğulun öldürülməsi epizodunda oxuyuruq: “Dirsə xan Qorqud (qurt) sinirli qatı yayın əlinə aldı”. “Qorqud Kitab”ının bütün boylarında Qorquddan yalnız qüdrətli nəğməkar, məsləhətçi kimi danışılır, onun döyüşçü kimi bacarığından söhbət getmir. Bu, Qorqudun döyüş işi ilə bağlılığının yeganə təsdiqidir. Qorqud döyüşçü obrazını yalnız ilkin mənbələr qoruyub saxlayıbdır”¹.

Vatikan nüsxəsində işlənmiş “qurt sinirli” ifadəsi ilə bağlı O.Ş.Gökyay göstərir ki: “kiriş (yay ipi) xam dəridən düzəldilir, bunun da ən yaxşısı dəvə dərisidir, çünki dəvə dərisi də xam ipək kimi qışda və yazda eyni qalır, büzülmür... “Dədə Qorqud” dastanında bir yerdə kirişin qurd sinirindən , bir yerdə də buğa dərisindən düzəldildiyi söylənilir...”²; Həmin ifadə V.V.Bartoldun tərcüməsində belə verilib: “со страшной тетивой (qorxulu, vahiməli yay ipi)³; A.N.Kononov Vatikan nüsxəsindəki “qurt sinirli” ifadəsindən bəhs edərkən V.V.Bartold və E.Rossiye əsaslanır və belə bir şərh verir: “с тетивой из жил волка” (qurd damarından yay kirişi)⁴... Bir məqamı da qeyd edək ki, “Kitab”ın poetik strukturunda dəvə dərisindən oxqabı bağı və üzəngi qayışının düzəldilməsi Qanturalı ilə bağlı verilmiş epizodlarda obrazlı şəkildə canlandırılıb: “Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərinə turımadı, yıqıldı. Basub iki yerdən boğazladı. Arqasından eki qayış çıxardı. Təkurun öginə biraqdı. Aydır: “Aqınçıların tirkəşi bağı, üzəngüsü qayısı üzülür, dikməgə gərək olur...” (D-189). Bu detal ilk dövrlərdə yay kirişi qurd sinirindən düzəldilmişdir – ehtimalını qüvvətləndirir. Amma bu da var ki, mötəbər mənbələr bu cür şərhlərin ehtimal

¹ X.Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999, səh.105.

² O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.CCCLXII.

³ Книга моего Деда Коркута. Москва-Ленинград, 1962, с.18.

⁴ Yənə orada, səh.262.

olaraq qalmasına imkan vermir. Bu məqamda M.Kaşğarının “Divan”ı ən mötəbər mənbə statusunda çıxış edir. Çünki müəllif “yay”a sinirin sarınmasını, bağlanmasını açıq-aydın şəkildə şərh edib: “sinqirlədi: ol yasın sinqirlədi = 0, yayına sinir sarıdı. Başqası da belədir: sinqirlər – sinqirləmək” (III cild, səh.354). Bütün bunlarla yanaşı, H.İsmayılovun “Qorqut” şəxs adının etimologiyası ilə bağlı söylədiyi fikirlərə də diqqət yetirək: “Vatikan nüsxəsində “Qorqut” yazılış şəkli (bax: KDQ ensiklopediyası, s.311, yuxarıdan aşağı 3-cü sətir) orfoqrafik bir xəta olmayıb, katibin “Qorqud” adı ilə bağlı əlavə informasiyasının olduğundan xəbər verir; bu anlamda, “Qorqut” – “qoru qurt” (qoruyucu qurt) kimi izah oluna bilər...”¹. Müəllifin bu tezislərini mifoloji arxetiplər kontekstində təhlil süzgəcindən keçirən S.Rzasoy problemin bütün tərəflərinə aydınlıq gətirməyə çalışır: “Qorqud adının “Qorqut yazılış şəkli mətn altından, mətnin ən üstə dayanan birinci süjet planının keçmişində qalmış ikinci süjet planına gəlir (hətta Vatikan nüsxəsinin katibinin daha əski mətndən köçürmə prosesində həm də “Qorqut” yazılış şəklini “Qorqud”a “transliterasiya” etdiyini ehtimal etmək də tamamilə məntiqidir). Digər tərəfdən, “Qorqut” yazılış şəkli mifoloji arxetiplərin transformasiyasının qanunauyğunluqları çərçivəsindədir...”². Bu fikirlər, eyni zamanda V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay, A.N.Kononov kimi alimlərin tutarlı arqumentləri, ən əsası isə M.Kaşğarının “Divan”ındakı təkzibedilməz faktlar “Qorqut sinqirli” və “qurt sinqirli” ifadələrinin eyni semantik yuvaya daxil olduğunu təsdiqləyir. Bu da belə bir fikri reallaşdırır: qədim türklərin ilk yaylarının kərişi qurd (canavar) damarından olub. Bu fikrin düzgünlüyünü Azərbaycan, ümumən türk folklorundakı deyimlərlə də arqumentləşdirmək mümkündür: Qurd dərisinə

¹ S.Rzasoy. Folklorlaşan alim ömrü. Bakı, 2007, səh.173.

² Yənə orada, , səh.175.

girənin kürəkləri ağrımaz; Qurd dərisindən kəmərlə bağlayan qüvvətli olar; Qurd ürəyi yeyən qorxmaz olar; Qurdun aşığını topuğuna bağlayan iti qaçar... Yeri gəlmişkən, bu tip deyimlərə təkcə qədim türk mifologiyası yox, həm də qədim türk etnoqrafiyası kontekstində yanaşılmalı, onların gerçək həyatla bağlılıq dərəcəsi müəyyənləşdirilməlidir.

SADAQDA OXUM KIŞIN DƏLƏR

Bu mısradakı “dələr” sözünün transkripsiyası və semantikasını (dəlmək feli) qorqudşünaslıqda birmənalı olaraq qəbul edilir. Yəni “Kitab”ın H.Arslı, O.Ş.Gökay, M.Ergin, Zeynalov-Əlizadə və başqa nəşrlərində məhz “dələr” şəklindədir. V.V.Bartoldun tərcüməsində də “dələr” sözünün semantikasına uyğun verilib: “разбивать” (sındırmaq, qırmaq...)¹. Müxtəlif mənbələrə istinad edən A.N.Kononov həmin mısradakı “dələr” sözünün “разбивать” yox, “дыривить” (dəlmək) kimi tərcüməsini düzgün hesab edir². Bütün bunlar təbii qarşılıdır: çünki “Kitab”ın Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkli (D-248: دلر) daha çox “dələr” kimi oxunur; ikincisi, sonrakı mısradakı (Yanımda yigitlərim savaşı dilər) işlənmiş “dilər” sözündə “ د ” hərfindən sonra “ ڤ ” hərfinin yazılmasıdır: “ڤيلر” (D-248). Bu, qorqudşünasları çaşdıran ən əsas detaldır. Belə ki, “dilər” sözü “Kitab”ın Drezden nüsxəsində həm “دلر”, həm də “ڤيلر” şəklində yazılıb (aşağıdakı nümunələrə bax); digər tərəfdən, bəlkə də, qorqudşünaslar həmin parçadakı “Qara polad uz qılıcum qının toğrar” cümləsinin ümumi semantik yükünə görə həmin yazılış şəklini assosiativ olaraq “dələr” kimi transkripsiya edə bilərlər. Maraqlıdır ki, bu oxunuş forması son dövrlərdə “Kitab”a dair çap olunmuş lüğətlərdə eynilə saxlanılmış, bir sıra

¹ Книга моего Деда Коркута. Москва-Ленинград, 1962, с.82.

² Yəni orada, с.276.

monoqrafiyalarda isə işləndiyi misra (Sadaqda oxum kişinin dələr) daxilində təhlilə cəlb edilmişdir. Məsələn: həmin misra Zeynalov-Əlizadə nəşrində (Bakı, 1988) belə sadələşdirilib: “Oxlarım öz qabının kişini dəlir” (səh.206); “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə (Bakı, 1999) “dəlmək” sözü “deşmək” mənasında verilib: “Sadaqda oxum kişinin dələr” (səh.73); burada bir ziddiyyətli məqamdan yan keçmək olmur: F.Parənci və Ə.Sadiqov “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”-ni tərtib edən müəlliflərdəndir; hər ikisi lüğəti tərtib edərkən “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrinə istinad edib; bunlardan birincisi (F.Parənci) “dəlmək” sözünün “Sadaqda oxum kişinin dələr” (Bakı, 1988, səh.108) misrasında işləndiyini göstərir (Bakı, 1999, səh.73), ikincisi isə (Ə.Sadiqov) mənbə kimi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrini göstərsə də (səh.108), heç bir şərh vermədən həmin misradakı dörd sözdən üçünü tam başqa formada təqdim edir (sadaqda-sadaqla, kiş-keş, dələrdilər): “Sadaqla oxum kişinin dilər” (Bakı, 1999, səh.148). Bu cür ziddiyyətli təqdimata iki bucaqdan münasibət bildirmək lazım gəlir: Ə.Sadiqov mənbə kimi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrini göstərdiyi üçün texniki qüsurları hesab oluna bilər; Zeynalov-Əlizadə nəşrindəki oxunuş forması mətnin semantikasına ilə səsleşmədiyi üçün Ə.Sadiqov məqsədli şəkildə həmin sözlərin oxunuş formasını dəyişdirib. Bəri başdan qeyd edək ki, müəllif bilərəkdən “dələr” əvəzinə “dilər” oxunuş formasını məqbul hesab edibse, haqlıdır; qorqudşünas A.Hacıyev yazır: “...abidənin dilindən gətirilən nümunələrdən (“Sadaqda oxum kişinin dələr” misrası nəzərdə tutulur – Ə.T.) göründüyü kimi, “oxqabı” mənasında həm də “kiş” sözü işlədilmişdir. Lakin “kiş” sözü tarixən həm nə “samur” anlamını bildirmişdir. Görünür, oxqabı, yəni sadaq məhz samur dərisindən tikildiyinə görə, eyni zamanda “kiş” sözü ilə də ifadə olunmuşdur. “Sadaqda oxum kişim dəlir” (kişim – kişinin – Ə.T.) cümləsində “kiş” sözünün məhz “dəri” mənasını verməsi bu mülahizəni

təsdiqləyir. “Ovçuluqla məşğul olan oğuzların dəri materiallarına geniş yer vermələri təbiidir. Bu onların geyimində və məişətində istifadə etdikləri ləvazimatın hazırlanmasında qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Yazılışına görə “yelək//yelük//yelik” variantlarında oxuna bilən bu arxaizm ilkin mərhələdə “dağ keçisi, ceyran, cüyür balası” mənasını bildirmiş və söz önündə “y” səsdüşümü hadisəsinə uyğun olaraq “elik” formasını almışdır. Sadağın samur və yaxud cüyür dərisindən tikilməsi onun sinonim variantlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır”¹. Mövcud transkripsiya, sadələşdirmə və bir sıra sanballı lüğətlərə istinadən söylənmiş bu cür fikirlərlə müəyyən mənada razılaşmaq da olar. Amma mətnin ümumi semantik yükü, “دلر” yazılış şəklinin həm də “dilər” şəkildə transkripsiya oluna bilməsi, “kiş” sözünün oğuz-qıpçaq dillərində “oxqabı” yox, “yay kirişi” (“kiş” – “kiriş” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantı hesab oluna bilər) mənasında çıxış etməsi, “oxqabı” anlamlı “kiş” sözünün məhz karluq türklərinin dili üçün səciyyəvi olması, ən əsası isə “Kitab”ın poetik strukturu problemə tam başqa bucaqlardan yanaşmağı diktə edir. İlk olaraq “Kitab”da “kiş” sözünün işlənmə məqamları və semantikasına diqqət yetirmək lazım gəlir: “Yedi kiş ilə qurulurdu mənim yayım!” (D-207); “Yağı yurdı əlimdə qıl kişlim ayğır malı” (D-108). Hər iki cümlədə “kiş” sözünün “yay ipi” (kiriş) mənasında işləndiyini mətnin ümumi semantik yükünə əsasən müəyyən etmək olur.

S.Əlizadə “kiş ilə” formasının H.Araslı, O.Ş.Gökyay, M.Ergin və V.V.Bartoldun “kişiyələ” şəkildə başa düşdüklerini qeyd etməklə bərabər, “kiş” (kiriş) sözünün mətnə daha yapışığı olduğunu əsaslandırır və mətnin “müasir şəklin”də də məhz kiş (kiriş) formasında təqdim edir (Bakı, 1988, səh.193). Bu baxımdan birinci cümlədəki “kiş” sözünü “yay düzəltmək

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.128.

üçün möhkəm ip” mənasında izah edən F.Əhmədov da haqlıdır². İkinci cümlədəki qıl kişlim” birləşməsinin məhz at qılından düzəldilmiş kiş (kiriş) mənasında olduğunu isə əlavə faktlarla təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur (Ş.Cəmşidov “qıl kişlim” yox, “qızıl kişlim” şəklində transkripsiyayı düzgün hesab edir: “Yağı yürüdü əlimdə qızıl kişlim”¹. Mətnin semantikasına uyğun gəlməyən bu cür transkripsiyayı düzgün hesab etmək olmaz). Deməli, “Sadaqda oxum kişin dələr” şəklində transkripsiya olunmuş cümlədə “kiş” sözü “oxqabı” yox, “yay ipi” (kiriş → kiş) mənasında götürülə bilər. Bu da həmin cümlədə “dələr” deyil, “dilər” formasında transkripsiyanın mətnlə səsləşdiyini təsdiqləyir. Burada “oxqabı” anamlı “kiş” sözünün “Kitab”ın mətninə, ümumiyyətlə, uyğun gəlmədiyini arqumentləşdirən digər faktlara nəzər salaq: birincisi, M.Kaşğari göstərir: “kiş: sədəq, oxdan, oxqabı. Oğuzlar və oğuzların qardaşı olan qıpçaqlar bunu bilməzlər”²; ikincisi, M.Kaşğarinin “Divan”ında oxun qabını dəlməsi yox, səs eləməsi, çaldır-çaldır etməsi ilə bağlı şərhlərə rast gəlinir: “ok kiştə çaldır-çaldır etti = ox sədəqdə, oxdanda çaldır-çaldır etdi”. Yel əsəndə otların çıxardığı səsə də belə deyilir” (I cild, səh.446). Bu cür şərhlər assosiativ olaraq “ “ox səs edir” = “ox kişini (kirişini) diləyir” modelini yada salır; üçüncüsü, M.Kaşğarinin “Divan”ına, eləcə də digər mənbələrə istinad edən S.Mütəllibov “Oxqabı” anamlı “kiş” sözünün karluqlara aid olduğunu ehtimal edir: “...o dövrdə hərbi terminlərdən olan bu sözün (“kiş” – Ə.T.) oğuzlar tərəfindən bilinməməsi onların bu mənada başqa bir sözdən istifadə etmələri ilə bağlı olmalıdır. Çünki bir boyda bu sözün olmaması o dövrün savaş tələblərinə görə çox əhəmiyyətsiz

² “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.119.

¹ Ş.Cəmşidov. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, səh.179, 332.

² M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). II cild, Bakı, 2006, səh.134.

mövqe tutmasına işarədir. Halbuki o dövrdə oğuzların türklər arasında çox mühüm mövqe tutduqları məlumdur...Onda belə çıxır ki, “oğuzların və onların qardaşları olan qıpçaqların bilmədiyini” bu söz (“kiş” – Ə.T.) karluqlara aiddir. Lakin nədənsə Mahmud Kaşğari bu sözün hansı ləhcədə işləndiyini göstərməmişdir¹; dördüncüsü, “kiş” sözü Oğuz abidəsi “Kitab”da, həm də oğuz-qıpçaq əsilli Beyrək, Əmən, Əmran kimi obrazların dilində işlənib. Deməli, problemə etnolinqvistika və sosiolinqvistika prizmasından yanaşma da “Kitab”dakı “kiş” sözünün “oxqabı” mənasında işlənmədiyini, əksinə, “yay ipi” anamlı “kiriş sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı olduğunu göstərir.

Buraya qədər təqdim etdiklərimiz (“دلر”) yazılış şəklinin “dilər” şəklində transkripsiya oluna bilməsinə əsas verir. Təsadüfi deyil ki, “Kitab”ın Drezden nüsxəsinin 111-ci səhifəsində ardıcıl verilmiş cümlələrdəki (“دلرسن”) yazılış şəkli məhz “dilərsən” kimi transkripsiya olunub. Məsələn: O.Ş.Gökyayın nəşrində: dilərsin (İstanbul, 2000, səh.51); M.Erginin nəşrində: dilərsin (Ankara, 1958, səh.145); Zeynalov-Əlizadə nəşrində: dilərsən (Bakı. 1988, səh.64). Bu yazılış şəkillərindən ikincisi (“دلرسن”) birincisindən (“دلر”) yalnız “sən//sin” şəxs sonluğunun yazılışına görə (سن) fərqlənir ki, bu da birinci yazılış şəklinin məhz “dilər” kimi oxuna bilməsini açıq-aydın şəkildə göstərir. Eyni zamanda bu cür faktlar həmin misranın melodiyaılıığı və semantikasını ilə bağlı başqa detallara da işıq salmağa imkan verir. Bu mənada mübahisə obyektinə çevrilmiş misranın “Sadaqda oxum kişin dilər” şəklində transkripsiyasını düzgün hesab edir və onun poetik imkanlarına sintaktik bütöv daxilində diqqət yetirməyi zəruri bilirlik:

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). II cild, Bakı, 2006, səh.134.

“Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafər!

Altımda Al ayğırım nə bəgənməzsən, -

səni gördü oynar.

Əgnimdəki dəmir tonum çignüm qısar.

Qara polad uz qılıncın qının toğrar.

Qarğı talı sügüm nə bəgənməzsən,

Köksün dəlib gögə pırlar.

Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iqlər,

Sadaqda oxum kişinin dilər.

Yanımda yigitlərim savaş dilər.

Alp ərə qorqu vermək eyb olur.

Bəri gəlgil mərə kafər dürüşəlim! – dedi” (D-248)

Göründüyü kimi, “Sadaqda oxum kişinin dilər” misrasındaki “dilər” sözü parçadaki alliterativ qafiyələnməni zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi çıxış edir: iñ (iqlər), in (kişin) ,di (dilər), di (dilər). Bu da, heç şübhəsiz ki, mətdəki melodiyaşılığı, obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Yuxarıdakı parçada tək-cə silahları, döyüş sursatı yox, həm də bütün varlığı ilə döyüş meydanına atılaraq düşməni didib-parçalamağa hazır olan Oğuz igidi Bəkil oğlu Əmranın obrazı son dərəcə ustalıqla yaradılıb. Burada semantik dinamikaya diqqət yetirək: Bəkil oğlu Əmranın əynindəki dəmir don çiyini qısır; iti qılıncı qınını doğrayır; yayı zar-zar inləyir; oxu yay kişini (kirişini) diləyir; yanındakı igidləri də döyüş diləyir... Deməli, semantik dinamika məhz “İgidlərim döyüş diləyir” cümləsi ilə tamamlanır. Bu isə o deməkdir ki, metaforalar kontekstində yaradılmış qınını doğrayan qılınc, zar-zar inləyərək ox istəyən yay, kişini (yay ipini) arzulayan, diləyən ox obrazları məhz döyüşməkdə ısrarlı olan igid obrazını qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu qeydlər, daha doğrusu, mətnin poetik siqlətini şərtləndirən bu cür ifadələr (bu sistemə “Kitab”da obrazlı şəkildə ifadə edilmiş “Yay çəkmədən, ox atmam” cümləsini də əlavə etmək olar) bir daha sübut edir ki,

“Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər” və “Sadaqda oxum kişin dilər” cümlələrinin ayrılıqda təhlilə cəlb edilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, “yay” və “ox” tam müstəqil mənaya malik sözlər olsa da, bir silahın adını ifadə etməyə, işarələndirməyə xidmət edir: yay – ox: Yəni “ox” dedikdə assosiativ olaraq “yay”, “yay” dedikdə “ox” yada düşür. Bu cəhət həmin misralarda metaforalar şəklində canlandırılıb: “yay” “ox” üçün zar-zar inləyir, “ox” da “kiş”ini (kərişini) istəyir. Sanki biri (yay) çəkilmədiyi, o biri (ox) atılmadığı üçün darıxıb. Burada təbiətlə bağlı bir bayatıdan da yan keçmək olmur:

Dağlar duman arzular,
Çaylar çimən arzular,
Mənim bu sınıq könlüm
Səni yaman arzular.

Bu bayatının ümumi semantik yükü də “Sadaqda oxum kişin dilər” misrası ilə səsləşir: dağlar dumanı, çaylar çiməni, sevənlər bir-birini arzuladığı kimi, “ox” yay kərişini, “yay” oxunu, igid də savaşı, döyüşü diləyir.

TARIYANDA BİR OXLA NƏMLƏRDİM

“Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrindən götürdüyümüz (səh.93) bu misradakı “tariyanda” və “nəmlərdim” sözlərinin transkripsiyası və semantikasını ilə bağlı ziddiyyətli, hətta biri digərini təkzib edən kifayət qədər fikirlər var. Bir sözlə, tərkibində “ox” sözü işlənmiş bu misranın poetik yükü dəqiqləşdirilməyib. İlk olaraq qorqudşünaslıqdakı fikirlərin bir qismini saf-çürük edək:

– O.Ş.Gökyay həmin misranı belə transkripsiya edib: “Tartanda bir ohıla neyleridüm”. Müəllifə görə, “tartan”da sözü “çəkdiyi zaman”, “çəkdiyi vaxt”, “neyləridim” isə “nəylərdim” mənasındadır (İstanbul, 2000, səh.96, 290);

– M.Erginin nəşrində: “Tartanda bir oh-ile nemler – idim” (Ankara, 1958, səh.198);

– Zeynalov-Əlizadə nəşrində: “Tariyanda bir oxla nəmlərdim” (Yay dartanda bir oxla neyləyərdim?) (Bakı, 1988, səh.93, 191);

– S.Əlizadənin nəşrində:* “Darıyanda bir oxla nəmlərdim” (Bakı, 2000, səh.86);

– V.V.Bartoldun tərcüməsində: «я знала, что я делаю одной стрелой» (Mən bilirdim ki, bir oxla nə edərəm?) (Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962, с.72)...

S.Əlizadə yuxarıdakı fikirlərin bir hissəsi barədə yazır: “Tariyanda. HA-da (Həmid Araslinin nəşrində - Ə.T.) “darıyanda”, Er-də (M.Erginin nəşrində - Ə.T.) “tartanda”. Bu söz H.Araslı tərəfindən düzgün yazılsa da, oxunuşca M.Erginə haqq vermək lazımdır. Yəqin ki, “r”dan sonrakı iki nöqtə hərfin üstünə qoyulmalı imiş; yoxsa bu sözün ortasındakı əlifə də ehtiyac olmazdı. Sonuncu sözün yazılışı da şübhəlidir: “nəmlərdim” yox, “neylərdim” olmalıdır”¹. Maraqlıdır ki, müəllif 2000-ci ildə həmin misraya tam başqa formada yanaşıb. Dəqiq desək, 1988-ci il nəşrindəki “tariyanda” və “neylərdim” sözlərini, 2000-ci il nəşrində “darıyanda” və “nəmlərdim” formasında təqdim edib. Bir cəhəti də qeyd edək ki, S.Əlizadə mübahisə obyektinə çevrilmiş misradakı sözlərin anlaşılmaz şəkllə düşməsini katib xətası adlandırır: “Katib yəqin ki, “dartanda” yazmaq istəmişdir; bu sözü “neylərdim kimi də oxumaq olar. Ola bilsin ki, hərfin altında nöqtələr unudulmuşdur”². Fikrimizcə, Drezden nüsxəsinin 200-cü səhifəsindəki yazılış şəkllinin (“طريانده”) “tartanda”, “darıyanda” şəkllində

* **Qeyd:** Nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasından (II cild, Bakı, 2000) götürülüb.

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.245.

² Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh.96.

transkripsiyasını düzgün hesab etmək olmaz. Digər tərəfdən, bu yazılış şəklində heç bir katib xətasına yol verilməyib. Belə ki, həmin yazılış şəklini məhz dağıtmaq, pərən-pərən salmaq anlamlı “tariyanda” sözü kimi oxumaq mümkündür. Bu da “tariyanda” sözü işlənmiş parçanın semantikasılı ilə səsləşir:

Ala-geñ sığın-keyik qovar idim,

Tariyanda bir oxla neylərdim

Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sınar idim!

Öldürməgə, yigidim, mən səni qıyarmıdım?!..

Selcan xatunun dilindən verilmiş bu parçadakı müqayisəyə diqqət yetirək: “Selcan xatın, bir tərəfdən, qovaraq pərən-pərən saldığı sığın-keyikə bir oxla heç nə etmək mümkün olmadığını” – deyirsə, digər tərəfdən də, dəmir ucluqsuz oxla Qanturalını sınıdığı, onu öldürməyi isə heç ağına belə gətirmədiyini söyləyir. Deməli, əvvəl verilmiş misralar sonuncunun semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edir – qənaətinə gəlmək mümkündür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “tarmaq” (tarımaq) feli M. Kaşğarının “Divan”ında da dağıtmaq mənasında verilib: “...bəg süsin tardı = bəy qoşununu yaydı, dağıtdı. Bir adam bir şeyi dağıtsa, yenə belə deyilir: tarar, tarmak (III cild, səh.177). Bu fakt da həmin misradakı “tariyanda” sözünün məhz “dağıdanda”, “pərən-pərən salanda” mənasında olduğunu arqumentləşdirir. Yaxud “Kitab”da “ox”la bağlı işlədilmiş bir mübaligəyə diqqət yetirək: “Ağ yeləklü ötkün oxıñ maña vergil//Ərdən ərə keçirəyim səniñ işün!” (D-246). Buradakı ərdən-ərə keçirəyim” ifadəsi “oxun bir igidin bədənini dələrək çıxması və başqa bir igidin bədəninə sancılması (keçirilməsi)” mənasını ifadə edir ki, bu da təqdim etdiyimiz yazılış şəklinin “neyleridüm”, “nəmlərdim” kimi deyil, “qomlardım//qomarlardım” şəklində oxuna bilməsinin düzgünlüyünü əsaslandıran faktlardan biri kimi götürülə bilər (“ərdən ərə keçirəyim” mübaligəsindən sonrakı səhifələrdə geniş şəkildə bəhs olunur).

Yuxarıda qeyd etdik ki, mübahisə predmetinə çevrilmiş misranın sonundakı söz “neylərdim//neylərdim” və “nəmlərdim” şəklində transkripsiya olunub. Bunlardan ikincisi (nəmlərdim) heç bir məna vermir, birincisinin isə mətnlə səsleşdiyini qeyd etdik. Amma bu da var ki, “neylərdim//neylərdim” oxunuş forması da şərtidir. Bu mənada Drezden nüsxəsinin 200-cü səhifəsindəki yazılış şəklinə nəzər salaq: “نصلرد۲”. Burada assosiativ olaraq dağıtmaq, pərən-pərən salmaq anlamlı “tarımaq” (darımaq) sözünün antonimi – yığmaq anlamlı “qomlamaq//qomarlamaq” sözü yada düşür. Bu isə belə bir fikri reallaşdırır: həmin yazılış şəklindəki birinci hərfə (ن) yalnız bir nöqtə işarəsi əlavə olunarsa, onu “qaf” (ق) kimi də oxumaq olar. Yəni nəmlərdim, neylərdim deyil, qomlardım//qomarlardım şəklində oxunuş forması düzgün hesab oluna bilər. Məhz burada bir nöqtə qüsurundan bəhs etmək yerinə düşür. “Qomlardım//qomarlardım” oxunuş şəklinin mətnin ümumi semantik yükü ilə daha çox səsleşdiyini isə aşağıdakı kimi arqumentləşdirmək olar:

–qovaraq pərən-pərən saldığı (tariyanda) sığın-keyikləri bir ox atmaqla bir yerə yığmağı (qomlardım//qomarlardım) bacaran Selcan xatun mahir ovçu, cəngavər qadın təəssüratı yaradır: “Ala-geñ sığın-keyik qovar idim. Tariyanda bir oxla qomlardım” – “Gen yerlərdə - çöllərdə sığın-keyik qovardım. Onları dağıdanda bir oxla bir yerə yığardım” (D-200). Belə bir statusda çıxış edən qadının öz sevgilisini dəmir ucluqsuz (dəmrənsiz) oxla sınağa çəkməsi təbii qarşılanır: “Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sınaq idim!” (D-200). Ancaq bu da var ki, bu cür sınağa çəkilmə Qanturalını həyəcanlandırır: “Qız bir oxla Qanturalıyı atdı şöylə kim, başında olan bit ayağına endi” (D-199). Maraqlıdır ki, bu ifadələr həm də Qanturalının atası Qanlı qoca ilə bağlı işlədilib: “Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına dərildi” (D-173). Bu, ata və oğul obrazlarını eyni gərgin psixoloji anları keçirmə xəttində

birləşdirir. Digər tərəfdən, bu detal Qanturalının sınağa çəkilməsinin adi sınaqlardan olmadığını təsdiqləyir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Qanturalı ona atılmış oxun dəmir ucluqsuz (dəmrənsiz) olduğunu yalnız ox atılandan sonra bilir. Bu cəhət Selcan xatunla bağlı verilmiş parçada aydın şəkildə görünür: “İki oxıq dəmrənin çıraqdı: birin gizlədi, birin əlinə aldı. Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı” (D-198, 199);

– dağıtmaq, pərən-pərən salmaq anlamlı “tarımaq” və yığmaq, dövrəyə almaq anlamlı, “qomlamaq//qomarlamaq” sözləri ilə antiteza yaradılıb – qənaətinə gəlmək mümkündür;

– qomlar//qomarlar şəklində transkripsiya həmin parçada “q” səsinin alliterasiyası ilə yaradılmış alliterativ qafiyələrlə bir xətdə birləşir: qovar, qıyar... Digər tərəfdən, həmin sintaktik bütövdə misraların sonunda işlənmiş feillərin əksəriyyəti məhz qalın saitlidir ki, bu da ahəngdarlığı gücləndirməyə xidmət edir: durar, çıxar, avlar, qovar, sınaq, qıyar. Bu detal da qomlar//qomarlar şəklində transkripsiyanın daha düzgün olduğunu söyləməyə imkan verir.

BELİK, YOXSА YELƏK

“بلك”, “بيلك”.”Kitab”ın Drezden nüsxəsində işlənmiş bu yazılış şəkillərinin (D-41, D-225, D-241, D-247) transkripsiyası və semantikasını ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Daha doğrusu, bu məsələ qorqudşünaslıqda bu gün də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Aşağıdakı transkripsiya və şərhələrdə də mübahisəli və ziddiyyətli məqamlar aydın şəkildə görünür:

– O.Ş.Gökyayın nəşrində - oxunuşu: bilüg, belüg; mənası: sadaq, oxluq, oxqabı (İstanbul, 2000, səh.18, 110, 117, 121, 176);

- M.Erginin nəşrində - oxunuşu: bilük; mənası:sadaq, oxluq, oxqabı ((Ankara, 1958, I c., səh.96, 211, 218, 222; II c., 1963, 50);
- S.Tezcan və H.Boeschotenin nəşrində: belüg (Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, 2001, səh.52, 151, 158, 162);
- H.Araslının nəşrində: bel, belək (Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1978, səh.33, 120, 127, 130);
- Zeynalov-Əlizadə nəşrində: oxunuşu :belühdə, biləg; mənası: belində; paltarın qolu – bilək hissəsi; bilək (Bakı, 1988, səh.43, 101, 107, 110; səh. 142, 199, 203, 206);
- Ş.Cəmşidovun nəşrində: yeləg (1 dəfə), biləg (3 dəfə) (Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, səh.299, 388, 396, 400);
- S.Əlizadənin nəşrində: biləg (Bakı, 2000, səh. 47, 91, 95, 96);
- A.Hacıyevin transkripsiyası: yelək (“Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.124, 125);
- V.V.Bartoldun tərcüməsində: пояс (kəmər, qurşaq), камзол (qolsuz kişi köynəyi) (Книга моего Деда Коркута. М., -Л., 1962, с.24, 80, 85, 87). Bu tərcümə ilə bağlı A.Hacıyev yazır: “V.V.Bartoldun tərcüməsindən belə aydın olur ki, göstərilən işlənmə məqamlarından birincisində bu söz nəzərə alınmayaraq buraxılmış (səh.23), ikinci məqamda “yelək” variantında oxunduğundan əksər türk dillərində işlənən “qolsuz kişi köynəyi” mənasında anlaşılaraq “камзол” (səh.80), üçüncü və dördüncü məqamlarda isə -ün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “bel” sözü kimi düşünülərək “пояс” anlamında (səh.85, 87) çevrilmişdir”¹. Buradakı birinci fikri (göstərilən işlənmə məqamlarından birincisində bu söz nəzərə alınmayaraq buraxılmışdır) qəbul etmək olmaz. Belə ki, həmin söz V.Bartoldun tərcüməsində 23-cü yox, 24-cü səhifədə məhz

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.125.

“поясницы” (belində) şəklində verilib: “...стрелами у твоей поясницы, гяур?” (yuxarıda göstərilən əsər, səh.24).

Təqdim etdiyimiz yazılış şəkillərinin oxunuşu və semantikasını ilə bağlı fikirlərin əksəriyyətini geniş şəkildə təhlil süzgecindən keçirən A.Hacıyev yazır: “...nə əski, nə də müasir türk dili lüğətlərində “oxqabı” ifadə edən “bilüg//belüg” variantlarına rast gəlinmədiyi kimi, “bilək” və “bel” mənasına uyğun yozumu da qondarma təsir bağışlayır”¹. Sonra isə “yelək” (oxqabı) oxunuş formasının düzgün olduğunu müxtəlif bucaqlardan əsaslandırmağa çalışır. Bu, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– “...sadaq sözü “ox” mənasını bildirən “sa” sözünə -daq morfeminin əlavəsi ilə düzəlib. “Sa” söz kökü isə həm tarixən, həm də müasir türk dillərində s~y səs müvaziliyinə uyğun olaraq “ya” variantında “ox” mənasını bildirmişdir... dil faktları sadaq sözündəki –daq morfeminin “yelək” sözündəki –lək morfemi ilə eyni mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir ki, müasir dilimizdəki “qırtlaq-xırtək” söz variantları da buna əyani sübutdur”;

– “...yazılışına görə “yelək//yelük//yelik” variantlarında oxuna bilən bu arxaizm ilkin mərhələdə “dağ keçisi, ceyran, cüyür balası” mənasını bildirmiş və söz önündə “y” səsdüşümü hadisəsinə uyğun olaraq “elik” formasını almışdır. Sadağın samur və yaxud cüyür dərisindən tikilməsi onun sinonim variantlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır”;

– “...sol qoldan, yaxud hər iki qoldan geyinərək arxada gəzdirilən yelək (oxqabı) tarixi inkişaf prosesində ilkin funksiyasını itirsə də, eyni üsulla əyinə geyilən “qolsuz köynək” mənasını hələ də saxlamaqdadır. Dədə Ələsgərdə belə bir bənd var: Ələsgər köynəkdən çıxartsın sazı...”Köynək sözünün sizin

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.126-127.

qoyulduğu qabı adlandırması “yelək” arxaizminin həm qolsuz köynəyi, həm də oxqabını adlandırmasına tamamilə uyğundur”².

Müxtəlif mənbələrə istinadən söylənilmiş yuxarıdakı fikirlər elmi və inandırıcı görünür. Amma Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkillərində birinci hərfin daha çox “b” kimi oxunması, həmin mətnlərdəki alliterativ qafiyələrin yaranmasında “b” səsinin həlledici rolu, eyni zamanda Azərbaycan dili şivələrində “belə bağlanan böyük qurşaq” anlamlı “bellik” sözünün işlənməsi həmin yazılış şəkillərinin oxunuşu, semantikasını, mətndəki poetik çəkisi və s. barədə yeni söz deməyə imkan verir. Bu, aşağıdakı detallarda daha aydın görünür:

– Drezden nüsxəsində dörd dəfə işlənmiş bu yazılış şəkillərindəki birinci hərfin “y” deyil, “b” kimi oxunmasını, eyni zamanda həmin yazılış şəkillərinin “bilüg//belüg” (O.Ş.Gökyay), “bilük” (M.Ergin), “belək” (H.Araslı) şəklində transkripsiyasını əsas götürdükdə “belik” oxunuş forması daha real görünür ki, bu da assosiativ olaraq “bellik” sözünü yada salır. Zeynalov-Əlizadə nəşrindəki “bilək” oxunuş forması isə mətnin semantik yükü ilə səsləşmir. Həmin nümunələrdən birinə nəzər salaq: “Biləgində toqsan oqı seyrək oğlan!” (Bakı, 1988, səh.107). Burada tək-cə onu qeyd edirik ki, paltarın qoluna – bilək hissəsinə doxsan oxun taxıla bilməsi məntiqli görünür.

– “belik” şəklində transkripsiya olunmuş söz geyim anlamlı “bellik” sözündən yalnız bir “l” səsinə görə fərqlənir ki, bu da həmin səsin düşməsi və ya onun hərfi işarəsinin yazılmaması kontekstində izah oluna bilər. Yeri gəlmişkən, “bellik” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “belə bağlanan böyük qurşaq” mənasında işlənməkdədir (söyləyəni: Billur Paşayeva, 81 yaşında Tovuz rayonunun Aşağı Quşçu kəndi);

² Yəni orada, səh.127-130.

– bədən üzvlərinin adını bildirən bir sıra sözlərə -lıq⁴ şəkilçi morfeminin qoşulması ilə yaranmış geyim anlamlı sözlər türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir: arxalıq, başlıq, əllik (əlcək)... “Belik” (bellik) sözünü də bu sistemə aid etmək olar. Yəni “Esləmədi, beligindən bir tutam ox çıqardı, belinə soqdı”(D-225) tipli cümlələrdəki “belik” (bellik) sözü “qolsuz köynək”, daha doğrusu, oxun qolsuz köynəyin arxa hissəsinə yerləşdirilməsi və ya taxılması mənasında başa düşülür. Bu da “oxqabı” anlamlı “belik” sözünün ilkin formasını bərpa etməyə imkan verir: bellikdə ox yeri→bellik→belik. Deməli, “belik” sözü tarixən həm qolsuz köynək, həm də “oxqabı” mənasında işlənib (bunlardan ikincisi birincisindən törəmədir). S.Əlizadə “beligindən” (D-225) sözünə tam başqa bucaqdan yanaşıb: “H.Araslının transkripsiyasında bu söz aid olduğu məfhumdan uzaqlaşır, “bel” anlayışı yada düşür. Lakin, əslində, mətndə Basatın paltarının qoluna (bilək hissəsinə) taxılmış oxlardan söhbət gedir”¹. Bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz: birincisi, ona görə ki, oxqabı paltarın qolunda yox, arxa hissəsində olur; ikincisi, qədim mənbələrdə “oxqabının döyüşçünün sağ böyründə aşağıya doğru genişlənmiş vəziyyətdə olduğu göstərilir”²; üçüncüsü, “qədim german dillərində də işlənmiş **bell**, **belti** ingilis dilinin etimoloji sözlüyündə etrusk mənşəli sayılır və bu zaman romalı müəllif Varronun məlumatına istinad edilir. **Bel** qədim türk dilində işlənmiş **bel** (toqqa, kəmər) ilə eyni kökdəndir. Qırğız dilindəki **beldik** (< bel-lik) “toqqa” german dillərindəki **belti**/**belt** üçün ilkin forma sayıla bilər”³. Deməli, “paltarın qoluna (bilək hissəsinə) taxılmış ox” ifadəsi bu

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri şərhlər.Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.248.

² Ə.Rəcəbli. Ulu türklər. Bakı, 2003, səh.138.

³ Ç.Qaraşarlı. Aralıq dənizi hövzəsinin ilkin sakinləri – Türklər. Bakı, 2009, səh.96.

müstəvidə də öz təsdiqini tapmır; dördüncüsü, kürək, dal, bel anlamlı “arxa” sözü ilə dal, arxa tərəf anlamlı “bel” sözü eyni semantik yuvaya daxil ola bilər. Bu da “arxa” və “bel” sözlərinə -lıq⁴ şəkilçi morfeminin qoşulması ilə yaranmış geyim anlamlı “arxalıq” və “bellik” (belik) sözlərini eyni xətdə birləşdirir;

– Drezden nüsxəsinin 41-ci səhifəsindəki parçada bir neçə misra ilk səsi “b” olan sözlə başlanır ki, bu da ahəngdarlıq yaradan alliterativ qafiyələnmədir (Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafir? Başındağı borkümlə gəlməz maqa!): başındağı, başındağı, borkümlə..., yaxud Drezden nüsxəsinin 225-ci səhifəsindəki yazılış şəklinin “beligindən” formasında transkripsiyası məndəki ahəngdarlığı, obrazlılığı qüvvətləndirir: “...beligindən bir tutam ox çıqardı, belinə soqdı” (belig – bir – bel). Burada onu da vurğulayaq ki, bu cür deyim tərzi şifahi ədəbiyyatımızdakı “altdan geyinib, üstədən qıfıllandı, üstədən geyinib, altdan qıfıllandı” kimi ifadələrlə səsləşir. Bu cür faktlar haqqında geniş şəkildə bəhs etdiyimiz yazılış şəkillərinin “beligində” (belliyində), beligindən” (belliyindən) şəklində transkripsiyasının daha düzgün olduğunu sübut edir.

QINLU QILIC, QINSUZ QILIC

İkinci komponenti qılc (qılınc) şəklində işlənmiş bu ifadələrdən birincisi “Kitab”da bir dəfə, ikincisi isə üç dəfə işlənib. Maraqlıdır ki, bu ifadələrə yalnız “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da rast gəlinir. Dəqiq desək, belədir: “qınlı” yalnız Təpəgözün dilində: “Anda eki qılc var: biri qınlı, biri qınsuz” (D-230); qınsuz qılc” iki dəfə Təpəgözün, bir dəfə təhkiyəçinin dilində: Təpəgözün dilində: “...biri qınlı, biri qınsuz” (D-230); “Ol qınsuz kəsər mənim başımı” (D-230); təhkiyəçinin dilində: “Gördü bir qınsuz qılc turmaz, enər, çıqar” (D-230). Fikrimizcə, Təpəgözün dilindən verilmiş “Ol qınsuz kəsər mənim başımı” cümləsini qeyri-reallığın real,

həqiqi olan kimi təqdimi kontekstində araşdırmaq lazımdır. Bəri başdan qeyd edək ki, “qınsız qılıncla” bağlı qeyri-reallığın ilkin kodu Təpəgözün pəri anasının dilində açıq-aydın şəkildə ifadə olunub: “Dəpəgözi pəri anası gəlüb oğlanın parmağına bir yüzük keçürdi. “Oğul, saña ox batmasun, tənüni qılıc kəsməsün!” (D-217). Bu cümlənin mətndəki yerini, poetik çəkisini semantik dinamika prizmasından nəzərdən keçirək: “...tənüni qılıc kəsməsün!” (Təpəgözün pəri anasının dilindən verilmiş bu cümlə ilə semantik dinamika başlanır) → “Qılıc urdılar, kəsmədi” (semantik dinamika təhkiyəçi dili ilə inkişaf etdirilir) → “Qara polad uz qılıclar kəsən qılını kəsdirəmədi” (semantika dinamika qarıcığın dilindən verilmiş cümlədəki mübaliğə ilə qüvvətləndirilir) → “Ol qınsuz kəsər mənim başımı” (semantik dinamika başa çatır. Təpəgöz yalnız qınsız qılıncla öldürülə bilər). Mətnin tamamlanması da birbaşa həmin semantik dinamikanın başa çatması ilə bağlanır. Təsadüfi deyil ki, Basat da Təpəgözü məhz “xüsusi qılıncla” (K.Abdulla), qınsız qılıncla öldürür: “Balçağından ol qılıcı bərk tutdı... Dəpəgözi kəndü qılıc ilə boynını urdı” (D-234). K.Əliyev bu hadisəni belə səciyyələndirir: “...Təpəgöz Basatı onun xəzinəsinə sahib olmaq üçün günbəzə göndərir və oranı darmadağın edir, lakin Basat yenə qurtulur. Bu üç döyüşdən sonra Təpəgöz könüllü şəkildə ölmək istəyir, yəni həqiqi ölüm arzulayır və mağaranı göstərərək Basata deyir: “Anda iki qılıc var: biri qınlı, biri qınsuz. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, götür, mənim başımı kəs!” Basat həmin qılıncı gətirir və Təpəgözün boynunu vurur”¹. Burada “Təpəgöz həqiqi ölüm arzulayır” fikri yerinə düşür. Çünki Təpəgöz ölüm arzulamır, əksinə, hiylə ilə Basatı öldürmək istəyir. Bu, mətnin sonrakı hissələrində Təpəgözün dilindən verilmiş cümlələrdə aydın şəkildə verilib: “Mərə,

¹ K.Əliyev. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.42.

oğlan, dəxi ölmədinmi?” (D-230). Digər tərəfdən, Basatı öldürə bilməyən Təpəgözdə sağ qalmaq, yaşamaq istəyi olmasa idi, o, Basata “Əmdi qardaşlar, qıyma maña!” – deyərək yalvarmazdı. Burada Basat və Odissey obrazlarını mifoloji nəzəriyyələr müstəvisində təhlil süzgəcindən keçirmiş K.Abdullanın fikirlərini xatırlatmaq lazım gəlir: “Odisseydən fərqli olaraq Basat isə Təpəgözü həm də öldürür. Başını kəsir. Təkgözü məhv etməklə anormal, xaotik bir sahmansızlığa qarşı mübarizə aparılırsa (bunu hər iki qəhrəman edir), başın bədəndən ayrılması, özü də xüsusi qılıncıla ayrılması daha qədim mifoloji təsəvvürlərə aparıb çıxarır. Başın bədəndən ayrılması kainatdakı sahmansızlığı sahmana gətirmənin işarəsi ola bilər – bu şəkildə Səma Torpaqdan ayrıla bilər, nəticədə Oğuzda sahman yaranar...”¹.

Qınsız qılıncın sirlərini isə belə səciyyələndirmək olar: mətndəki “qınsuz qılıc” ifadəsi “döyüşə tam hazır vəziyyətdə olmaq” mənasındadır. “Kitab”dakı “qılıc qınıni doğramaq” (Qara polad uz qılıcum qının toğrar. D-248) ifadəsi də savaş, döyüş istəmək mənasını ifadə edir. Bu isə belə bir fikri reallaşdırır: “qınsız qılıc” ifadəsi “qılıc qınıni doğramaq” tipli ifadələrin məntiqi davamıdır; boyda təsvir olunur ki, zəncirdən asılmış qınsız qılınc durmadan enir-qalxır. Bu, o deməkdir ki, həmin qınsız qılınc nəinki ona toxunanı, hətta onun yanından keçərkən ehtiyatlı olmayan hər kəsi yaralaya, öldürə bilər. Deməli, bədənini qılınc kəsməyən Təpəgöz elə bir qılınc düzəltdirib və onu zəncirdən elə yerdə asdırıb ki, düşməni (rəqibini) özünün iştirakı olmadan da məhv edə bilər. Burada silahın döyüşçünü (insanı) əvəz etməsi açıq-aydın şəkildə ifadə olunub; M.Kaşğarının “Divan”ındakı bir sıra deyimlər “Kitab”dakı “qınlı qılıc” (mətnə “qınlı” şəklində verilib; şərti olaraq ellipsisə uğramış “qılıc” sözü ilə birlikdə təqdim edirik),

¹ K.Abdulla. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 2009, səh.256.

“qınsuz qılıc” ifadələri ilə səsləşir: “koş kılıç kınka sığmas” = qoşa qılınc qına sığmaz” (I cild, səh.365). “Divan”da işlənmiş bu deyim həm k(q) səsinin alliterasiyasına (koş, kılıç, kın), həm də poetik semantikasına görə “Kitab”dakı “biri qınlı, bir qınsuz”, “qınsuz qılıc”, eləcə də “qılıc qınını doğramaq” kimi ifadələrlə eyni xətdə birləşir, ən əsası isə türk poetik təfəkkürünün nadir inciləri kimi çıxış edir... Bütün bunlar onu da vurğulamağa əsas verir ki, Təpəgözün vəhşi obrazı həm də qılınc obrazı ilə vəhdətdə ustalıqla yaradılıb.

GƏZ ÇIXARMAQ

“Kitab”da cəmi bir dəfə işlənmiş bu ifadəyə mətn daxilində diqqət yetirək: “Bəkil at cilavısın yenimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqındı, sındı. Bəkil aru turdı, ağladı. Aydır: “Ulu oğlum, ulu qardaşım yoq. Həman beligindən gəz çıxarub, atınñ tərkilərini tartdı urdı. Qaftanı altından ayağını bərk sardı” (D-240-241). Bu parçadakı “gəz” sözünün transkripsiyası yox, semantikasına ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər var. Məsələn: O.Ş.Gök-yayın fikrincə, həmin cümlədəki “gəz” “dəmir ucluqsuz ox” mənasındadır¹; Zeynalov-Əlizadə nəşrində “gəz” sözü “bez” (parça) mənasında sadələşdirilib². V.Bartoldun tərcüməsində “dəmir ucluqsuz ox” mənasında verilib (стрелу без перьев)³; F.Əhmədova görə, “gəz” ləksemi “bez” (parça) mənasını ifadə edir⁴; A.Naciyevin araşdırmalarında “gəz” arxaizmi “ox” mənasında şərh olunub⁵... Deməli, “gəz” arxaizminin semantikasına ilə bağlı iki fikir var: “gəz” sözü “dəmir ucluqsuz ox” mənasındadır (V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay, A.Naciyev...);

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.211.

² Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.203.

³ Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962, с.85.

⁴ “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.123.

⁵ A.Naciyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açılımlar. Bakı, 2007, səh.129.

“gəz” sözü “bez” (parça) anlamlıdır (F.Zeynalov, S.Əlizadə, F.Əhmədov...). Heç şübhəsiz ki, “gəz” sözünün semantik yükü “Kitab”dakı sintaktik bütövlər, eyni zamanda qədim türk dilinə dair lüğət və tədqiqatlar kontekstində dəqiqləşdirilə bilər. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

Zeynalov-Əlizadə nəşrində (Bakı, 1988) yuxarıda təqdim etdiyimiz parça belə sadələşdirilib: “Bəkil atın cilovunu saxlaya bilməyib, keyiklə bərabər uçdu. Sağ oyluğu qayaya toxunub sındı. Bəkil ayağa durub ağladı. Dedi: “Böyük oğlum, böyük qardaşım da yoxdur!...” Sonra paltarının qolundan bez çıxarıb, atının tərkindəki qayışları dardıb qırdı. Qaftanının altından ayağını ata bərk sarıdı...”(səh.203). A.Hacıyev bu sadələşdirməyə, eləcə də mətnin qədim şəklinin ümumi semantik yükünə əsaslanaraq yazır: “Bu çevirmədə (Zeynalov-Əlizadə çevirməsi nəzərdə tutulur – Ə.T.) bir neçə qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Əvvəla, irəlidə söylədiyimiz kimi, “yelək” oxqabı mənasındadır. İkincisi, “gəz” arxaizmi “bez” deyil, “ox” anlamında işlənən sözdür. Üçüncüsü, Bəkil ayağını ata deyil, oxa sarıyır. Bu kiçik səhnədə böyük həyat təcrübəsinin izləri dəqiqliklə əks olunmuşdur. Bəkil sınımış ayağını atının yəhərindən qoparıb-üzdüyü (bu məqamda mətndəki “dartdı urdu” oxunuşu əvəzinə “dartdu üzdü” oxunuşu daha məntiqli görünür) qayışlarla ox qabından çıxartdığı qayın ağacından düzəldilmiş oxa bərk-bərk sarıyır ki, sonradan törənə biləcək fəsadların qarşısını alsın...”¹. M.Kaşğarının “Divan”ında “kəz” (gəz) sözü ox deyil, oxun arxa tərəfi, eyni zamanda “Çin ipəklərindən bir qumaş növü” mənasında verilməsə idi, bəlkə də, bu mövzuya qayıtmayacaq və qorqudşünas A.Hacıyevin şərhlərini bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı hesab edəcək idik. Burada ilk olaraq “gəz” sözünün mənasını mətn

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.129.

semantikası müstəvisində nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır: “Həman beligindən göz çıxarıb, atının tərkilərini dartdı urdı” (D-241). Bu cümlədəki “belik” sözü “qolsuz köynək” (əvvəlki səhifələrdə bu sözün həm də “oxqabı” mənasında çıxış etdiyini göstərmişik), “göz” (Çin ipəklərindən bir qumaş növü (MK. I, səh.341), “tərki” (yəhərin arxasındakı qayış), “ur” (vurmaq, bir şeylə toxundurmaq) mənasında götürülsə, belə bir fikir reallaşar: şübhəsiz ki, heç kəs atı sürə-sürə sınımış ayağını rahatlıqla sarıya bilməz. Deməli, at belində sınımış ayağını sarımaq istəyənin igid əvvəlcə atını saxlamalı, sonra ayağını sarımalıdır. Bu baxımdan həmin cümləni belə yozmaq olar: qolsuz köynəyindən (belik, bellik) parça (bez) çıxaran Bəkil yəhərin arxasındakı qayışını dartaraq atını vurur ki, onu saxlasın, sonra isə sınımış ayağını sarısin (əks halda sınımış ayağını sarımaqda çətinlik çəkə bilərdi). Mətdəki “dartdı urdı” xəbərindən sonra verilmiş cümlə də məhz həmin semantik dinamikanın məntiqi davamı kimi çıxış edir:

“Qaftanı altından ayağını bərk sardı” (D-241). Bu məqamda bir detala aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır: mətdəki ur (vur) çoxmənalı feli heç də çırpmaq, zərbə endirmək, döymək kimi mənaları deyil, “bir şeylə toxundurmaq” mənasını ifadə edir. Atçılıqla məşğul olanlara, ümumən at sürməyi bacaranlara yaxşı məlumdur ki, atın boynuna yavaşca vurduqda o dayanır, sanki sahibinin nə istədiyini anlayır. Bu cəhət bir sıra heyvanlarda da müşahidə olunur: Müq.ət: “Mən yavaşca öküzün boynuna vurub, həyətdə döndərdim” (S.Rəhimov). Buraya qədər dediklərimizi belə sistemləşdirmək olar: belikdən “göz” (parça) çıxarılır → sürətlə gedən at saxlanılır → sınımış ayaq “gözlə” (qumaşla) sarınır... Deməli, “Bəkil sınımış ayağını bezlə ata sarıdı” (Zeynalov-Əlizadə), yaxud “Bəkil sınımış ayağını oxa sarıdı” (A.Hacıyev) deyil, “Bəkil sınımış ayağını “gözlə” (qumaşla) sarıdı” fikri mətnin ümumi semantik yükü ilə daha çox səsleşir. Mətdəki “dartdı urdı” feli xəbəri də “dartıb qırdı”

(Zeynalov-Əlizadə) və ya “dartdı üzdü” (A.Hacıyev) yox, “dartdı vurdu” mənasına uyğun gəlir. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, atın saxlanması, dayandırılması mənasını ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, Bəkilin ayağı məhz atının cilovunu saxlaya bilmədiyi üçün sınır: “Bəkil at cilavısının yenimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqındı, sındı” (D-240). Bütün bunlar onu vurğulamağa əsas verir ki, həmin mətndəki “gəz” sözü “ox” yox, “qumaş” (parça) mənasındadır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində “ox” anlamlı “gəz” sözünə də təsadüf edilir: “...birin **gezlədi**, birin əlinə aldı” (D-199). Bu cümlədəki “gezləmək” felini tarixi-linqvistik müstəvidə təhlil edərək “...qədim silah növlərindən sayılan gəz//kez sözünə “gezlə” felinin tərkibində rast gəlinir”¹, - deyən A.Hacıyev haqlıdır.

SUR CIDA

“Kitab”da dörd dəfə işlənmiş bu birləşmənin birinci komponenti Drezden nüsxəsinin 129-cu səhifəsində belə yazılıb: “سور”. Bəri başdan qeyd edək ki, qorqudşünaslıqda bu yazılış şəklinin transkripsiyası, eyni zamanda yozumu mübahisəlidir. Elə buna görə də ilk olaraq həmin fikirləri saf-çürük etmək, sonra isə problemi “Kitab”ın semantik yükü və tarixi-linqvistik müstəvidə araşdırmaq lazım gəlir. Təqdim etdiyimiz yazılış şəkli ilə bağlı qorqudşünasların fikirlərini, əsasən, aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- O.Ş.Gökyayın nəşrində - oxunuşu: sivri, mənası: kəskin uclu (İstanbul, 2000);
- H.Araslının nəşrində - oxunuşu: sur (Bakı, 1976);
- M.Erginin nəşrində - oxunuşu: süvri, mənası: kəskin uclu (Ankara, 1958);

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.191.

Язизхан Танрыверди

– Zeynalov-Əlizadə nəşrində: oxunuşu: sür; mənası: çoxillik qamışın yoğun gövdəsindən hazırlanmış nizə (Bakı, 1988);

– Y.Məmmədlinin araşdırmalarında F.Zeynalov və S.Əlizadənin fikirləri müdafiə olunur: “sür” – çoxillik qamışdan cida, nizə (Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. NDA, Bakı, 1996);

– Ə.Sadıqovun fikrincə, “sür” şəklində transkripsiya düzgündür və “sivri” mənasını ifadə edir (“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.163).

B.Abdulla “ala” rəngin simvolikasını şərh edərkən “Ala uran sur cidamı saqlardım//Bu gün üçün, günü gəldi...” misralarındakı “sur” şəklində transkripsiyanı düzgün hesab edərək yazır: “...O.Şaiq və M.Erginin oxumasında “sivri (süvrü) cida”dır. “Sur cida” oxunuşu mətnin məzmununa uyğundur... Bəklə ki (belə ki, -Ə.T.), ərəb dilində “sur” sözünün öküz, buğa buynuzu anlamı da vardır. Hətta dini etiqada görə, qiyamət günündə İsrafil adlı mələyin çalağacı (çaldığı – Ə.T.) şeypur da elə öküzün, buğanın buynuzundan düzəldilmişdir. Cida isə, bildiyimiz kimi, möhkəm, bərk və nisbətən uzun ağacın uc hissəsinə poladdan, dəmirdən sivri ucluq taxılmış əski silah növüdür... Biz bu fikirdəyik ki, dəmir, polad hələ olmamışdan qabaq cida – mizraq nizə ucluğu üçün “sur” adı daşıyan itilənmiş və ya elə öz-özlüyündə sivri olan öküz buynuzundan istifadə olunmuşdur”¹.

Göründüyü kimi, “سور” yazılış şəkli üç oxunuş formasında təqdim olunub: sur (H.Arashlı, B.Abdulla); sür (Zeynalov-Əlizadə, Y.Məmmədli, Ə.Sadıqov); sivri//süvri (O.Ş.Gökyay, M.Ergin). Bu yazılış şəklinin məna yükünə də müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb: kəskin uclu (O.Ş.Gökyay, M.Ergin; Ə.Sadıqov), qamış gövdəsindən hazırlanmış nizə

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, səh.88.

(Zeynalov-Əlizadə, Y.Məmmədli); öküz buynuzu (B.Abdulla). Bütün bunlar problemə “Kitab”, M.Kaşğarının “Divan”ı və Azərbaycan dili şivələri müstəvisində yanaşmaq zərurəti yaradır. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

– M.Kaşğarının “Divan”ında çadır dirəyi, tir, sıırıq anlamlı “sırık” sözü verilib: “sırıkluk yığac = sıırıq (dirək) düzəltmək üçün hazırlanmış ağac, dirəklik ağac” (I c., səh.383, 480). Bu söz “Oğuznamə”də “uzun” mənasında işlənib: “Uzun olan sıırıq kibi//əkşi olur qoruq kibi”¹. “Divan”da verilmiş, eləcə də “Oğuznamə”də işlənmiş “sırık” sözü formasına, həm də semantikasına görə haqqında bəhs etdiyimiz yazılış şəkli ilə səsleşir. Burada onu da vurğulayaq ki, Azərbaycan dili şivələrində, xüsusən də qərb şivələrində mühafizə olunan “uzun ağac” anlamlı “sırıq//sırıx” sözünün kök morfemi də fonetik tərkib və semantika baxımından “Kitab”dakı “sur”la eyni xətdə birləşir;

– S.Əlizadə “Kitab”dakı “qarğu dalı sügü” (Qarğu dalı sügünü maña vergil) silah adında birinci tərəf kimi işlənmiş “qarğu” sözünü “sur” (sür) sözünün sinonimi hesab etdiyi üçün müasir ədəbi dilimizdəki “qarğı=qamış” paralelliyyə, sinonimliliyyə əsaslanaraq göstərir: “Sür – çoxillik qamışın yoğun gövdəsindən hazırlanmış nizə”². Bu izah mətndəki sur (sür) sözünün semantik yükü ilə səsleşir. Amma “sur” qamış, yaxud qarğu deyil. “Sur cida”nın ərəb mənşəli öküz, buğa buynuzu anlamlı “sur” sözü ilə əlaqələndirilməsi (B.Abdulla) isə, ümumiyyətlə, yerinə düşmür. Digər tərəfdən, belə bir izah qədim türk etnoqrafiyasına, ən əsası isə türk hərəb sənətinə ziddir. Qeyd etdiyimiz kimi, “sur” sözü bütün parametrlərinə görə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş və müasir şivələrimizdə mühafizə olunan uzun ağac anlamlı “sırıx” (sırıq) sözünün kök

¹ Oğuznamə. Bakı, 1987, səh.41.

² Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.168.

morfemindən başqa bir şey deyil. Bu da o deməkdir ki, “cida” bir silah növü kimi təkcə qarğıdan, poladdan, dəmirdən yox, həm də “sırıq”dan (sırıq=sır) hazırlana bilərdi.

FƏRQLİ OXUNUŞLAR, OXŞAR YOZUMLAR: YAYASI//YİYƏSİ, BABASI

Drezden nüsxəsinin 176-cı səhifəsindəki “بب اسي” yazılış şəklinin transkripsiyası və semantikasını ilə bağlı söylənilmiş fikirlərin ümumi mənzərəsi, əsasən, bunları əhatə edir: V.V.Bartoldun tərcüməsində: “y отца” (atası – “babası”) (əvvəlki səhifələrdə göstərilən mənbə; səh.65); O.Ş.Gökyayın nəşrində - oxunuşu: yayası; mənası: piyada əsgər (İstanbul, 2000); H.Araslının nəşrində: babası (Bakı, 1978); Zeynalov-Əlizadə nəşrində: yiyəsi (Bakı, 1988); S.Əlizadənin nəşrində: yiyəsi (Bakı, 2000)... S.Əlizadə həmin yazılış şəklinin oxunuşu barədə yazır: “yiyəsi. Er-də (M.Ergində - Ə.T.) “yayası”, HA-da (H.Araslıda – Ə.T.)”babası”. M.Erginin hansı mənada nəzərdə tutduğu aydın olmasa da, mətnə “yiyə”, “sahib” anlayışı hasil olur”¹. Bu qeydlər onu göstərir ki, qorqudşünaslıqda həmin yazılış şəklinin oxunuşu və semantikasını məsələsi hələ də mübahisəlidir. Amma bu da var ki, təqdim olunmuş transkripsiyalar mətnlə səsleşir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki həmin yazılış şəklində ifadə olunmuş sözdə kiməsə işarə olunur. Bu mənada oxunuş formalarının eyni semantik şaxədə birləşməsi

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabı-Dədə Qorqud. 1988, səh.243.

təbii qarşılanır: “**piyada əsgərinin//iyəsinin//baba-sının** çiyində qalxan oynayar”. Bu fikirlərdən, daha doğrusu, oxunuş formalarından hansının düzgün olmasını isə yalnız “Kitab” və digər qədim mənbələr kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür. Faktlara diqqət yetirək:

– birincisi, yuxarıdakı yazılış şəklinin “yaya” formasında oxunuşu və “piyada əsgər” mənasında izahı yerinə düşür. Ona görə ki, “Kitab”da “piyada əsgər” anlamlı “yaya” yox, ayaqla, piyada anlamlı “yayaq” sözü işlənib. Digər tərəfdən, M.Kaşğarinin “Divan”ında “yadhag” sözü məhz piyada, ayaqla mənasında verilib (I c., səh.382);

– ikincisi, “iyəsi” oxunuş forması mətnin ümumi semantik yükü ilə səsleşsə də, “Kitab”da iyə, sahib anlamlı “iyə” (Qoşur atı iyəsi...) sözü işlənsə də, “Kitab” və digər qədim türk mənbələrində “iyə” anlamlı “iss” sözü üstün mövqedə görünür: “Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda” (“Kitab”); “İtin issi var isə, tovşanın tanrısı var” (“Oğuznamə”); Gənciyəm, gənc issinün bən gənciyəm” (Nəsimi)... Digər tərəfdən, Selcan xatunun dilindən verilmiş “Həq təala atamın könlünə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə” cümləsindəki “ata” sözü də həmin yazılış şəklinin “iyəsi” formasında oxunuşunun düzgün olmadığını göstərir.

Fikrimizcə, “babası” şəklində oxunuş forması düzgündür. Mətnə nəzər salaq:

“Oğul, sən varacaq yerün
“Dolamac-dolamac yolları olur.
Atlu barub çıqamaz
 anun balçığı olur.
Ala yılan sökəməz
 anun ormanı olur.
Göglə pəhlü uran
 anun qalası olur.
Göz qaquban köñül alan

anun görklüsi olur.
“Hay!” demədin baş götürən
cəlladı olur.
Yağrınında qalqan oynar
yyəsi olur.
yavuz yellərə yeltəndi,
qayıda döngil!
Ağ saqallu babanı,
Qarıcıq olmuş ananı bozlatmağı! – dedi” (D-175-176).

Bu parçada həm qafiyə kimi işlənmiş sözlər cərgəsində incə saitli sözlər yox dərəcəsidədir, daha dəqiqi, “görklüsü” sözündən başqa, qalanları qalın saitli sözlər olub, ahəngdarlıq yaradan, poetik mənanı qüvvətləndirən vasitələr kimi çıxış edir: yolları olur, balçığı olur, ormanı olur, qalası olur, cəlladı olur (burada yalnız “cəlladı” sözündə incə sait işlənib). Bu cür həm qafiyə sözlər sırasında **“yyəsi”** deyil, **“babası”** oxunuş formasının açıq-aydın şəkildə görünür (babası olur); ikincisi, “Kitab”da “baba” (ata) statusunda çıxış edənlərin şücaəti, igidliyi, eyni zamanda silahlanmaları tam fərqli şəkildə təqdim olunur: qurt sinirli yay yalnız Dirsə xana aiddir: “Dərsə xan qurt sinirli qatı yayı əlinə aldı (V-12); “Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım” (D-277), “Qazan qalqan yapındı, sügüsin əlinə aldı” kimi cümlələr daha çox Qazan xan obrazını səciyyələndirir; düşmən Bəkilin atını görəndə vahiməyə düşür: “Bu at Bəkilin, biz qaçırız” (D-246). Deməli, həmin yazılış şəklinin “babası” formasında oxunuşu daha məntiqli görünür; üçüncüsü, Oğuz cəmiyyətində atanın xüsusi statusa malik olması qabarıq şəkildə canlandırılıb: “Ata tururkən oğıl əlinmi öpərlər?” (D-74); dördüncüsü, Qanturalının dilindən verilmiş parçada həmin yazılış şəkli, əsasən, eynilə təkrarlanıb (-nın şəkilçisi istisna olmaqla) və bu yazılış şəkli qorqudşünashıqda daha çox “babasının” formasında oxunub (H.Araslı, F.Zeynalov,

S.Əlizadə...). V.V.Bartold da babasının (atasının) mənasında başa düşüb: отцу (göstərilən mənbə: səh.65). Bu, Qanlı qoca (ata) və Qanturalı (oğul) obrazlarının dilindən verilmiş misraları (həmin yazılış şəkilləri işlənmiş misralar nəzərdə tutulur) qarşılaşdırdıqda daha aydın görünür: “Yağrınında qalqan oynar babası olur” (Qanlı qoca) – “Yağrınında qalqan oynar babasının//Qadir qorsa, başın kəsəyim” (Qanturalı). Bütün bunlar yuxarıdakı yazılış şəklinin məhz “babası” formasında transkripsiyasının düzgün olduğunu arqumentləşdirir.

ÜÇ YÜZ SAY CİDALU YİGİT

Qorqudşünaslıqda Drezden nüsxəsinin 254-cü səhifəsindəki “say” sözünə (“Üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı”) müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirilib:

– V.V.Bartoldun tərcüməsində “say” miqdar bildirən söz mənasında verilib: “...джигиты в числе трехсот...» (göstərilən mənbə: səh.89);

– O.Ş.Gökyaya görə, “say” leksemi düz, düzgün, cılalı mənasındadır (İstanbul, 2000);

– M.Erginin fikrincə, “Kitab”da işlənmiş “say” “sözü düz, düzgün, cılalı, parlaq kimi mənalara ifadə edir (Ankara, 1958);

– Zeynalov-Əlizadə nəşrində “say” leksemi “seçmə” mənasında “igid” sözünün təyinedicisi kimi təqdim olunur: “Üç yüz nizəli seçmə igid Əyrəyin yanında cəmləşdi” (Bakı, 1988, səh.208). Bu cür sadələşdirmənin yerinə düşmədiyi A.Hacıyev tərəfindən əsaslandırılıb: “...müəlliflər “say” sözünün “yigit” sözünü deyil, “cida(lu)” sözünü təyin etməsini, nədənsə, nəzərdən qaçırmış və buna görə də söz sırasını dəyişməli olmuşlar: müqayisə et: üç yüz say cidalu yigit – üç yüz nizəli seçmə igid...”¹.

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.190.

– Ə.Sadıqov “say” sözünü düz, dümdüz anlamlı sifət kimi təqdim etsə də, nədənsə, bəlkə də, assosiativ olaraq “saymağa başlamaq” anlamlı “saya varsam” ifadəsindəki “say” (maq) felini də sifət hesab edir: “Say. sif. Düz, dümdüz: Üç yüz say cidalu bunun yanına cəm oldı; saya varmaq – saymağa bağlamaq: Saya varsam, dügənsə (tükənsə - Ə.T.) olmaz, Qalın Oğuz bəgləri bindi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.149);

– A.Məmmədova “Kitab”ın dilindəki polisemantiklik və omonimlikdən bəhs edərkən “say” sözünün semantikasına da münasibət bildirir: I say – seçmə; II say – hesablamaq. I Üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı; II Otuz biñ ər yigit gördümsə, ota saydım”¹. Qeyd etdiyimiz kimi, “say” sözü Zeynalov-Əlizadə nəşrində “seçmə” mənasında verilib (Bakı, 1988, mətnin müasir şəkli nəzərdə tutulur). Bu isə o deməkdir ki, A.Məmmədova araşdırmalarını daha çox Zeynalov-Əlizadə nəşrinə istinad etməklə aparıb;

– A.Hacıyev “say” sözünü daha geniş və sistemli şəkildə tədqiq edən qorqudşünaslardan biridir. Müəllif mübahisə obyektinə çevrilmiş “say” sözünün semantik yükünü sanballı mənbələr kontekstində araşdırır. Məsələn, V.V.Radlova istinad edərək göstərir: “...say cidalu birləşməsində də bu arxaik söz qədim silah növlərini yaxşı hazırlanmasına, döyüşə hazır vəziyyətdə olmasına görə səciyyələndirən sifətdir”². Yaxud M.Kaşğarının “Divan”ına əsaslanaraq yazır: “M.Kaşğari lüğətində ümumən yaraq (silah) mənasında işlənən “yaraq” arxaizmini də səciyyələndirən “say” (“say yarıq”. III c., s.158) sözü z>y səs keçidi yolu ilə “saz” sifətindən düzəlmişdir”³.

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.106.

² A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açılımlar. Bakı, 2007, səh.190.

³ Yenə orada, səh.191.

Yuxarıdakı şərhlərin hər biri ilə müəyyən mənada razılaşmaq olar. Amma bir sıra faktlar “say” sözünün semantikasına nisbətən başqa prizmadan yanaşmağı diktə edir:

– Oğuz igidlərinin sayca çox olması “Kitab”da xüsusi olaraq vurğulanır, sanki “Kitab”dan bir leytmotiv kimi keçir: “Saya varsam, tükənsə olmaz” (D-37); “Sayılmaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz” (D-63); “Saydıqımca Oğuz bəgləri dükənsə olmaz”. Bu cümlələrdəki “saya varmaq”, “sayılmaqla”, “saydıqımca” sözləri assosiativ olaraq “üç yüz say cidalı” ifadəsini yada salır ki, bu da “üç yüz sayda” (adlıq halın yerlik halı əvəz etməsi abidələrimizin dili üçün səciyyəvidir), yaxud “sayı üç yüz cidalı” mənasına uyğun gəlir. Bu həm də onu deməyə əsas verir ki, V.V.Bartoldun tərcüməsi mətnin semantik tutumu ilə səsleşir;

– Ə.Cəfəroğlu “sayaçı” sözünün etimologiyasından bəhs edərkən göstərir: “...lüğətlərdə “sayaçı” kəlməsinin yarana biləcəyi söz kökləri sırasında “saya”, “əlsavə” və “sayı” söz kökləri göstərilməkdədir. Birinci kəlmə, Əhməd Vəfiqin də anladığı kimi, “piyada adam” mənasını bildirir”¹. Bu mənada təqdim etdiyimiz cümlədəki “say” sözü numerativ söz kimi də götürülə bilər: üç yüz say (piyada) cidalı... Bütün bunlar belə bir həqiqəti reallaşdırır: cəmi üç səsdən ibarət “say” sözünün semantikasına ilə bağlı kifayət qədər söz deyilib və bundan sonra da deyiləcəkdir. Çünki “Kitab” sirli-sehirli bir dünyadır.

ON YELƏK

Üçüncü boyda, daha dəqiqi, Drezden nüsxəsinin 84-cü səhifəsində belə bir cümlə verilib: “Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarçar on yelək yer aşurdu”. Buradakı “on yelək” ifadəsini V.V.Bartold “on il” mənasında başa düşüb: “...в десять лет ...” (göstərilən

¹ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008, səh.73.

mənbə: səh.37); O.Ş.Gökyayın fikrincə, “yelək” sözü təkcə oxaxatılan tük (quşların qanad tükü, lələk) yox, həm də “Bir oxatımı uzaqlıq” mənasını ifadə edir (İstanbul, 2000); həmin cümlə Zeynalov-Əlizadə nəşrində belə sadələşdirilib: “Dədəni qova-qova Dəli Qarcar **on ox məsafəsini** keçdi, arxadan Dədə Qorquda çatdı” (Bakı, 1988, səh.154). Bəri başdan deyək ki, “yelək” sözü ilə bağlı yuxarıda deyilmiş fikirlərdən yalnız V.V.Bartoldun tərcüməsi yerinə düşür. Digər tərəfdən, qorqudşünaslıqda “on yelək” (on ox məsafəsi) ifadəsinin nə qədər və ya neçə kilometr mənasında işləndiyi dəqiqləşdirilməyib. Əvvəlcə, qeyd edək ki, müasir idman yarışlarında oxatma məsafəsi ilə bağlı norma bu cür müəyyənləşdirilib: kişilər üçün: 30, 50, 70 və 90 metr. “Kitab”dakı “on yelək” (on ox məsafəsi) ifadəsini bu normaların maksimum həddi (90 m) ilə hesablasaq, cəmi 900 m. olur (10 yelək x 90 m. = 900 m.). Bu isə “Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarçar on yelək yer aşurdu” cümləsindən əvvəl verilmiş “Dədə Qorqut göstəgi üzdi; durmadı, qaçdı. Dəli Qarçar ardına düşdi. Toqlı başlu Turı ayğır yoruldu. Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıçradı, bindi” (D-84) parçasının semantik yükünə, ümumən dastan poetikasına uyğun gəlmir. Başqa fakta diqqət yetirək: M.Çobanov və M.Çobanlı müxtəlif mənbələrə istinad edərək göstərir: “...hərb tarixində türklərin özünəməxsus döyüş taktikası olmuşdur. Onlar döyüş zamanı, əsas etibarlı ilə, uzaqdan savaşı üstün tutmuşlar. Onlar böyük döyüşlər keçirərkən at üstündən təxminən 700 metr məsafəyə ox atırdılar...”¹ “Kitab”dakı “on yelək” (on ox məsafəsi) ifadəsinin mənə yükünü “bir ox məsafəsi = 700 m” modelinə uyğun hesablayaq: 10 yelək (on ox məsafəsi) x 700 metr = 7.000 metr, yəni 7 km. Bu, mətnin semantik yükü ilə səsleşir. Deməli, Dəli Qarcar müdriklər müdriki Dədə Qorqudu

¹ M.Çobanov, M.Çobanlı. Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998, səh.42.

7 km. qovub. Bu mənada Dədə Qorqudun yorulmuş Turı ayğırın əvəzinə, sıçrayaraq Keçər ayğıra minməsi olduqca təbii qarşılanır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, “Kitab”ın dilində “yelək” sözü həm də “ox məsafəsi” mənasında işlənib. M.Kaşğarinin “Divan”ında isə bu cür hesablama “oktam” sözü ilə ifadə olunub: “oktam: bir oktam yer = bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi” (I cild, səh.169). Maraqlıdır ki, “Divan”dakı “burunq” sözü də həmin mənadadır: “burunq attı = bir ox məsafəsi uzaqlıqdakı yerə atdı” (III cild, səh.120). Deməli, “”on yelək”, “oktam”, “burunq attı” kimi vahidlər qədim türk etnoqrafiyasının zənginliyini əks etdirir.

***SİRRİ AÇILMAYAN, YAXUD QORQUDŞÜNASLARI
DÜŞÜNDÜRƏN CÜMLƏ***

“Kitab”ın Drezden nüsxəsinin 109-cu səhifəsindəki ikinci cümlə belə transkripsiya olunub:

- O.Ş.Gökyayın nəşrində: “Tul tulara gerdüğüm.
Tuladarı duharlayı koduğum” (İstanbul, 2000, səh.50);
- M.Erginin nəşrində: “Tul tulara girdüğüm tulararı
Duharluyı koduğum yağı yurdı” (Ankara,
1958, səh.143);
- H.Araslının nəşrində: “Tul tulara girdiyim, Toladarı
doxarları qovduğum” (Bakı, 1978, səh.65);
- Zeynalov-Əlizadə nəşrində: “Tul tolara girdigim,
Tuladarı, doxarlıyı qodığım” (Bakı, 1988,
səh.63);
- S.Əlizadənin nəşrində: “Tol-tolara girdigim, Tolar əri,
doxarlıyı qodığım” (Bakı, 2000, səh.62);

Bu cərgəyə S.Cəməşidov və A.Hacıyevin tədqiqatlarındakı oxunuş formalarını da əlavə etmək olar: “Tul-tulada gərdiyim // Tulu avarı, duxarlıyı qovduğum”; “Tul tulada

gərdiyim//Tulu aya doxarluuyı qovduğum”¹; “Tul tulada girdigim tula dəri//Doxarlayı qodığım yağı yurdu”². Təqdim etdiyimiz oxunuş formalarındakı müxtəliflik (bəzən isə birinin digərini təkrarlaması) onların şərhində də müşahidə olunur. Bu mənada həmin cümlədəki sözlərin izahı ilə bağlı araşdırmalara diqqət yetirmək zərurəti yaranır: V.V.Bartolda görə, Beyrəyin yaya müraciəti tam anlaşılır: “Первая часть обращения Бейрека к луку не вполне понятна; возможно, что её следует понимать в том смысле, что Бейрек при входе к женщинам свободного поведения оставил свой лук как знак своего пребывания” (göstərilən mənbə: səh.268); O.Ş.Gökyay tərtib etdiyi lüğətdə həmin cümlədəki sözlərdən dördünün qarşısında sual işarəsi qoyub. Daha dəqiqi, belə təqdim edib: “Tul – 50²⁶ (?), (Tuladara – 50²⁷ (?), Tulara – 50 (?), Duharlamak – 50²⁷ (?)) (İstanbul, 2000, səh 199, 294). Bu cəhət, yəni həmin sözləri şərhsiz olduğu kimi təqdim etmə M.Erginin tərtib etdiyi lüğətdə də müşahidə olunur: “tul, tulara, tularar, duharlu” (Ankara, 1963, səh.294); Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, O.Ş.Gökyay tərtib etdiyi lüğətdə həmin sözlərin qarşısında sual işarəsi yazsa da, kitabının “Dil və üslub” bölməsində imkanı daxilində bütün mümkün variantlara müraciət edərək problemə aydınlıq gətirməyə çalışıb. Müəllif yazır: “Tul, tuladar, tular. “Yazma 109²⁻⁴-dəki şu soylama da Dede Korkut Kitabında çüzlənməyən yerlərdən biridir... Burada keçən kelimələrin (Drezden nüsxəsinin 109²⁻⁴-cu səhifəsindən eynilə, ancaq 6 misra şəklində təqdim etdiyi parçanı nəzərdə tutur – Ə.T.) birqacını sözlüklərdə hiç bulamıyoruz, bulsak ta verilen karşılıqlar tutmuyor”. Sonra isə müxtəlif mənbələrdəki oxşar variantları təqdim edir: 1. dul, kocasız kadın; 2. taziye için ürüste edilen at; 3. koyun veya sığır yavrusu (“töl”); 4. benzetme edatı; tulamak “tolamak)

¹ Ş.Cəmişidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1999, səh.179, 332.

² A.Naciyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açılımlar. Bakı, 2007, səh.130.

(Sengulah); tulumak (tolmak) – “topa vurmaq”; tularsuk: “topuk” (ayak ökçəsi); tuldramak – her tarafa dağıtmak (“Divanu lugati` t Türk. Besim Atalay çevirisi)... tula: küçük köpek (A.Ceferoğlu)... (İstanbul, 2000, səh.CCXLI, CCXLII). “Bu misallar KDQ-nin çətin oxunan və dəqiq anlaşılmayan yerlərindəndir”, - deyən S.Əlizadə əvvəlcə V.V.Bartoldun fikirlərini verir (yuxarıdakı fikirlər nəzərdə tutulur), sonra M.Ergin, O.Ş.Gökyay və H.Araslının transkripsiyalarını eynilə təqdim edir, daha sonra isə fikirlərini belə ifadə edir: “Bizcə, burada “tul” - ərəbcə “uzun”, “to” – türk mənşəli “tovlamaq “ felinin kökü, “tuladarı, doxarlıyı qodığım” isə “ov itlərini saxlayanları, şahin (qızılquş) quşlu ovçuları qovduğum” deməkdir” (“Kitab”, 1988, səh.238). Bu şərh Zeynalov-Əlizadə nəşrinin “Mətnin müasir şəkli” hissəsində də nəzərə alınıb: “Ovda uzun qovhaqova girdiyim// Tuladarı, şahinçini qovduğum” (Bakı, 1988, səh.161). Elə buradaca qeyd edək ki, görkəmli qorqudşünas S.Əlizadə “Kitab”ın 2000-ci il Bakı nəşrində bir neçə sözü tam başqa formada transkripsiya edib. Konkret desək, “tul tolara” “tol-tolara” ilə, “tuladarı” isə “tolar əri” ilə əvəzlənib (Bakı, 1988, səh.63; Bakı, 2000, səh.62). Bu, onu deməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli “uzun” anlamlı “tul”, həm də “ov itlərini idarə edən şəxs” anlamlı “tuladar” sözü mətnlə səsləşmədiyi üçün müəllif həmin oxunuş formalarını “Kitab”ın 2000-ci il Bakı nəşrində nəzərə almayıb (yuxarıdakı qarşılaşdırmalara bax); Ş.Cəmşidov mübahisə obyektinə çevrilmiş sözlərin mənə yükünü belə izah edir: tul-tulada=döyüşdə-vuruşda; tulu avarı-avar quldurları, yol kəsənləri; doxarlı-toxardan olan adamlar. Müəllifə görə, həmin misralarda türk xalqları ilə avar və toxarlar arasında olan döyüşlərə işarə edilir¹; A.Hacıyev əvvəlcə “tola dəri” birləşməsini “sepilənmemiş dəri”, yəni “xam (aşılanmamış) dəri” mənasında izah edən T.Tekinin fikirlərini qiüvvətləndirir:

¹ Ş.Cəmşidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1999, səh.174-179.

“Bu məqamda “tola” sözünün qırğız dilində qalmış “bütöv soyulmuş dəri mənası da məzmunla uyuşur və mahiyyətə bir-birini tamamlayır”. Sonra isə T.Tekinin “...o halde, bütün misra şöyle olacaqtır: Tol tolada girdüğim tola deri (çuval (gibi) dolaraq içine girdigim ham deri” – fikrinə istinad edərək bir sıra mülahizələr irəli sürür. Öz sözləri ilə desək, T.Tekinin “fikirlərinə qüvvət vermək üçün bir neçə əlavə fakta müraciət edir”. Dəqiq desək, “tol” sözünün Q.Bürhanəddinin “Divan”ında, “Əsli və Kərəm” eposunda, dialektlərimizdə “qab” mənasında işləndiyini göstərir. Eyni zamanda “qablamaq”, “bükmək” anlamlı “tulğa” (maq) sözünü “Kitab”ın dilindəki “çulğamaq” feli ilə müqayisəli şəkildə araşdırır və belə bir nəticəyə gəlir: “Bizcə, “tol” arxaizmi dastanın nəsr dilinə sonradan düşməklə onu əvəz etmiş eyni mənalı “çuval” sözünün daha qədim fonetik variantıdır. Belə ki, “tul” sözü t→ç səsdəyişməsi və ilkin uzanma yolu ilə “u” səsinin diftonqlaşması nəticəsində tol//tul~tuul~çuul~çual~çuval xətilə yaranmışdır”¹. A.Hacıyev “doxarlayı” şəklində transkripsiya etdiyi sözün semantikasından bəhs edəndə isə problemə tam yeni prizmadan yanaşır. Dəqiq desək, “...Bütün misra şöyle düzəltilmelidir: Doharlayı koduğum yağı yurdu “İhtiyarlayıp kaldığım düşman yurdu”, - deyən T.Tekinin qənaətlərini qəbul etmir və belə bir ümumiləşdirici fikir söyləyir: “...bütövlükdə “doxar” sözünü “doğma adam, yoldaş” mənasında açıqlamaq olur. T.Tekindən fərqli olaraq, “qoduğum” sözünü “qaldığım” mənasında deyil, elə abidənin digər məqamlarında olduğu kimi (məsələn: bir yasduqda baş qoduğum) “qoyduğum” mənasında başa düşürük. Odur ki, misranı “Yoldaş kimi qoyduğum yağı yurdu” kimi anlamaq soylamanın məqsədinə daha uyarlı görünür”².

¹ A.Hacıyev. “Dədəm Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.134-135.

² Yəne orada, səh.137.

Göründüyü kimi, haqqında bəhs etdiyimiz misraların həm transkripsiyası, həm də yozumu ilə bağlı fikir müxtəlifliyi var. Bəri başdan deyək ki, bu fikirləri söyləyənlərin hər biri qorqudşünaslıqda öz dəsti-xətti ilə tanınır. Amma bu da var ki, bir sıra faktlar problemə yenidən qayıtmağı diktə edir. Bu cür faktları isə aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

– M.Kaşğarının “Divan”ında “silah” anamlı “tolum” sözünün rəngarəng mənə çalarlarının izah olunması: “ər tolum mandı” = “adam silah qurşandı” (II cild, səh.56); “ol yağıka tolum anutti” = “o yağıya qarşı silah hazırladı”; “Tolum anutsa, kulun bulur, Tolum unutsa, bulun bulur” = “Silah hazırlayan qulun, dayça tapar, silahı unudan əsir olar” (I cild, səh.256, 257); “Kamuğ tolmun tokuştılar//Kılıç kınka küçün sığdı” = “Bütün silahlarla toqquşdular// Qılınc qına güclə sığdı” (I cild, səh.232, 233); “tolumluğ ər” = “silahlı adam” (I cild, səh.477)... Bu cür çoxsaylı faktlar “tolum”la “Kitab”dakı “yaraq” sözünü sinonimik vahidlər kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu da assosiativ olaraq başqa bir detalı yada salır: müasir dilimizdəki “yar-yaraqlı” sözü ilə “Kitab”ın dilindəki “tol-tolara” ifadəsi təkcə semantikasına yox, həm də formasına görə eyni xətdə birləşir. Bu cür oxşarlıqları başqa müstəvidə nəzərdən keçirək: Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “toxmağa bənzər ağac” mənasında “tolamazda” sözü işlənməkdədir. Bu sözün forma və semantikasi barədə K.Ramazanov maraqlı bir şərh verir: “tolomazda//tolamazdı//tulamazda//tulamazdı – ağacın əl çatmayan budaqlarından meyvələri yerə tökmək (salmaq) üçün boyca gödək, vəznə ağır, toxmağa bənzər ağac (Bir tolamazda at cö:z tökülsün; Tulamazda ağaj belə atıllar, ona deiller tulamazda)¹. Deməli, “toxmağa bənzər ağac” anamlı “tolamazda” sözünün “tola” hissəsi həm “Kitab”ın dilindəki “tol-tolara”

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, səh.240.

ilə, həm də M.Kaşğarinin “Divan”ındakı “tolum”la səsleşir, üçbucağın tərəflərindən biri kimi görünür. Bu oxşarlıqları belə sistemləşdirmək olar: “Kitab”da: tol-tolara; M.Kaşğarinin “Divan”ında: tolum (silah); Azərbaycan dilinin qərb şivələrində: tola(mazda) (toxmağa bənzər ağac). Belə bir qarşılaşdırma isə “Kitab”dakı “tol-tolara” sözünü silahla bağlı sözlər cərgəsində təqdim etməyə imkan verir.

– M.Kaşğarinin “Divan”ında “qayıdanda geri alınmaq üzrə savaşı zamanı əsgərin minməsi üçün xaqan tərəfindən verilən at” anlamlı “tuğrağ” (I cild, səh.450) sözü ilə haqqında bəhs etdiyimiz “duxarlıy” sözünün fonetik tərkib və semantika baxımından oxşarlığı; tuğrağlıy – duxarlıy (aşağıdakı şərhlərə bax);

– “Kitab”ın dilində “ox atmağa başlamaq” anlamlı “oxa girmək” (Azğun dinlü kafər buğaldı, oxa girdi. D-133), eləcə də “düşmən arasına girmək”, “döyüşə girmək” anlamlı “yağıya girmək” frazemləri işlənir ki, bu da “tol-tolara girdiyim” birləşməsi ilə səsleşir, hətta ümumi semantik tutum baxımından eyni yuvaya daxil ola bilər;

– “Tol-tolara girdim” misrası ilə başlanan parçada öz yayına müraciət edən Beyrək sanki gördüyü işlər barədə hesabat verir. Burada həlledici kod isə belədir: Beyrək ilk dəfə yağ yurdunda gördüyü məşhur yayına işarə edir.

Fikrimizcə, yuxarıdakı faktlar mübahisəli oxunuş və yozumlara müəyyən qədər işıq sala bilər. Amma həmin sözlərin izahı ilə bağlı bütün detallar daha aydın görünsün, - deyərək aşağıdakıları təqdim edirik:

Silah anlamlı “tolum” sözünün, eyni zamanda “ox atmağa başlamaq” anlamlı “oxa girmək” və “düşmən arasına girmək” anlamlı “yağıya girmək” ifadələrinin forma və semantikasını istər “tul tulara” (O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Araslı), istərsə “tul tolara” (Zeynalov-Əlizadə), istərsə də “tul tolada” (Ş.Cəmsidov, A.Hacıyev) deyil, məhz “tol-tolara” (S.Əlizadə)

şəklində transkripsiyanın düzgün olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Bu məqamda bərpa üsulundan istifadə yerinə düşür: “tol-tolumlara” (silahlara). Bizcə, “tol-tolara” ifadəsi “tol-tolumlara”nın qısaldılmış forması, daha doğrusu, şifahi nitqin transkripsiyası kimi görünür: tol-tolumlara=tolara. Burada “lum” hecasının düşməsi açıq-aydın şəkildə görünür. Bu cür heca düşümü (qapologiya) isə Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyəti baxımından səciyyəvidir: qarğıdalı=qardalı... Bəs onda “tol-tolara girdigim” (silahlara girdiyim, silahlanaraq döyüşə başladığım) misrasının semantik yükü nəyi işarələndirir? Fikrimizcə, bu misranın semantikasi birbaşa Beyrəyin ilk döyüşünü əks etdirən parça ilə bağlıdır. Belə ki, həmin döyüşdən əvvəl Baybörənin tacirləri Boz oğlanı (Beyrəyi) köməyə çağırır. Boz oğlan da tacirlərin sözünü yerə salmır, kafirləri qılıncdan keçirərək öldürür: “Hə dedigimi yetürün geyünimləm mənəm şahbaz atımı gətürün ... Bazırganlar dəxi öglərinə düşdi, qulağız oldu... Bir-iki demədi, kafərlərə qılıc urdı. Baş qalduran kafərləri öldürdi, gəza eylədi. Bazırganların malın qurtardı (D-72). Bu parça isə yuxarıda təqdim etdiyimiz ikinci misranın mənə yükü ilə bağlı yeni fikirlər söyləməyə imkan verir. İlk olaraq qeyd edək ki, parçanın ümumi semantik yükü Drezden nüsxəsindəki yazılış şəklini (D-109²) “tuladarı”, “toladarı”, “tolar əri”, “tulu avarı”, “tula dəri” şəklində yox, məhz “tolararı” formasında transkripsiya etməyə imkan yaradır. Bu cür transkripsiya isə, bir tərəfdən, M.Kaşğarının “Divan”ındakı “tolumlug ər” (silahlı adam) (I cild, səh.477) ifadəsi ilə səsleşir. Digər tərəfdən, “toraları” oxunuş formasının “tolar” hissəsi S.Əlizadənin, “arı” hissəsi isə M.Erginin transkripsiyası ilə üst-üstə düşür. Burada da ilkin söz formasının fonetik dəyişikliyə uğramasından bəhs etmək olar: qeyd etdiyimiz kimi, “tolar” (“tolumlar”ın qısaldılmış forması) sözü “silahlar” mənasına uyğun gəlir. Bu baxımdan “tolar əri//tolar arı = tolararı” modelindəki “tolararı” sözü “silahlara cavabdeh olan şəxs” və ya hər cür silahla

silahlanmış ər (döyüşçü, igid)” mənasında götürülə bilər. Deməli, “tolaları” sözü “tol-tolara girdiyim” (silaha girdiyim, döyüşə girdiyim) birləşməsinin məntiqi davamı kimi işlənərək birbaşa “qodığım” (qovduğum) sözü ilə bağlanır, daha doğrusu, feli birləşmənin asılı tərəfi kimi çıxış edir. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, “Baş qaldıran kafərləri öldürdi, gəza eylədi...” (D-72) cümləsinin semantikasına ilə səsləşir. Digər tərəfdən, bu cür zəncirvari bağlılıq “şahinçini” (Zeynalov-Əlizadə), “toxar xalqı” (Ş.Cəməşidov), “ihtiyarlamak” (T.Tekin), “yoldaş kimi” (A.Hacıyev) və s. mənalarda izah olunmuş “duxarlıyı” (bu cür oxunuş formasını məqbul hesab edirik) sözünü “tuğrağlıyı” (xaqan tərəfindən verilən ata minən əsgər) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantı hesab etməyə əsas verir: birincisi, ona görə ki, “tuğrağlıyı” (Drezden nüsxəsində “duxarlıyı”) sözü “tol-tolara girmək” (silaha girmək, döyüşə girmək) ifadəsi və “tolaları” (hər cür silahlı silahlanmış ər – döyüşçü, igid) sözünün məntiqi davamı kimi işlənib. Yəni semantik dinamikada dördüncü söz kimi çıxış edir: ikincisi, “tuğrağlıyı” sözü də “qodığım” (qovduğum) sözünə idarə əlaqəsi ilə bağlanıb, konkret desək, həmin birləşmədə asılı tərəf kimi çıxış edir; üçüncüsü, “tuğrağlıyı” sözü də “...kafərləri öldürdi, gəza eylədi” (D-72) cümləsinin semantik yükü ilə səsləşir; dördüncüsü, “tuğrağlıyı” sözü fonetik tərkibcə “duxarlıyı” oxunuş formasına çox yaxındır, daha doğrusu, “duxarlıyı” forması “tuğrağlıyı” sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı kimi görünür: tuğrağlıyı – duxarlıyı. Buradakı t→d, ğ→x səsəvzlənmələri dilimiz üçün səciyyəvidir: müq.ət: tər-dər; qabıq-qabıx (nümunələr Azərbaycan dili şivələri ilə bağlı materiallardan götürülüb). Yaxud həmin sözün “rağ” hecasındakı səslərin yerdəyişmə ilə işlənməsi (tuğğarlıyı) və yanaşı işlənmiş iki “ğ” səsindən birinin düşməsi (tuğğarlıyı-tuğarlıyı) dilimiz üçün məqbul hesab olunan hadisələrdəndir: müq.ət: -gəc-cəğ //-cək; -ğac-cağ//-caq; kiçikcik-kiçik (burada söz ortasındakı “k”

samiti tələffüzlə bağlı olaraq düşüb). Deməli, “duxarlıyı” yazılış şəkli “tuğrağlıyı” sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı kimi götürülə bilər. Bu da istər-istəməz belə bir fikri reallaşdırır: “Tolararı, duxarlıyı qodığım” misrası hər cür silahlə silahlanmış döyüşçünü (igidi), xaqan atına minəni qovduğum” mənasında yozula bilər. Bu isə “Kitab”ı n dilində “yağı qovmaq” hadisəsini əks etdirən cümlələrlə eyni xətdə birləşir: “Qanturalı baqdı gördi kim, bir kimsənə yağıyı öginə qatmış, qovar” (D-195).

“Yağı yurdu əlümdə qıl kişlim ayğır malı” misrası da tacirlərin soyulması və kafirlərin Beyrək tərəfindən öldürülməsindən sonrakı hadisələrlə səsleşir. Yeri gəlmişkən, təqdim etdiyimiz misradakı “yurdu” sözü mətnə daha yapışıqlı görünür (bu mənada həmin yazılış şəklini “yordu” deyil, “yurdu” şəklində transkripsiya etmiş O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Araslı və A.Hacıyev haqlıdır). Belə ki, Beyrək hamını heyretləndirən, məşhur yayını məhz yağı yurdunda görüb: “məbə bazırganlar, bu ayğırı və dəxi bu **yağı** və bu gürzi maña verin” – dedi” (D-72). Bu hadisənin düşmən torpağında (yağı yurdunda) baş verdiyi “Kitab”da aydın şəkildə, həm də bir neçə dəfə ifadə edilib: “Evnik qalasının beş yüz kafiri üzərimizə qoyıldı” (D-71); “Əgər səniñ oğluñ olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi, həpümüz tutsaq olmuşdı”, - dedilər” (D-74). Burada xüsusi olaraq vurğulayaq ki, hər iki cümlə Beyrək üçün tək cə ayğır və gürz yox, həm də “yay” almış tacirlərin dilindən verilib. Burada assosiativ olaraq başqa bir detal yada düşür: **tacirlərin malı kafirlər tərəfindən qarət olunur:** “Bazırgan aydır: “... Dan-danıxux kafər malın Oğuz bəglərinə gətürür idik... beş yüz kafəri üzərimizə qoyıldı... Malımızı, rizqimizi yağmaladılar, gerü döndilər...” (D-71); **Beyrək tacirlərin malını kafirlərin əlindən alır:** “Baş qaldıran kafərləri öldürdi, gəza eylədi. Bazırganların malını qurtardı” (D-72). Bu qarşılaşdırma onu deməyə əsas verir ki, **Beyrək həm də ona veriləcək “yağı”**

xilas edib. Belə bir nəticə isə başqa bir hökmü reallaşdırır: “yağı yurdu”, “qıl kişli” kimi ifadələrin Beyrəyin dilində işlədilmə (yuxarıdakı misra nəzərdə tutulur) səbəbləri məhz bu cür detallar kontekstində araşdırılmalıdır. Digər tərəfdən, həmin misradakı “qıl kişlim” ifadəsi Beyrəyin düşmən yurdunda tacirlərdən minnətlə almaq istəmədiyi, atası Baybörənin yanında isə hədiyyə kimi aldığı “yayı” işarələndirir. Deməli, Beyrək ilk dəfə düşmən yurdunda gördüyü yayın kirişinin nədən düzəldildiyini də yadına salır. Maraqlıdır ki, semantik dinamika sonrakı misralarda məhz “qıl kişlim” ifadəsinin assosiativliyi ilə davam etdirilir: ayğır malı = yay; ayğır verib yay üçün boğma kiriş almaq. Bu tipli söz və birləşmələrə mətn daxilində diqqət yetirək:

“Yağı yurdu əlümdə qıl kişlim,
ayğır malı.
Ayğır verüb aldığım,
tozlu qatı yayım.
Buğa verüb aldığım boğma kirişim” (D-109)

Bu misralardakı sözlərin hər biri “yay”la bağlı işlədilib ki, bu da “yay”ı müxtəlif bucaqlardan təyin edir. Misralarda “ayğır” sözünün iki dəfə işlənməsi də maraqlıdır. Bu məqamda A.Hacıyevin “Kitab” və digər mənbələrə istinadən söylədiyi fikirlər yada düşür: “Demək olar ki, bütün araşdırıcılar bu sözləri eyni anlamda “erkək cins at” mənasında dərk etmişlər. Bizcə, birinci mənada “ayğır” sözü “erkək təkə”, “erkək dağ keçisi” mənasında işlənmişdir... abidənin dilində yayın məhz erkək təkə buynuzundan düzəldilməsi ehtimalımızın doğruluğuna dəlalət edir: Avcına sığmayan əlüklü oğlu//Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı”¹. Birinci misradakı “yağı yurdu” ifadəsi

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, yozumlar. Bakı, 2007, səh.138.

isə, qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstanı, bir də Evnik qalasını işarələndirir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, “yaxşı erməğanlar Rum elindən – İstanbuldan alınıb. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, “Oğuz insanı alış-veriş, ticarət mərkəzləri olan şəhərlərin topoqrafiyasına, onun marginal aspektinə yaxşı bələd idi. Baybörə bəg sakral nəsnelərin – “yaxşı erməğanların” gətizdirilməsi üçün bəzirganları uzaq şəhərə - Rum elinə, İstanbula göndərir”¹.

Sonuncu misrada birinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi kimi işlənmiş “boğma” sözünün hansı mənada işlənməsi, demək olar ki, müəyyənləşdirilməyib. Konkret desək: O.Ş.Gökyay belə təqdim edib: boğaz ağrısı, boğan, boğmaca, kuşpalazı, boğaz iltihabı, tıq – nefeslik” (İstanbul, 2000). Burada təkcə onu qeyd edirik ki, müəllif istinad etdiyi lüğətlərdə “boğma” sözünün qarşısında hansı sözü görübsə, elə onu da tərtib etdiyi lüğətinə daxil edib. Əgər belə olmasa idi, müəllif “boğma kiriş” birləşməsindəki “boğma” sözünün izahında ilk söz kimi “boğaz ağrısı” birləşməsini yazmazdı; Zeynalov-Əlizadə nəşrində “boğan” şəklində sadələşdirilib ki, bu da semantika baxımından “kiriş”lə tam bağlanmışdır: “Buğa verib aldığım boğan kirişim” (Bakı, 1988, səh.161); “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”nə isə daxil edilməyib. Daha doğrusu, yalnız “boğma çıxarmaq” ifadəsi cüzi fonetik dəyişmə ilə təqdim olunub: boğma çıxarmaq – boğma çıxarmaq” (Bakı, 1999, səh.38). Bu cür izahla razılaşmaq olmaz. Çünki ən azı bu ifadənin “qarğış əlaməti olaraq iki əlini qabağa gətirərək yumruq göstərmək” və ya “boğma xəstəliyinə tutulmaq” mənasında işləndiyi qeyd oluna bilərdi. Yeri gəlmişkən, O.Ş.Gökyay da bu ifadənin semantik yükünü dəqiq göstərməyib (İstanbul, 2000, səh.178)... Fikrimizcə, “boğma kiriş” ifadəsin-

¹ R.Kamal. “Dədə Qorqud kitabı”nın xronotop strukturu. Dədə Qorqud günü. XIV Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2014, səh.61.

dəki “boğma” sözü “boğmaq” felindən yaranmış isim kimi “tarım”, “tarım çəkilmış” mənasındadır ki, bu da “kiriş” sözünün semantikasını ilə birbaşa bağlanır: boğma kiriş = tarım çəkilmış kiriş; kirişi (yay ipini) tarım çəkərək yaya bağlamaq: müq.ət: kirişlə yayı boğmaq – iplə çuvalın ağzını boğmaq; kəmərlə beli boğmaq. Təsadüfi deyil ki, V.V.Bartold da “boğma” sözünü məhz qeyd etdiyimiz mənada başa düşüb: c тугой тетивой (boğma kiriş – tarım çəkilmış kiriş) (göstərilən mənbə: səh.44). Burada Azərbaycan-monqol söz paralellərini sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirmiş Ə.Abdullayevin bir qarşılaşdırmasını eynilə təqdim etmək lazım gəlir: monqolca: baqlas, book; rusca: упаковать; Azərbaycanca: bağlamaq, bəzən **boğmaq** da bu mənada işlənir¹. Bu fakt da “boğma kiriş” birləşməsindəki “boğma” isminin məhz çoxmənalı “boğmaq” feli əsasında yarandığını təsdiq edir.

“Buñlu yerdə qodım-gəldim

Otuz doqquz yoldaşım, iki arğışım! – dedi” (D-109)

Bu misraların semantik yükü onu deməyə əsas verir ki, Beyrək kafir düşərgəsində dustaqlıqda qalan otuz doqquz yoldaşına işarə edir, onları xatırlayır. Beyrəyin dilindən verilmiş sonuncu misra da mətnin əvvəlki hissələri ilə birbaşa bağlanır: “Otuz toquz yigidlən Beyrək tutsaq getdi” (D-90); “Otuz toquz yigidim əmanəti, mərə kafər!” (D-100). Təhkiyəçinin (birinci cümlə) və Beyrəyin (ikinci cümlə) dilindən verilmiş bu nümunələr dediklərimizi qüvvətləndirir. Burada bir qarşılaşdır-maya ehtiyac duyulur: haqqında bəhs etdiyimiz parçanın yalnız son iki misrasında silaha, silahdan istifadəyə birbaşa işarə edilmir. Daha dəqiqi, belədir:

–üçüncü misrada: qıl kişli = at qılından düzəldilən yay kirişi (Yağrı yurdu əlümdə qıl kişlim);

¹ Ə.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, səh.316.

– dördüncü misrada: ayğır malı = təkə buyunuzdan yay (ayğır malı);

– beşinci misrada: ayğır verib yay almaq (Ayğır verüb aldığım). Bu ifadənin tərkibindəki verib (verüb) sözü barədə A.Hacıyev maraqlı bir açıqlama təqdim edir: “Bu sözün “verüb” variantında yazılıb oxunmasına baxmayaraq, boydakı hadisələrin məntiqinə uyğun tərzdə “urub” kimi oxunub mənəlandırılmasını daha düzgün hesab edirik; Beyrək yayını at verməklə deyil, yağı üzərinə at salmaqla – hücum etməklə qazanır”¹. Qeyd edək ki, müəllifin fikirləri, bir tərəfdən, həmin parçanın üçüncü misrasındakı “Yağ yurdu” ifadəsinin semantik tutumu ilə səsleşirsə, digər tərəfdən də birinci misradakı “to- tolara” ifadəsi silahla bağlıdır – qənaətini qüvvətləndirir;

– altıncı misrada: tozlu qatı yay = (tozlu qatı yayım);

– yeddinci misrada: boğma kiriş = tarım çəkilməmiş kiriş; buğa verib boğma kiriş almaq (Buğa verüb alduğum boğma kirişim).

Bu faktlar həmin parçanın ilk iki misrasında oxunuşu və yozumu mübahisəli olan sözlərlə bağlı təqdim etdiyimiz arqumentləri qüvvətləndirir. Belə ki, yuxarıda yeddi istiqamətdə qruplaşdırdığımız söz və ifadələrin hamısı silahla (yayla) bağlı olduğu kimi, ilk iki misranın anlaşılmasını çətinləşdirən sözlər də məhz silahla, döyüşlə bağlıdır:

– tol-tolara girmək = silaha (silahlara) girmək, döyüşə girmək;

– toları – hər cür silahla silahlanmış ər (döyüşçü, igid);

– duxarlıyı = tuğrağlıyı (tuğarlıyı) = xaqan tərəfindən verilən ata minən əsgər.

Bu cür qarşılaşdırma bir həqiqəti də xüsusi olaraq vurğulamağa imkan verir: parçadakı söz və ifadələrin

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu. I kitab, Bakı, 2014, səh.77.

əksəriyyəti məhz silah və döyüşlə bağlı olan sözlər cərgəsində birləşir. Bu da “Kitab”, ümumən qəhrəmanlıq eposları üçün xarakterik cəhətlərdəndir.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA SİLAH VƏ SİLAH HİSSƏLƏRİNİN ADLARI TARİXİ-LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ

Qorqudsünaslıqda silah adları, eləcə də döyüş geyimlərinin adları tarixi-lingvistik baxımdan kompleks və sistemli şəkildə araşdırılmayıb. Heç şübhəsiz ki, bu problemi həll etməklə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Məsələn: qədim türk tarixi, xüsusən də türk hərbi sənəti üçün səciyyəvi olan silah növlərinin ümumi mənzərəsi daha dolğun canlandırılı bilər; silah adlarında daşlaşmış şəkildə yaşayan arxaik dil vahidləri aşkarlanır; türk mənşəli, eyni zamanda alınma silah adlarının “Kitab” və digər qədim türk mənbələrindəki yeri və rolu barədə dəqiq fikirlər söyləmək olar; bir sıra obrazlı ifadələrin məhz silah adlarının assosiativliyi ilə yaradıldığı müəyyənləşər... Elə buna görə də ilk olaraq aşağıdakılara diqqət yetirmək lazım gəlir:

– “Kitab”dakı silah adlarının bir hissəsi Orxon-Yenisey abidələri, eyni zamanda M.Kaşğarının “Divan”ı üçün də səciyyəvidir: “Kitab”da: kılıç, ox, sügü...; Orxon-Yenisey abidələrində: kılıç, ok, sünüg...; M.Kaşğarının “Divan”ında: kılıç, ok, sünqü...;

– “Kitab”dakı silah adlarının əksəriyyəti türk mənşəlidir: kılıç, yay, ox, dəpər, sügü... Bu sistemdə alınma sözlər çox azdır: gürz (fars), qəbzə (ərəb. dəstə, qulp);

– “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənən silah adlarının bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, şivələrimizin əksəriyyətində mühafizə olunur: sapan, taraqa... Burada bir detali da qeyd etmək lazım gəlir: Borçalı toponimləri sistemindəki “Sadaqlı” oykoniminin apelyativi “Kitab”dakı “sadaq” (oxqabı) sözü ilə eyni xətdə birləşir ki, bu da silah adının toponimik vahiddə daşlaşmış şəkildə yaşadığını təsdiqləyir;

– “Kitab”ın dilində bir sıra hərbi terminlərin həm də şəxs adı kimi işlənməsinə təsadüf edilir: oq+çı=Oqçı = Oqçı (Ənşə qoca oğlu Oqçı); yay (silah adı) = Yayxan keşiş oğlu; dəmür tonlu = Dəmür Tonlu Mamaq ... Bu cür adlar müasir türk, o cümlədən Azərbaycan antroponimikası baxımından da səciyyəvidir: Qılınc, Qılıncxan, Kaman, Kamandar, Gürzalı...; Burada bir məqam da yada düşür: “qılınc” apelyativi İsa Hüseynovun “İdeal” romanında ləqəb kimi müşahidə olunur: Qılınc Qurban;

– “Kitab”da təsvir olunan qılıc, yay-ox, sapan, dəpər, sügü kimi silah adları qədim türk hərbi sənətinin atributları kimi çıxış edir;

– Rus dilindəki türk mənşəli sözlər sırasında silah və silah hissələrinin adları xüsusi yer tutur: саадак, топор, кинжал... Rus dilinə türk dillərindən daxil olmuş bu tip sözlərin hər biri “Kitab”dakı forma və semantikasına uyğundur: sadaq, dəpər, xəncər...

– “Kitab”dakı çoxsaylı obrazlı ifadələrin tərkibində silah adları açıq-aydın şəkildə görünür: qılıcı altından keçmək, qılıc qınına doğramaq, ıldız kibi parlayıb gələn kafir cidası, oxa sancılmaq, qurulu yaya bənzər çatma qaş, buynuzı almas cida kibi buğa... Türk poetik təfəkkürü ilə yoğrulmuş bu ifadələrin hər birində silah adlarının məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsini və ya bunların hər birinin məhz silah adlarının assosiativliyi ilə yaranmasını başqa faktlarla təsdiqləməyə ehtiyac qalmır. Burada o da vurğulanmalıdır ki, təqdim etdiyimiz obrazlı ifadələrə “Kitab”ın hər səhifəsində rast gəlinir. Bu

da təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki “Kitab”, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanlıq eposudur. Yeri gəlmişkən, müasir dilimizdəki “qılınının dalı da kəsir, qabağı da”, “qılınca sarılmaq”, “yaya dönmək”, “ox atıb yayını gizlətmək” və s. kimi çoxsaylı frazeoloji vahidlər də “Kitab”la səsləşir, sanki onların hər biri “Kitab”ın poetik strukturundan süzülüb gəlib;

– “Kitab”da silah adlarından əvvəl işlənmiş sözlər silah barədə dolğun təəssürat yaradır: qara polad uz qılıc, altmış tutan köndər, qarğu talı sügü, qayın oq, ağca tozlu qatı yay... Silah adlarının bu cür təqdimi silahın nədən və necə hazırlanması barədə dəqiq nəticələr çıxarmağa imkan verir. Yəni silah adlarından əvvəl işlənmiş sözlərin informasiya tutumu çox dərin və zəngindir. Qorqudşünaslıqda daha çox epitetlər başlığı altında öyrənilən belə ifadələrin semantikasi, görünməyən tərəfləri həm də digər mənbələr kontekstində araşdırılmalıdır... Bütün bunlar “Kitab”dakı silah adlarının hər birinə ayrılıqda münasibət bildirməyi diktə edir. Bu mənada “Kitab”dakı silah adlarının aşağıdakı kimi səciyyələndirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

– **Yaraq.** “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə fərqlənən “yaraq” sözü barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: “Yaraq – “Kitabi-Dədə Qorqud”da ümumən hər cür “əhtac – gərək – alət” mənasında işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bu mənə daralmış, yəni müasir dildə ancaq “silah” mənasını ifadə edən bir söz kimi işlənir”¹. Bu fikir digər dilçilər tərəfindən də müdafiə olunur. Amma “Kitab”dakı “yaraq” sözünə bir neçə prizmadan yanaşmaq lazım gəlir: silah da daxil olmaqla hər cür hazırlıq mənasında: av yarağı. “Çün av yarağı oldu, kim atın ögər, kim qılıcın, kim çəküb ox atmağın ögər” (D-237); mühüm bir işə hazırlıq mənasında: dügin yarağın görmək (toy hazırlığı görmək). “Ağır dügin yarağın gördi” (D-89); yaraq görmək

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.145.

(hazırlıq görmək). “Bazırğanlar yaraq gördilər” (D-95); “yaraq” düzəltmə sifəti daxilində məhz “silah” mənasında: yaraq (silahlı). “Yaraq” altmış adam seçin, varsunlar, tutub gətirsinlər” (D-263); qoşa söz formasında: yadaq-yaraq (yataq-yaraq; silah da daxil olmaqla hər cür hazırlıq görmək). “Yadağı-yarağı ilə yola girdi” (D-202); frazeoloji vahid daxilində: baş yarağı elmək (başına çarə elmək, başını qorumaq...). “Baş yarağı eylən, üzəri üzə yağı gəlür” (D-243); Maraqlıdır ki, “yaraq” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğətində yalnız “silah” mənasında təqdim olunub (Bakı, 1999, səh.103).

H.Məmmədov isə “yaraq” sözünü “Kitab” və müasir Azərbaycan dili kontekstində araşdıraraq düzgün nəticələr söyləmişdir: “Yaraq sözü də xalq deyimində “Dədə Qorqud” eposundakı geniş, bir neçə mənalığını saxlamışdır. Belə ki, “yaraqlandı getdi”, “üstündə yarağın varmı?”, “yaraqsız çölə çıxma” və s. kimi deyimlərdə “yaraq” birbaşa silah mənasını daşıyır. Ancaq “yüz gün yaraq, bir gün gərək” atalar sözündə “yaraq” həm silah, həm də ehtiyac, gərək, “yar-yaraqlı adamdı”, “saxla bir gün yarağın olar”, “yarağın aşırısa apar” və s. dedikdə yaraq sözü ehtiyac, gərək mənasında işlənir”¹. Burada bir detallı da qeyd etmək zərurəti yaranır: “Kitab”ın dilində “yaraq” ismi əsasında yaranmış feillər işlənməyib. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində isə kök morfemi “yaraq” olan feillər üstün mövqedə görünür: yaraqlanmaq, yaraqlandırmaq, yaraqlandırılmaq, yaraqlatmaq... Maraqlıdır ki, şivələrimizdə bu tipli feillər əsasında yaranmış isimlər də mühafizə olunmaqdadır: yaraqlanma, yaraqlandırma, yaraqlandırılma, yaraqlatma...

Qılıc. Qorqudşünaslıqda bu sözün işlənmə tezliyi belə göstərilir: “173 dəfə “qılıc”, 1 dəfə “qılınc” şəklində”². Drezden nüsxəsinin 267-ci səhifəsindəki “وَيْلِجَنْك” yazılış şəklinin tran-

¹ H.Məmmədli. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999, səh.313.

² A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.18.

skripsiyası ilə bağlı fikirlərə 2002-ci ildə bu cür şərh vermişdik: “...M.Erginin nəşrində “kılıcınuq”, F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşrində isə “qılıncınuq” (Qılıncının belçağına yabışdı kim, bunu çırpa, gördi kim, əlində qopuz var) şəklində verilmişdir. Bu faktlara istinad etsək, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qılıc//qılınc paralelliyindən bəhs etməliyik... “Qılıc” sözü ilə bağlı yuxarıda təqdim etdiyimiz yazılış şəklində diqqət yetirək: Həmin yazılış şəklində cəmi bir “ۋ” hərfi var. Bu hərf isə “ج” hərfindən əvvəl yox, sonra yazılmışdır. Deməli, həmin yazılış şəkli “qılıncınuq” deyil, “qılıcınuq” şəklində oxunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, “qılıc” sözü ilə bağlı təqdim etdiyimiz yazılış şəklinə oxşar yazılışlar F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış “Tənqidi mətn” hissəsinin hər bir səhifəsində (qılıc sözü iştirak edən cümlələr nəzərdə tutulur) “qılıc” kimi transkripsiya edilmişdir...”¹. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “qılıc” formasında mühafizə olunan həmin söz qədim türk mənbələrində də “qılınc” yox, “kılıç” şəklindədir: Orxon-Yenisey abidələrində: kılıç; M.Kaşğarının “Divan”ında: kılıç; Nəsiminin “Divan”ında: qılıc” (Həqdən əzəli qılıc belümdə...)... Deməli, “Kitab”da qılıc//qılınc paralelliyindən deyil, bu sözün 174 dəfə həm də “qılıc” şəklində işlənməsindən bəhs etməliyik. Amma bu da var ki, bir sıra cümlə modellərində “qılıc” sözünün ellipsisə uğradığı açıq-aydın görünür. Məsələn, “Mərə, bənim oğlum başımı kəsdi, qanımı dökdi” (D-74); “Baş kəsmədiq, qan dökmədiq” (D-125)... Bu tip cümlələrdə “qılıc” sözünün ellipsisə uğramasına elə “Kitab”ın dili kontekstində nəzər salaq: “...qılıc çalub baş kəsdüğim yerləri göstərəyim” (D-126). Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində tərkibində “başın kəsmək” ifadəsi işlənmiş cümlələrdə hətta qılıc (qılınc) sözü işlənməsə belə, yenə də

¹ Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi. Bakı, 2002, səh.47-48.

söhbət “başın” məhz qılıncla kəsilməsindən gedir (yuxarıdakı cümləyə bax: qılıc çalmaq→baş kəsmək). Belə cümlələr isə “Dastan”ın dilində kifayət qədərdir. Qazan xanın dilindən verilmiş sonuncu cümlə də dediklərimizi arqumentləşdirir: “Başın kəs!” (D-302). Bütün bunlar, yəni “Kitab”ın dilində “qılıc” sözünün 174 dəfə işlənməsi, eləcə də onlarca cümlə modellərində “qılıc” sözünün ellipsisə uğraması belə bir həqiqəti söyləməyə imkan verir: “Kitab” “qılıc” sözü müstəvisində daha böyük və zəngin görünür ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki “Kitab”, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanlıq eposudur.

“Qılıc” sözünün assosiativliyi “Kitab”ın dilində işlənməmiş **balçaq, qın, qəbzə, yılmaq** kimi sözlərə də münasibət bildirməyi diktə edir: qılıncın dəstəyi, sapı, qəbzəsi anamlı “**balçağ**” sözü “Kitab”da cəmi dörd dəfə işlənilib: “Qılıncınq balçağı qan odaya gəldi” (D-194); “Gördilə kim, bu gəlin kişininq qılıncınq balçağı qanlı, oğlı görünməz” (D-194);

Burada bir məqamı da qeyd edərk ki, Drezden nüsxəsinin 268-ci səhifəsindəki yazılış şəkli (balçaq sözünün yazılışı nəzərdə tutulur) Zeynalov-Əlizadə nəşrində (Bakı, 1988) “belçağ” formasında transkripsiya olunub: “Qılıncın **belçağına** yabışdı kim, bunu çırpa, gördi kim, əlində qopuz var” (səh.114). Bu cür oxunuş forması S.Əlizadə nəşrində eynilə saxlanılıb (Bakı, 2000, səh.102). O.Ş.Gökyayın nəşrində isə (İstanbul, 2000) “balçağına” şəklində verilib. M.Ergin də “balçağına” oxunuş formasını məqbul hesab edir (Ankara, 1958). A.Məmmədova “belçağ” oxunuş formasını əsas götürərək yazır: “...bizcə, o, (yəni “belçaq” sözü – Ə.T.) “arxa, son” mənasını verən və hələ DLT-də “qamçının ucu” anlamında rast gəldiyimiz bel və çağı sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sözdür. Bu leksik vahid qədim sözlərimizdəndir... A.Dilaçar bulqar türkcəsindən slavyan bulqarcasına keçən “bilərzik”

mənali **belcuq** kəlməsini misal göstərir”¹. Maraqlı mülahizələrdir. Amma eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, ona görə ki, həmin yazılış şəklini qorqudşünasların əksəriyyəti məhz “balçağı” formasında oxuyub; ikincisi, bel (arxa) və çağı leksemlərinin qovuşması nəticəsində “belçağı” sözü yaranmışdır – fikri məntiqli görünür, müəllifin əlavə olaraq arqument kimi gətirdiyi “belcuq” sözü də bunu təkzib edir; üçüncüsü, “Kitab”ın dilindəki “balçaq” sözünün kök və şəkilçi morfemləri M.Kaşğarının “Divan”ındakı “bal” (ban) kök morfemi və çak (-çaq) şəkilçi morfeminin semantikasını ilə eyni xətdə birləşir. M.Kaşğarının “Divan”ında göstərilir: “Bakdı: koy bandı=qoyun bağlandı. Bir bağla bağlanan hər şey üçün belə deyilir. Banırbanmaq. “n” hərfi “l” hərfindən çevrilmişdir (II c., səh.53); -çak, -çək, -çuk, -çük şəkilçisi “Divan”da təkə isimlərdən isim yaradan şəkilçi kimi yox, həm də feillərdən isim düzəldən şəkilçi kimi verilib: ör+çük (kəkil), bürün+çük (şal, kəlağayı) (I c., səh.166, 247). Bu qeydlər “Kitab”dakı “balçaq” sözü qılincin dəstəyi, bağlanan yeri, sapı, qəbzəsi mənasında işlənilib – qənaətini qüvvətləndirir. Əlavə edək ki, “Koroğlu” eposunda qılincə bağlı “balçaq” yox, məhz “dəstə” (dəstək) sözü işlənilib: “Koroğlu Qıratı minəndən sonra əynindəki kürkü çıxartdı, Misri qılincinin dəstəsindən yapışdı”; “xəncər, qılinc və s. kəsər silahları qoymaq üçün qab” anlamlı **“qın”** sözü “Kitab”da yalnız qılincə bağlı işlənilib (qorqudşünaslıqda həm də “xəncər” qabı mənasında təqdim olunur): 8 dəfə “qın” şəklində sadə söz kimi, 1 dəfə “qınlı”, 3 dəfə isə “qınsuz” düzəltmə sifətləri daxilində: “Zülfüqarın qınılə qəbzəsi ağac” (D-55)... “Anda eki qılıc var: biri qınlı, biri qınsuz” (D-230)... Burada “qın” sözünün ellipsisə uğramasından da bəhs etmək mümkündür. Belə ki, “Qız aydır: “Qılıcın geydir, yigit, murad ver, murad al, sarılalım!” (D-260) cümləsindəki “qılıc

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.152-153.

geydirmək” ifadəsi məhz qılıncı ilə bağlıdır, qılıncın qına qoyulması mənasındadır. Yəni burada həmin ifadənin məcazi mənada işlənməsi ilə bağlı fikir yürütməyə ehtiyac qalmır. Bu mənada F.Zeynalov və S.Əlizadə həmin cümləni düzgün sadələşdirib: “Qız dedi: “Qılıncını qınına qoy, igid, murad ver, murad al, bir-birimizə sarılaq” (Bakı, 1988, səh.210)...; “Kitab”ın dilində işlənmiş ərəb mənşəli, bir şeyin tutulacaq yeri, qulpu, dəstəsi anamlı **“qəbzə”** sözünə bir neçə prizmadan yanaşmaq lazım gəlir: qılıncın dəstəyi mənasında: “Zülfüqarın qını ilə **qəbzəsi** ağac!” (D-56). Bu cümlədəki “zülfüqar” İmam Əlinin qılıncının adıdır, “qəbzə” də qılınca aiddir, yəni “Zülfüqarın qəbzəsi”, “Əlinin qılıncının dəstəyi” mənasındadır; yayın dəstəyi mənasında: “Qəbzəsindən yay eki para oldı” (D-108); məcazi mənada: bir evin, bir ailənin, bir nəslin dirəyi. “Dünlüğü altun ban evimin qəbzəsi oğul!” (D-52). Yeri gəlmişkən, F.Parənci “Kitab”ın dilində “qəbzə” sözünün yalnız məcazi mənada işləndiyini göstərir ki, bu da həqiqətə uyğun deyil (bax: “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.58). Belə ki, “Kitab”da “qəbzə” sözü təkcə məcazi yox, həm də həqiqi mənalarda işlənilib (yuxarıdakı nümunələrə bax). Burada o da vurğulana bilər ki, “Kitab”ın dilində ərəb mənşəli “qəbzə” sözü türk mənşəli “balçaq” sözünün sinonimi kimi çıxış edir; qılıncın tiyəsi anamlı **“yılmaq”** sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənilib: “Qara polat uz qılıclar çalındı, yılmağı düşdi (D-63). O.Ş.Gökyay həmin sözü “yılmaq” yox, “yılman” şəklində oxuyub və belə bir şərh verib: “yılman – bir silahın, bir alətin ucu, yaxud kəskin tərəfi, qılıncın uca yaxın olan yuxarı qismi, qılıncın iki ağızlı ucu; qılıncın, kamanın, bıçağın, mizrağın ağızı və ya ucu” (İstanbul, 2000, səh.303). Buradakı fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, Drezden nüsxəsindəki həmin yazılış şəklini (səh.63) “yılmanı” deyil, yılmağı, yaxud yelmağı şəklində transkripsiya etmək mümkündür. Həm də bu cür oxunuş formalarını H.Arashlı (yelmağı), S.Əlizadə (yılmağı) kimi

qorqudşünaslar düzgün hesab edirlər; ikincisi, “yılmağı” sözü “Kitab”da kamanın, bıçağın, mizrağın yox, məhz qılıncın ağzı, tiyəsi mənasında işlənib; üçüncüsü, Zeynalov-Əlizadə nəşrində “yılmağı düşmək” ifadəsi “tiyəsi korşalmaq” şəklində sadələşdirilib (Bakı, 1988, səh.148) ki, bu da mətnin semantikasını ilə səsləşir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”ın dilində “qılıc” intensivliyi ilə fərqlənən sözlərdəndir. “Kitab”ın poetik strukturunda onun əhatə dairəsi o qədər genişdir ki, haqqında bir-iki kəlmə deməklə kifayətlənmək olmur. Bu mənada “qılıc” sözünə müxtəlif bucaqlardan yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, belə:

– “Kitab”ın dilində “qılıc” daha çox sadə söz formasında işlənmişdir: “Kəndü **qılıcın** qınına soqdı” (D-230); bir sıra düzəltmə feillərdə “qılıc” sözü kök morfemi kimi çıxış edir; qılıclamaq (qılıncı vurmaq). “Tayın namərd Aruz qaqqdı, Beyrəgi oturduğu yerdə **qılıcladı**” (D-300), “qılıclamaq” (qılıncı vurmaq, döyüşmək). “...sərpə-sərpə meydanda qılıcladılar” (D-250); “qılıc” sözünün assosiativliyi ilə yaranmış frazeoloji vahidlər “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünür: qılıcı altından keçmək (günahının bağışlanılmasını istəmək). “Qılıcı altından keçdi” (D-119); oturduğu yeri qılıncı almaq (döyüşərək ad qazanmaq, qılıncına hörmət etdirməyi bacarmaq). “...bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıncı ilə ətməgilə alubdur” (D-254). Bu cümlədə iki frazem qovuşuq vəziyyətdədir: oturduğu yeri qılıncı ilə almaq; oturduğu yeri ətməgilə (çörəyi ilə) almaq. Mətnin sonrakı hissələrində həmin frazemlərin qovuşuq vəziyyətdə olması açıq-aydın şəkildə görünür: “Mərə, sən başını kəsdiñ, qanı tökdün, acını toyurduñ, yalınıcığı tonatdın! (D-254).

Təqdim etdiyimiz frazemlərin sintez şəklində təzahürünü belə modelləşdirmək olar: oturduğu yeri qılıncı ilə almaq = baş kəsmək, qan tökmək; oturduğu yeri ətməgilə almaq=ac toyurmaq, yalınıcığı tonatmaq. Bu isə o deməkdir ki, qılıncı ad

qazanmaq, eləcə də çörəklə ad qazanmaq frazemləri “Kitab”ın dilində nisbətən başqa formada, həm də qovuşuq vəziyyətdə işlənib; qılıncından görmək (döyüşünü, savaşı qəbul etməmək, bəyənmemək). “Qılıncumdanımı gördü, süfrəmdənmi gördü?” (D-11); qılıncına toğranmaq. Andların tərkibində işlənmiş bu frazem (Mərə qavat qızı, mən qılıncıma toğranayım, oxuma sancılayım! – D-260) “verdiyi sözü yerinə yetirməyən, vəd edənin özünə ölüm arzulaması (əslində, özünə qarşı etməsi) mənasındadır. K.Əliyev həmin frazemənin semantikasından bəhs edərkən¹ “qılınc toğranmaq = ölüm məna haldır!” tezisini irəli sürür ki, bu da islamiyyətdən əvvəlki inamların semantik yükü ilə səsləşir; qılıncdan keçmək (qılıncı öldürmək). “Yedi kafər bəgi qılıncdan keçdi” (D-120); qılınc qının toğramaq (döyüş arzulamaq). “Qara polad uz qılıncum qının toğrar” (D-248); qılınc quşanmaq (belinə qılınc bağlamaq). “Oğul da qılınc quşanur baba geyrətiçün” (D-131); yalın qılınc tutmaq (siyirilmiş qılıncının baş kəsmək üçün tam hazır vəziyyətdə saxlanması). “Altı cəllad əşşəndə yalın qılınc tutar//Ğafilləcə görklü başın kəsər” (D-187)... Bu frazeoloji vahidlərin hər biri Azərbaycan dilinin, ümumən Oğuz qrupu türk dillərinin zənginlik göstəriciləri kimi çıxış edir;

– Oğuz igidləri Qazan xana döyüşə hazır olmaları barədə hesabat verərkən işlətdikləri ilk söz məhz “çal qılıncı”dır: “Çal qılıncı, ağam Qazan, yetdim!” – dedi” (D-60); “Çal qılıncı, xanım Qazan, yetdim!” – dedi” (D-151)... Bu tip cümlələrdə Oğuz dövlətçiliyinin qüdrəti, türk hərbi sənətinin zənginliyi yaşayır. Müqayisələr göstərir ki, “ağam”, “xanım” kimi müraciət formalarının semantik tutumu çox dərinidir: “Burada “ağam” hərbi müraciət forması kimi Qazan xanın hərbi rütbəsinin hamısından yüksəkliyini bildirir və bu cinah komandirlərinin

¹ K.Əliyev. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.12.

sərkərdəyə raportu kimi səslənir”². Eyni zamanda bu cür raportlarda semantik dinamikanın “çal qılıcı” ifadəsi ilə başlanmasını da təsadüfi hesab etmək olmaz. Belə ifadələr ən azı Atillanın müqəddəs qılıncını yada salır: “Atillanın hakimiyət simvolu sapından yerə sancılmış şəkildə tapılan müqəddəs bir qılınc idi. Atilla bu qılıncı tapdıqdan sonra yer üzünə hökm etməyi tanrı tərəfindən alınma yazılmış bir qədər (alın yazısı – tale, qismət, qədər – Ə.T.) kimi qəbul etmiş və bundan sonra hərəkətlərini buna görə tənzimləmişdir...”¹. “Qılınca and içmə” ilə bağlı detallara S.Vurğunun “Vaqif” pyesində də rast gəlinir: “Eldar: And için qılınca!... Əsgərlər qılınca and içirlər. Vuruşma davam edir...”;

– “Kitab”ın “müqəddimə” hissəsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllər sırasında tərkibində “qılıc” sözü işlənənlər diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir:

Qara polad uz qılıcı çalmanınca qırım dönməz;
Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa yeg!;
Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!;
Qılıc çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli.

Təqdim etdiyimiz bu deyimlərin hər biri boylardan süzülüb gələn məntiqi nəticələr kimi çıxış edir. Burada yalnız sonuncu deyimi boylardakı bəzi misralarla qarşılaşdırmaqla kifətlənirik: müqəddimədə: “Qılıc çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli” –

II boyda: “Zülfüqarın qınılə qəbzəsi ağac!” (D-56);

XI boyda: “Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdım” (D-277). Qarşılaşdırılan nümunələrin eyni semantik şaxədə birləşdiyi açıq-aşkar şəkildə görünür (bu cür nümunələrin

² T.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı, 2014, səh. 40.

¹ Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh.333.

“Kitab”a sonradan əlavə edildiyi qorqudşünaslığa çoxdan bəllidir);

– “Kitab”da qılınc, at və qəhrəman obrazları bir-birini tamamlayır ki, bu da qəhrəmanlıq eposları üçün ən səciyyəvi cəhətlərdəndir: “Əgrəgi zindandan çıxardılar. Saçı-saqalını yüldilər. Bir at, bir qılınc verdilər” (D-265-266). Bu cəhət alqış dualarında da qabarıq şəkildə görünür. Belə ki, “at” və “qılınc” sözləri işlənmiş misralar ardıcıl olaraq sıralanıb ki, bu da bütövlükdə həmin misraları eyni semantik şaxədə birləşdirir: “Çaparkən ağ-boz atı bürüməsün! Çalışanda qara polat uz qılıncı güdəlməsün” (D-154). Bu misraların ümumi semantik yükü də qılınc, at və qəhrəman obrazlarının vəhdətdə təqdim olduğunu təsdiqləyir;

– “qılınc” qəhrəmanı səciyyələndirən ən mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış edir: Oğuz igidi Qaraca çoban öz əyri başlı çövkənini kafirin qılıncından üstün hesab edir: “Qılıncını nə ögərsən, mərə kafər! Əgri başlu çokanımcə gəlməz maña!” (D-41); Kafir Bəkil oğlu Əmranın böyük və iti qılıncını gödək adlandıraraq onu aşağılamaq istəyir: “Qara polad uz qılıncı gödək oğlan” (D-247)... Burada qılıncın aşağılanması bir bədii priyom kimi qəbul etmək lazımdır;

– sintaktik bütövlərdə silahların adı çəkilərkən ilk olaraq “qılınc” sözünün verilməsi təsadüfi deyil. Bu, həmin dövrlərdə qılıncın ən əsas silah olduğunu qabarıq şəkildə göstərir:

“...Qara polad uz qılıncı maña vergil,
Ğafillücə başlar kəsim səniңçün!
Qarğı talı süğünı maña vergil,
Köksündən ər sancayım səniң için!
Ağ yeləklü ötkün oxı maña vergil,
Ərdən ərə keçirəyim səniң için!...” (D-245-246)

Göründüyü kimi, sintaktik bütövə qəhrəmanın əvvəlcə qılınc, sonra isə süngü və ox istəməsi poetik şəkildə canlandırılıb. Bu cəhət digər parçalarda da açıq-aşkar şəkildə görünür:

“...Qara polad uz qılıcı gödək oğlan!

Əlindəki süğüsü sınıq oğlan!

Ağ tozlu yayı gedə oğlan!..” (D-247)

Kafirin dilindən verilmiş bu parçada da bir silah növü kimi əvvəlcə qılıncın adı çəkilir, semantik dinamika məhz “qılıc” sözünün assosiativliyi kontekstində davam etdirilir: kafir Oğuz igidinin silahlarının zəifliyinə işarə edir: Oğuz igidinə qılıncı gödək, süngüsü sınıq, yayı nazik, - deyərək onu aşağılamaq istəyir. Oğuz igidinin – Bəkil oğlu Əmranın dilindən kafirə ünvanlanmış parçaya nəzər salaq:

“...Qara polad uz qılıcum qının toğrar.

Qarğı talı sügüm nə bəgənməzsən,

Köksün dəlüb gögə pırlar.

Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iñlər,

Sadaqda oxum kişin dilər...” (D-248)

Bu parçadakı silah adlarının təqdimi də (qılıc→süğü→yay→ox) dediklərimizi, yəni “semantik dinamika məhz “qılıc” sözü ilə başlanır” tezisini qüvvətləndirir. Çünki Bəkil oğlu Əmran ilk olaraq qınıni doğrayan qılıncını, sonra isə zarzar inləyərək oxunu istəyən yayını və yay kirişini diləyən oxunu tərifləyir (əvvəlki səhifələrə bax);

– Oğuz düşüncəsinə görə, iti qılınc müxənnətin, yaramazın əlində olmamalıdır: “Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa, yeg!” (D-4). Bu məqamda bir detal yada düşür: Beyrəyi qılıncla öldürən Aruz ən müxənnət obraz statusunda çıxış edir: “...Aruz qara polad uz qılıncın dartub Beyrəğin sağ oyluğın çaldı, qara qana bulaşdı...” (D-297);

– döyüş meydanları, daha doğrusu, Oğuz igidlərinin düşməne qalib gəldiyi yerlər məhz “qılıc çalub baş kəsdigüm” felii birləşməsinin ümumi semantik yükü kontekstində canlandırılır: “...qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çlqayın...” (D-126);

– Oğuz igidi mərddir, cəsurdur, hətta qılıncdan belə qorxmur. Qazan xan “Qılıncından saparım yoq!” – deyirsə, Basat da Təpəgözün qınsız qılıncından nəinki qorxur, əksinə, onu ağulla ələ keçirir və Təpəgözü məhz həmin qılıncla öldürür: “Basat qaqıb yerindən turı gəldi. Buğra kimi Dəpəgözi dizi üzərinə çökürdi. Dəpəgözün kəndü qılıcılə boynını urdı...” (D-233-234);

– “Kitab”da düşmən bayrağının qılıncla yerə salınması xüsusi olaraq qabardılır. Burada maraq doğuran əsas cəhətlərdən biri budur ki, kafir bayrağını qılıncla vurub yerə salan təkçə Oğuz kişiləri deyil, həm də Oğuz qadınlarıdır: “Qazan bəgün qartaşı kafəriñ tuğilə sancağı qılıcladı” (D-64); “Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafəriñ qılıcladı, yerə saldı” (D-153). Sonuncu cümlənin semantikasını həm də ona görə dərin və zəngindir ki, kafirin qara bayrağını qılınclayaraq yerə salan Oğuz elinin birinci xanımı, xanımlar xanımı Burla xatundur. Yeri gəlmişkən, Oğuz cəmiyyətində Burla xatun tək deyil. Onun Səyrəyin xatunu, Selcan xatun kimi baş kəsməkdə, qan tökməkdə ısrarlı olan silahdaşları var. Bu, onların dilindən verilmiş cümlələrdə aydın şəkildə görünür: Səyrəyin xatununun dilində: “Şər xəbər gətürəniñ başın kəsəm” (D-261); Selcan xatunun dilində: “...Ğafillücə səniñ başıñ mən kəsəyinmi?” (D-196);

– müdriklər müdriki, el ağsaqqalı Dədəm Qorqud sayılıb-seçilən Oğuz igidlərinin belinə qılınc bağlayır: “Dədəm Qorqud himmət qılıncın belinə bağladı...” (D-236). Bu cümlənin semantik yükü belə yozula bilər: Vətən basılmazdır. Çünki onun Dədə Qorqud kimi yol göstərən, Bəkil kimi düşməne qan udduran igidləri var;

– xərac kimi göndərilmiş “qılınc” tabe olmamaq, döyüşə çağırış mənasını ifadə edir ki, bu da əşyavi yazının ən gözəl nümunələrindən biri kimi səciyyələndirilə bilər: “Toquz tümən

Gürcüstanın xəracı gəldi; bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər” (D-235);

“Kitab”ın müqəddiməsində xilafətin dördüncü xəlifəsi Əlinin qılınc çalmasına işarə edilir ki, burada da semantik dinamika “qılıc çalmaq” ifadəsi ilə başlanır: “Qılıc çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli//Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvalələri” (D-6). Sonuncu cümlədəki ərəb mənşəli “nəvalə” sözünü O.Ş.Gökyay bəxşiş, bəhrə, pay anlamlı söz kimi izah edib (İstanbul, 2000, səh.262). Zeynalov-Əlizadə nəşrində “nəvalə” kimi transkripsiya olunsa da, “nəvə” şəklində sadələşdirilib (Bakı, 1988, səh.130). Həmin yazılış şəklini V.V.Bartold da “nəvə” (внук) mənasında başa düşüb (göstərilən əsəri, səh.12). Biz isə belə bir qeyd vermişik: “...izahlarda “Kitab”da işlənməyən nəvə, nəticə, quda, bibi kimi qohumluq bildirən sözlərdən də istifadə olunur” (Dədə sözü işığında. Bakı, 2014, səh.58).

Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, Zeynalov-Əlizadə nəşrində ərəb mənşəli “nəvalə” sözünün fars mənşəli “nəvə” şəklində sadələşdirilməsi yerinə düşmür və ya bu cür sadələşdirməni şərti olaraq qəbul etmək olar;

– “Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdım” (D-277). Bu cümlə Oğuz cəmiyyətinin ikinci şəxsi, nüfuz sahibi Qazan xanın dilindən verilib. Nə qədər qəribə görünsə də, bu cümlənin ümumi semantik yükü ilə islam dinini sonradan qəbul etmiş azərbaycanlılar üçün deyilən “qılınc müsəlmanı” ifadəsi eyni semantik şaxədə birləşir. Baxmayaraq ki, həmin misrada başqa xalqlara işarə edilir. Həm də bu cür detallar “Kitab”a sonradan əlavə edilib. X.Xəlillinin fikirləri də dediklərimizi təsdiqləyir: “Xilafət hakimiyyətinin ilk illərindən oğuzlar arasında daha geniş tərənnüm obyektinə çevrilən dastanlardan biri “Dədə Qorqud kitabı” – Azərbaycan oğuznamələri olmuşdur... Azərbaycan oğuznamələrinə yüksək xalq məhəbbəti olduğundan dastanlardan İslam dinini yaymaq məqsədi ilə istifadə

olunub; oğuznamələrə İslam əlavələrinin bir səbəbi də budur”¹. T.Hacıyev bu cür məsələlərə “Kitab”ın mətni və İslam dini kontekstində aydınlıq gətirib: “Görünür, həmin düzəlişlər bu əlavələrin nəticəsidir ki, kilsəni uçurub məscid tikirlər, keşişləri öldürüb, əzan verirdilər (bunları dastana islamçı əlavəsi saymaq gərəkdir)”². Burada bir daha “qılınc müsəlmanı” ifadəsinə qayıtmaq lazım gəlir: M.Adilov bu ifadəyə müxtəlif bucaqlardan yanaşıb: əvvəlcə diqqəti ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsinə yönəldib: “...Azərbaycan 90 illik mübarizədən sonra istila edilərək ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmışdı. Əhalinin müqaviməti nəticəsində İslam çox ləng yayılırdı. Tarix boyu ərəblərə və onların dininə qarşı çıxışlar baş vermişdir”. Sonra isə fikrini müxtəlif bədii əsərlərdən gətirdiyi nümunələrlə gücləndirib. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin “İt oyunu” hekayəsindən belə bir parça təqdim edib: “Mən N.qəzasının pristavı idim. Qılıncımın dalı da kəsirdi, qabağı da. Bir gün adam döydürməyə idim, gecə yata bilmirdim. Əvvələn, bu yerin camaatına **qılınc müsəlmanları deyirlər**. Bunların ki, bellərindən bir gün dəyənək əskik oldu, qudurub yollarından çıxarlar”¹;

–”Kitab”da obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahüründə “qılınc” sözünün assosiativliyi, məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsi qabarıq şəkildə görünür. Faktlara müraciət edək:

– **obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahüründə:** heç şübhəsiz ki, burada “q” səsi ilə başlayan “qılınc” sözünə görə alliterasiyadan bəhs etmək lazım gəlir. “Kitab”ın dilində ahəngdarlıq yaradan belə alliterasiyalar isə kifayət qədərdir: “Qara polat uz qılıncın belinə quşandı” (D-31) – qara, qılınc, quşanmaq

¹ X.Xəlilli. Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövrü və səbəbləri. Bakı, 2007, səh.31.

² T.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı, 2014, səh.50.

¹ M.Adilov. Niyə belə deyirik. Bakı, 1982, səh.107.

(q-q-q); “Qara polat uz qılıcum qının toğrar” (D-248) – qara, qılıc, qın (q-q-q); “Oğul da qılıc quşanur baba ğeyräticün” (D-131) – qılıc, quşanmaq, ğeyrät (q-q-ğ); “Qara qılıcın quşandı” (D-148) – qara, qılıc, quşanmaq (q-q-q). Qılıncla silahlanmaq mənası ifadə olunmuş bu cümlədə hər üç söz “q” səsi ilə başlanır, hər üç söz qalın saitlidir ki, bu da assonans yaradır. Ən əsası isə həmin cümlədəki alliterasiya da, assonans da məhz “qılıc” sözünün assosiativliyi ilə yaradılıb;

– **obrazlılığın leksik səviyyədə təzahüründə:** “Kitab”ın dilindəki bir sıra epitet, təşbeh və mübaligələrin tərkibində “qılıc” sözünün həlledici fiqur kimi çıxış etdiyi aydın şəkildə görünür. Məsələn, epitetlərdə: qara polat uz qılıc... Qara polat uz qılıcum əlümə alayınmı?” (D-13); yüzi dönməz qılıc. “Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım” (D-277); çalub-kəsər uz qılıc. “Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa yeg!” (D-4); gög polad (burada “qılıc” sözü ellipsisə uğrayıb). “Yanın-dağı gög poladını maña vergil, yigit!” (D-149). Buradakı “gög polad” epitetinin semantik yükünü müxtəlif mənbələr, xüsusən də M.Kaşğarının “Divan”ı kontekstində araşdırmış B.Abdulla maraqlı mülahizələr irəli sürür: “...Bu böyük bilgin (M.Kaşğari – Ə.T.) “Göy dəmir geri durmaz” atalar sözünü “Göy dəmir boş durmaz” anlamında, yəni “Toxunduğu hər şeyi kəsir” tək açıqlamış və demişdir ki, bu atalar sözünün ifadə etdiyi başqa bir anlam daha vardır: Qırğız, Yabaku, Qırçaq kimi başqa boyların xalqı aralarında bir şey üzərinə and içdikləri və ya sözləşdikləri zaman dəmirə sayğı göstərmək üçün qılınıc qınlarından çıxarırlar. Və yanlamasına olaraq önlərinə qoyarlar. Bundan sonra da qılınıc üzərinə belə and edərlər: “Bu göy girsin, qızıl çıxsın. Bunun da mənası: “Əgər sən sözümdə durmazsan, bu göy rəngdəki qılınıc sənın qanına bulanaraq qızıl çıxsın və səndən öcünü alsın. Çünki türklər dəmiri ulu və qutsal

sayırlar”¹. M.Kaşğarının “Divan”ına istinadən söylənmiş bu fikirlər “Kitab”ın dilindəki “qılıncına toğranmaq” andına da aid edilə bilər. Belə ki, “Divan”dakı “Bu göy girsin, qızıl çıxsın” andı ilə “Kitab”dakı “qılıncına toğranmaq” ifadəsi eyni semantik şaxədə birləşir. təşbehlərdə: başı tob kibi yerə düşmək. “...qara polat uz qılıcı əhsəsinə eylə çaldı kim, başı tob kibi yerə düşdi” (D-211); başı top kibi kəsilmək. “Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan tolu baş oldu; başlar kəsildi top kibi” (D-63); mübaliğələrdə. qılıncla qılını kəsə bilməmək. “Qara polad uz qılıclar kəsən qılını kəsdirmədi” (D-221). Bu cümlədə mübaliğə ilə yanaşı, “q” səsinin alliterasiyası da müşahidə olunur: qara, qılıc, qıl (q-q-q). Daha doğrusu, həmin cümlədə alliterasiya ilə mübaliğə sintez şəklindədir. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, məhz “qılıc” sözünün assosiativliyi ilə reallaşdırılıb...;

– **obrazlılığın qrammatik səviyyədə təzahüründə:** “Kitab”ın dilindəki bir sıra cümlə modellərində “qılıcla” sözünün **ellipsisə** uğrayaraq işləndiyi aydın şəkildə görünür: “Baş kəsmədiñ, qan tökmədiñ” (D-125) tipli cümlələrdə “qılıcla” sözü işlənməsə də, asanlıqla bərpa oluna bilər (əvvəlki səhifələrə bax). Müqayisə və qarşılaşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, belə cümlələrdə obrazlılığın qüvvətləndirilməsi həm də ellipsisə uğramış “qılıcla” sözü ilə bağlıdır; hər şeydən əvvəl, şifahi ədəbiyyat nümunəsi olan “Kitab”ın dilində **inversiya** ilə işlənmənin üstün mövqedə görünməsi təbii qarşılıdır. Əslində, bu tip əsərlərdə inversiyadan şərti olaraq bəhs etmək lazımdır. Bu mənada burada cəmi bir nümunə təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “Çal qılıcın, xanım Qazan, yetdim!” – dedi” (D-151). Bu cümlədəki “çal qılıcın” ifadəsinin inversiya ilə işlənməsini də şərti olaraq qeyd edirik.

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, səh.117-118.

Yuxarıda təqdim etdiklərimiz “qılıc” sözünün “Kitab”ın poetik strukturunda xüsusi rola malik olduğunu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir. Amma bu heç də o demək deyil ki, “Kitab”dakı “qılıc” sözünün bütün tərəflərinə işıq sala bildik. “Kitab”ın sirli-sehirli dünyasında “qılıc” sözü və onun assosiativliyi ilə işlənmiş dil vahidlərində gizli məqamlar, heç şübhəsiz ki, var. Yəqin ki, bu mövzuya yenidən qayıtmalı olacağıq... Burada yekun olaraq sonrakı dövr ədəbiyyatımızda tərkibində “qılıc” (qılinc) sözü işlənmiş bəzi nümunələri təqdim etməklə kifayətlənirik:

“Oğuznamə”də:

Qılıc yarası önəlür, dil yarası önəlməz.

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında:

...Qanda əgri var isə tutmağıl dəq.

Saiqə, qoç **qılıcı** toğrar isə.

İ.Nəsiminin “Divan”ında:

Gəhi müflis olub gülxanə düşmüş,

Gəhi qüdrət **qılıcını** çaladır.

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında:

Səyyarədən aldı mehr meydan,

Çaldı **qılıcın**, götürdü qalxan.

“Koroğlu” dastanında:

Qoyun bədöylər kişnəsin,

Misri qılınclar işləsin,

Kimi tənab **qılınclasın!**

Kimimiz düşman üstünə.

İraq türkmənlərinin “Arzu-Qənbər” dastanında:

Düşmən gəldi tabır-tabır düzüldü,

Alınımıza qara yazı yazıldı,

Tifəg icad oldu, mərdlik pozuldu,

Əgri qılinc qında paslanmalıdı.

Qazax xalqının “Qrak-Mamay” eposunda:

Tört jasına kelqende,

Beline **kılış** bayladı...

S.Vurgunun “Ala gözlər” şeirində:

Yenə **qılıncını** çəkdi üstümə:

Qurbanı olduğum o ala gözlər...

M.Müşfiqin “Məbədlər çökərkən” şeirində:

İnsanların başı qalmaqaldadır,

“Əcəl **qılıncıları** çalhaçaldadır...”

Giya Paçxatəşvılının şeirlərində:

Qılınc tuş oldu qına,

Ellər döndü qaçqına.

Saç yolmaqla iş aşmaz

Qına, özünü qına.

Bu nümunələrdə “qılınc” sözünün semantik yükü, rəngarəng mənə çalarları qabarıq şəkildə görünür. Bu da o deməkdir ki, “qılınc” sözü təkcə “Kitab” yox, ümumən ədəbiyyatımızdakı poetik siqlətli vahidlərdəndir.

Yay. Heç şübhəsiz ki, burada ilk olaraq fəsil anamlı “yay”la silah anamlı “yay” sözünün işlənmə məqamlarına diqqət yetirmək lazımdır. Faktlara müraciət edək. “Kitab”da fəsil anamlı “yay” sözü yalnız düzəltmə sözlər daxilində müşahidə olunur. Bu tip sözlər isə, əsasən, bunları əhatə edir: yayla (yaylaq). “Oğuz bir gün yaylaya köçdi (D-214); yaylaq (dağ yeri). “Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimün? “ (D-102); yaylamaq (yay günlərini keçirmək). “Qarşu yatan qara tağlar istər olsa, el yaylar” (D-145); yaylam (yaylaq yeri). “Yaylamında Oğuz elinin qondurmadı” (D-221).

Müqayisə və qarşılaşdırmalar “Kitab”ın poetik strukturunda fəsil anamlı “yay” deyil, silah anamlı “yay” (ox atmaq üçün yarım dairə şəklində əyilib ucları tarım iplə birləşdirilmiş ibtidai silah) sözünün intensiv şəkildə işləndiyini qabarıq şəkildə göstərir. Faktlara müraciət edək: “yay” daha çox sadə söz formasında işlənib: “Bir ağ tozlu qatı **yay** aldılar” (D-70); “Mərə Beyrəgin yayı vardır, gətürün!” (D-108); yayı olan, yay

daşıyan anlamlı “yaylı” düzəltmə sifətinin tərkibində müşahidə olunur: yaylı. “... dəmür **yaylı** Qırçaq Məlikə qan qusdiran...” (D-60); bir sıra ifadələrin tərkibində tərəflərdən biri kimi çıxış edir: **yay çəkmək**. Əlbəttə, “yay” ox atmaq üçün çəkilir. Bu mənada “yay çəkmək” assosiativ olaraq “ox atmaq” ifadəsini yada salır. Bu ifadələr “Kitab”ın dilində də məhz ardıcıl şəkildə işlənib: “Yay çəkmədün, ox atmadın” (D-125). Şübhəsiz ki, başqa cür ola da bilməz. Ancaq bu da var ki, bəzən ikinciyə görə (ox atmaq) birincinin (yay çəkmək) ellipsisə uğramasına təsadüf olunur: “Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışıma baqsun, güvənsün; qılıc çalışıma baqsun, sevinsin!” (D-22). Bu cümlədə ellipsisə uğramış “yay” çəkəşimə” (yay çəkməyimə) ifadəsinin yeri açıq-aydın görünür, həm də asanlıqla bərpa oluna bilir. Bəzən isə hər iki ifadənin inversiya ilə işlənərək obrazlılıq yaratması müşahidə olunur: çəkəyim yayı, atayım oxı. “Andan Beyrək aydır: “Bəglər, sizün eşqinizə çəkəyim yayı, atayım oxı”, - dedi” (D-109). Bu cür inversiya ilə Beyrəyin ən gərgin, ən dramatik anları obrazlı şəkildə canlandırılıb. Sintaktik bütövdəki “Beyrək yayı gördükdə yoldaşların andı, ağladı” (D-108) cümləsi də Beyrəyin gərgin, sarsıntılı anlar yaşadığını açıq-aydın şəkildə göstərir. Beyrəyin gərgin anları isə məhz oxla üzüyü vurub, paraladıqdan sonra qurtarır: “Beyrək oqla yüzügi urdı, paraladı. Oğuz bəgləri bunu görəcək əl-ələ çaldılar, gülüşdilər” (D-109). Burada yekun olaraq onu da qeyd edək ki, müasir dilimizdəki “ “açaram sandığı, tökərəm pambığı” ifadəsi formasına görə “Kitab”ın dilindəki “çəkəyim yayı, atayım oxu” (çəkəyim yayı, atayım oxu) ifadəsi ilə səsləşir. **yay tartışmaq** (qarşılıqlı olaraq yay çəkmək, bir-birinə ox atmaq). Bu ifadə “Kitab”ın dilində cəmi bir dəfə işlənib: “Ağca tozlu qatı yaylar tartışaydıq//Ağ yeləklü ötkün oxlar atışaydıq” (D-249); **yay söykənmək** (yaya söykənmək: adlıq halda işlənmiş “yay” sözü yönlük hal mövqeyində çıxış edib). “Oğlı Uruz qarşusunda yay söykənib turtardı” (D-123). Zeynalov-Əlizadə nəşrində həmin

söz təşbeh kimi sadələşdirilib: yay kimi söykənmək. “Oğlu Uruz qarşısında yay kimi söykənib durmuşdu” (Bakı, 1988, səh.166). O.Ş.Gökyay isə “yaya dayanmaq” mənasında izah edib (İstanbul, 2000, səh.308). Fikrimizcə, “yay söykənmək” ifadəsi həm də ayıq-sayıq dayanmaq, veriləcək əmrə tam hazır olmaq mənasında yozula bilər; **yay dayanmaq**. “Bayındır xanın qarşısında oğlu Qarabudaq yay tayanub turmuşdı”. Drezden nüsxəsinin 67-ci səhifəsindəki “بای” yazılış şəklini O.Ş.Gökyay “yayın”, H.Araslı “bay”, M.Ergin “yay, Zeynalov-Əlizadə “bay”, S.Əlizadə “bay” şəklində transkripsiya edib:

V.V.Bartold “yaya söykənmək” (опираясь на лук) mənasında başa düşüb (səh.49). Maraqlıdır ki, Drezden nüsxəsinin 123-cü səhifəsində eynilə təkrarlanan həmin yazılış şəkli Zeynalov-Əlizadə nəşrində “yay” kimi transkripsiya edilib (Bakı, 1988, səh.68). Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, “yay” sözündən sonra işlənmiş çoxmənalı “söykənmək” felinin semantikasını “بای” yazılış şəklini “bay” formasında transkripsiya etməyə imkan vermir. Burada assosiativ olaraq “söykənmək” feli ilə eyni semantik şaxədə birləşən, onun sinonimi kimi çıxış edən “dayanmaq” feli yada düşür. Bu məqamda o da vurğulanmalıdır ki, V.V.Bartold Drezden nüsxəsinin təkcə 67-ci yox, həm də 123-cü səhifəsindəki yazılış şəklini (yuxarıdakı yazılış şəkilləri nəzərdə tutulur) məhz “yaya söykənmək” mənasında başa düşüb (səh.32). Həmin ifadələrin səciyyəvi cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar: “yay söykənib” və “tayanub” ifadələri eyni sintaktik mühitlə bağlı olaraq işlədilib. Daha dəqiqi, bunlardan birincisi (yay söykənib) “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı” (D-122) cümləsi ilə başlayan sintaktik bütövdə işlənib, ikincisi də “Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı” (D-67) cümləsi ilə başlayan sintaktik bütövdə işlənib; hər ikisi feli birləşmədir; hər ikisində ikinci tərəf eyni feli bağlama şəkliçisini qəbul edib (-ib, -ub); hər iki feil (söykənmək, tayanmaq) eyni semantik yuvaya daxil

ola bilir, daha doğrusu, biri digərinin sinonimi kimi işlənə bilir; hər iki birləşmənin birinci tərəfində silah anlamlı “yay” sözü asılı tərəf kimi çıxış edib; hər iki birləşmədən sonra işlənmiş feil (feli xəbər) keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəricisini qəbul edib: tur+ar+dı; tur+muş+dı... Deməli, “yay söykənib” feli bağlamasına aid söylədiyimiz yozum (ayıq-sayıq dayanmaq, əmrə hazır olmaq...) “yay tayanıb” feli bağlamasına da şamil edilə bilər. T.Hacıyevin söylədikləri də dediklərimizi qüvvətləndirir: “Bayındır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq yay dayanıb durmuşdı”. İgidin duruşu yaya bənzədir; qəhrəman yay kimi çəkilməyə, atılmağa – buyruğa, şücaət göstərməyə hazırdır”¹; **yayı zari-zari inləmək**. “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər” (D-248). Bu misradakı metaforanın səciyyəvi cəhətlərindən əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə bəhs etdiyimiz üçün burada yalnız bir cəhəti qeyd etməklə kifayətlənirik: bu cür metaforalarda at belində sağına-soluna iki qoşa yay çəkərək düşməni lərzəyə salan türk ərənlərinin ruhu yaşayır; **yay qurmaq** (yayı hazırlamaq). “Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı” (D-237); **sağına-soluna eki qoşa yay çəkmək** (yay çəkməkdə mahir, igidlikdə tayı-bərabəri olmamaq). “Sağına-soluna eki qoşa yay çəkərdi” (D-173). “Kitab”ın dilində bu ifadə cəmi bir dəfə Selcan xatunla bağlı işlədilib; **qurulu yaya bənzəmək** (gözəlin qaşını yayın ayrılıyına bənzətmə; hamını heyrləndirən türk qızının, türk gözəlinin simvolu...). “Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!” (D-12). Heç şübhəsiz ki, bu cür təşbehlər birdən-birə yaranmayıb, minilliklərin sınağından keçərək cilalana-cilalana bu günümüzə qədər yol gəlib. Babalarımızın bizə ərməğan etdiyi bu təşbehdəki “yay” sözünün işığında bəzi faktlara diqqət yetirək: “Xarici təsirlərdən özünü az-çox qoruya bilmiş olan Altay şamanları çiyinlərindəki doqquz ox (yəbə) ilə yay (ya) simvollarını həmişə yanlarında

¹ T.Hacıyev. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979, səh.27.

gəzdirərdilər. Onların fikrincə, bu doqquz oxla yay “kudaydan tartkan”, yəni “tanrıdan tərəfindən uzadılan” şeylərdir”²; “Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə ox ata və yay çəkə bilirlər (yay çəkə və ox ata bilirlər – Ə.T.)... Və bu qabiliyyət onlarda uşaqlıqdan tərbiyə olunurdu. Bu tərbiyənin formasını təsəvvür etmək üçün qoyuna minib siçovullara ox atan hun uşağını yada salmaq kifayətdir”³. Türk poetik təfəkkürü ilə yığruluş “Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum” təşbehində qədim türk etnoqrafiyası və hərbi tarixi daşlaşmış şəkildə yaşayır. Yeri gəlmişkən, bu təşbehin poetik siqləti qorqudşünas T.Hacıyevi heyrləndirib, ruhunu silkələyib: “... bu, təşbeh deyil, kamil bir rəssam işidir. Burada müəllif nə ozandır, nə də hansısa bir usta şair, bu tablunun müəllifi türk dilidir... Türkün o təfəkkürü yetişib ki, çatma qaş modeli üzrə qurulu yay tablosunu çəkir...”¹. Müəllifin obrazlı şəkildə söylədiyi bu fikirlər olduqca təbii qarşılanır. Burada o da vurğulana bilər ki, tərkibində “yay” sözü iştirak etmiş və ya “yay” sözünün assosiativliyi ilə yaradılmış obrazlı ifadələr təkcə “Kitab” deyil, ümumən türk ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Azərbaycanca ədəbiyyatından bəzi nümunələrə nəzər salmaq:

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında:

Nay ki, əslə saz ola sazını naya bənzədəm,
Kırpügi ilə qaşını ox ilə **yaya** bənzədəm.

İ.Nəsiminin “Divan”ında:

Qaşını tək sevdəyə verdüm könlümi,
Gör nə möhkəm **yayə** verdüm könlümi.

S.Vurğunun “Ceyran” şeirində:

² Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh. 382-383

³ Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh.311.

¹ T.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı, 2014, səh.250.

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?..

Nümunələrdəki təşbehlər, “Kitab”dan süzülüb gəlib, sanki, onların hər biri “qurulu yaya bənzər çatma qaş” təşbehinin məntiqi davamı kimi çıxış edir. Sonuncu nümunədəki allı-terasiya (yer, yay, yenə: y-y-y), zəngin qafiyələr (üzüb, süzüb, düzüb), ən əsası isə daha çox yay və ox sözlərinin assosiativliyi ilə yaradılmış təşbehlər silsiləsi (quş kimi üzmək, yay kimi dartınmaq, ox kimi süzmək) müasir poeziyamızın atributları, zənginlik göstəriciləri hesab oluna bilər.

“Yay” sözünün “Kitab”dakı yeri, işlənmə səviyyəsi müəyyənləşdirilərkən, şübhəsiz ki, ondan əvvəl işlənmiş sözlərin semantikasi, onların hər birinin “yay” sözü ilə bağlılıq dərəcəsi də nəzərə alınmalıdır. Qorqudşünaslıqda təyinedici sözlər, bəzən isə epitetlər başlığı altında öyrənilmiş bu tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

– **dəmür yaylı** (dəmir yaylı). “...dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan quşdınan ...” (D-60). “Kitab”da yalnız Qıpçaq Məliklə bağlı işlədilmiş bu epitet, bir tərəfdən, yayın həm də dəmirdən düzəldildiyini işarələndirirsə, dəmir yayın daha möhkəm, daha sərt olduğunu ifadə edirsə, digər tərəfdən də qəhrəmanın qüvvətli, əyilməz olduğunu simvollaşdırır:

– **qatı yay** (möhkəm yay). Bu birləşmənin birinci tərəfindəki bərk, möhkəm, qüvvətli anlamlı “qatı” sözü (müasir dilimizdə “qatı” sözü “durunun” antonimi kimi işləmir, “qatı düşmən” kimi ifadələrdə isə ilkin forma və semantikasi eynilə mühafizə olunur)”yay”la bağlı işlədilmiş ifadələrin, demək olar ki, hamısında müşahidə olunur. Məsələn, **qatı-möhkəm yay** (burada “qatı” sözü sinonimi ilə birlikdə işlənilib). “Qatı möhkəm yay çəkərdi” (D-203); **ərdil təkə buynuzından qatı yay**

(təkə buynuzundan bərk yay). “Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı” (D-221). Bu misrada yayın erkək təkə buynuzundan düzəldildiği poetik şəkildə canlandırılıb; **ağca tozlu qatı yay**. “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər” (D-248); “Ağca tozlu qatı yaydan dərsinməyən (D-184);

Qorqudşünaslıqda “ağ tozluca qatı yay” ifadəsinə müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb. Konkret desək, “qatı yay” ifadəsinin bərk, qüvvətli mənasında işləndiyini qorqudşünasların hamısı təsdiq edir. “Ağ tozluca” ifadəsinin yozumunda isə fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir: O.Ş.Gökyaya görə, “ağ tozluca” yay “dəstəyinə ağ ağac qabığı sarılmış olan, tozu ağ ağac qabığından” mənasındadır (İstanbul, 2000, səh. 158); Zeynalov-Əlizadə nəşrində “dəstəyi ağ tozlu” şəkildə sadələşdirilib: “Dəstəyi ağ tozlu bərk yayım zar-zar inlər” (Bakı, 1988, səh.248); Y.Məmmədli həmin ifadəni belə səciyyələndirib: “ağ tozluca qatı yay” – dəstəyinə ağcaqayın qabığı sarınmış bərk, tarım çəkilməmiş yay; toz – yaylara sarınan ip”¹. Bu fikirlərdən sonuncusu M.Kaşğarının “Divan”ına istinadən söylənilib. “Divan”da göstərilir: “toz: yaya sarınan sırım” (III cild, səh.131). Bütün bunlar “ağ tozluca” ifadəsi “ağ ipli”, “ağ sırımlı” mənasındadır – qənaətinin daha düzgün olduğunu sübut edir;

– **Qorqut siñirli/qurt siñirli yay** (kirişi qurd damarından olan yay: əvvəlki səhifələrə bax).

“Kitab”ın dilində “yay”ın (silahın) hissələrinin adlarına da rast gəlinir: kiş//kiriş (yay ipi), qəbzə (dəstək: həm də “yay”la bağlı işlədilib). Bu tip sözlərin hər birindən əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə bəhs etdiyimiz üçün burada onları yalnız mətn daxilində təqdim etməklə kifayətlənirik: kiş. “...əlümdə qıl

¹ Y.Məmmədli. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-mqayisəli təhlili. NDA, 1996, səh.12.

kişlim, ayğur malı” (D-108); **kiriş**. “Dəldi yay **kirişinə** taqdı” (D-234); **qəbzə**. “**Qəbzəsindən** yay eki para oldı” (D-108)...

ağ tozluca qatı yay. “Ağ tozluca qatı yayımı əlinə aldı” (D-31);

ağ tozlu qatı yay. “Bir ağ tozlu qatı yay aldılar” (D-70);

tozlu qatı yay. “Ayğır verüb aldığım, tozlu qatı yayım” (D-169). Bu birləşmədə “ağca” sözünün ellipsisə uğradığını yuxarıdakı nümunələr də təsdiq edir (Vatikan nüsxəsində “tozlu” sözündən əvvəl “ağ” sözü yazılıb: ağ tozlu qatı yay – V – 44). Digər tərəfdən, eyni mənanı ifadə edən bu birləşmələr formaca müəyyən qədər fərqlənir. Bu cəhət daha aydın görünsün, - deyə onları ardıcıl olaraq sıralayaq:

ağca tozlu qatı yay

ağ tozluca qatı yay

ağ tozlu qatı yay

tozlu qatı yay

Burada əsas fərq dəqiqləşdirici –ca ədatının işlənmə məqamlarında özünü göstərir. Belə ki, -ca ədatı vasitəsilə “ağ” (ağca) və “tozlu” (tozluca) sifətlərinin çoxaltma dərəcəsində işlənməsi təmin edilib (ağca tozlu qatı yay; ağ tozluca qatı yay). Digər birləşmələrdəki “ağ” və “tozlu” sözlərində isə -ca ədatı işlənməyib. Fikrimizcə, bu, bir tərəfdən, “Kitab”ın dilinin zənginliyi, digər tərəfdən isə uyğun sintaktik mühitlə bağlıdır. Burada məhz situasiya ilə bağlı iki parçanı qarşılaşdırmaq lazım gəlir: Beyrək kədərli, yayı gördükdə yoldaşlarını xatırlayaraq ağlayır (“Beyrək yayı gördükdə yoldaşlarını andı, ağladı”). O, yayının haqqında danışarkən nə “ağca tozlu qatı yayım”, nə də “ağ tozluca qatı yayım”, - deyir, heç “ağ” sözünü də işlətmir, sadəcə olaraq, “tozlu qatı yayım”, - deyir: “Ayğır verüb aldığım, tozlu qatı yayım” (D-109). Deməli, “ağ” (ağca) sözünün ellipsisə uğraması, eyni zamanda “tozlu” sifətinə -ca ədatının artırıl-maması birbaşa sintaktik mühitlə (burada qəhrəmanın kədərli anları ilə) bağlıdır; ikinci detala (parçaya) diqqət yetirək:

Buğacın atası Dirsə xan dustaqdır... Anası Buğacdan xahiş edir ki, atasını azad etsin (“Babañı ol qırq namərddən qurtarğıl”)... Təhkiyəçi qəzəblənmiş Buğacın silahlanmasını təsvir edərkən onun yayını “tozlu qatı yay” yox, məhz “ağ tozluca qatı yay” şəklində təqdim edir: “Ağ tozluca qatı yayını əlinə aldı” (D-31). Burada –ca ədatının ipli, sıyrımlı anlamlı “tozlu” sifətinə artırılması yayın möhkəmliyini işarələndirən detallardan biri kimi görünür. Təqdim etdiyimiz qarşılaşdırmanın düzgünlüyünü arqumentləşdirən başqa faktlara müraciət edək: Baybörənin oğlu üçün tacirlərin hədiyyələr almasını təhkiyəçi belə təsvir edir: “... **Bir ağ tozlu qatı yay** aldılar...” (D-70). Burada –ca ədatının “ağ” və “tozlu” sözlərinə artırılmadığı aydın şəkildə görünür. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki həmin parçada gərgin psixoloji anlardan söhbət belə getmir; qəhrəman döyüş qabağı öz yayını öyür (və ya onun yayı öyülür, təriflənir), dəqiqləşdirici –ca ədatı “ağ” sözünə artırılmış vəziyyətdə təqdim olunur: “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iñlər”; “Ağca tozlu qatı yaydan dərşinməyən”. Deməli, yayın bərkliyinə, möhkəmliyinə elə ilk sözdə (ağca) işarə edilir. Bütün bunları belə modelləşdirmək olar:

– qəhrəman ağır döyüşə hazırlaşır, qəzəblidir = “ağ” tozluca qatı yay”

– qəhrəman öz yayını öyür = “ağca tolu qatı yay”

– yay barədə informasiya verilir = “ağ tozlu qatı yay”

– qəhrəman kədərlidir = “tozlu qatı yay”

Yuxarıda təkcə “yay” yox, həm də müəyyən qədər “ox” sözündən bəhs etməli olduq. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki “yay” və “ox” təkliddə deyil, məhz birlikdə bir silahın adıdır: yay-ox. Bu mənada “ox” sözü leksik-semantik, üslubi-linqvistik prizmadan təhlil süzgəcindən keçirilərkən “yay” sözünə də münasibət bildirilməlidir ki, “yay-ox”la bağlı daha dolğun təəssürat yaransın...

Oq//Ox. Türkün ilk döyüş silahlarından biri hesab olunan “ox”un ibtidai icma quruluşunun mezolit dövründə kəşf edildiyi ehtimal edilir. Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının “Divan”ı kimi qədim türk mənbələrində intensivliyi ilə seçilən “ox” sözü “Kitab”ın dilində daha qabarıq şəkildə görünür (“Kitab”da “ox”un sinonimi olan “gəz” sözü yalnız bir dəfə “gezləmək//gəzləmək” felində kök morfemi kimi işlənib: “Eki oxıq dəmrənin çıqardı: birin gezlədi, birin əlinə aldı” (D-199). Əvvəlki səhifələrdə M.Kaşğarının “Divan”ında “kəz” sözünün “ox” yox, “ox”un arxa tərəfi mənasında işlənməsindən də bəhs etmişik). Elə buna görə də “Kitab”dakı “ox”, həmçinin onunla birbaşa bağlı olan digər sözləri tarixi-lingvistik baxımdan araşdırmaq lazım gəlir. Heç şübhəsiz ki, bu prinsipi əsas götürdükdə bir sıra maraqlı nəticələr reallaşar. Məsələn, belə:

– “yayla atılan, itiuclu və ya ucuna iti dəmir keçirilən mil” anamlı “ox” sözü “Kitab”ın dilində daha çox sadə söz formasında görünür: “Dəmrənlü **oxla** atmağa qıyamadı” (D-199)...;

– “oq” sözü əsasında yaranmış “oqçı” hərbi termini “Kitab”ın dilində həm də şəxs adının apelyativi kimi işlənib: “oqçı” hərbi termin kimi: “Ol kafərin üçin atub birin yarmaz oqçısı olur” (D-130); “oqçı” şəxs adının apelyativi kimi: Ənşə qoca oğlu Oqçı;

– “oq” sözü “Üç oq” və “Boz oq” etnonimlərində bir apelyativ kimi çıxış edir: “Üç oq, Boz oq qarşulaşdılar” (D-301). Burada bir məqam da yada düşür: “Kitab”, eyni zamanda digər qədim türk mənbələrində işlənmiş “Oğuz” etnoniminin “oq//ox” sözü əsasında yarandığı və oqlar//oxlar mənasını ifadə etdiyi ehtimal edilir;

– “Kitab”dakı “oxlamaq” (oxla vurmaq) “oxlanmaq” (oxla vurulmaq) və “oxlatmaq” (oxla vurdurmaq) düzəltmə feillərində kök morfemi kimi işlənib (hər üç sözə az rast gəlinir): “Quş uçurub, av avlayub, oğlını **oxlayıb** öldirə görgil!”

(D-21); “Bədəvi atı oğlanın **oxlanmış** yatur” (D-141); “Qoulan kimsə oğlanı bədəvi atın oxlatdılar” (D-133)...;

– tərkibində “ox” sözü işlənmiş ifadələr forma rəng-rəngliyi və məna dərinliyinə görə diqqəti cəlb edir: **oxa girmək** (ox atmağa başlamaq)... Azğun dinlü kafər buşaldı, oxa girdi” (D-133); **oxa düşmək** (oxlanmaq, oxla vurulmaq). “İki qardaşı oxa düşdi, şəhid oldu” (D-41); **ox səpmək** (çoşlu sayda ox atmaq). “Bitəkəllüf kafərlər at dəpdilər, ox səpdilər” (D-41); **oxuna sancılmaq** (öz oxu ilə vurulmaq) “Mərə qavat qızı, mən qılıcına toğranayım, oxuma sancılayım!” (D-260). “Kitab”ın dilində üç dəfə işlənmiş “oxuna sancılmaq” ifadəsi semantikasına görə “qılıncına toğranmaq”la eyni xətdə birləşir (əvvəlki səhifələrə bax). Bu mənada mətn daxilində bu ifadələrin ardıcıl sıralanmasını təsadüfi hesab etmək olmaz; **ox toxunmaq** (ox dəymək, oxla vurulmaq). “Bütüňə ala ox toxunsa, əgilməz idi” (D-242). Bu ifadə Zeynalov-Əlizadə nəşrində tam başqa mənada, dəqiq desək, “atına iti ox dəymək” mənasında sadələşdirilib: “Atına iti ox dəysəydi, əyilməzdin” (Bakı, 1988, səh.204). Bu cür yozum, ümumiyyətlə, yerinə düşmür. Belə ki, məndəki “bütüňə” sözü “atına” yox, məhz “buduna” (bud – qıçın çanaq sümüyü ilə dizə qədər olan qalın hissəsi) mənasındadır; **ox vurmaq** (ox atmaq). “Dəpəgözün yağrına bir ox urdı” (D-225). Burada bir məqamı qeyd etməyi gərəkli hesab edirik: Təpəgöz çiyinə dəyən oxu milçək sancmasından dilxor olmağa bərabər tutur: “Bu yerin sinəgi bizi üşəndirdi” (D-226). Bu cümlə ilə yuxarıda təqdim etdiyimiz cümlənin ümumi semantik yükünü qarşılaşdırdıqda belə bir model reallaşır: oxun dəyməsi = milçəyin (sinəyin) sancması. Bu model isə assosiativ olaraq başqa detalları yada salır: ox sancılır (Oxıma sancılayın! Yer kibi kərtləyin...” – D-98), milçək isə sancır. Deməli, oxla milçək eyni semantik şaxədə birləşir... Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, məndə litota elə ustalılıqla yaradılıb ki, birbaşa görmək mümkün deyil və

yalnız mətnin ümumi semantik tutumuna görə müəyyənləşir; Heç şübhəsiz ki, burada Təpəgözün dilindən verilmiş “Bu yerin sinəgi bizi üşəndirdi” cümləsinə qədərki parçaların da rolunu inkar etmək olmaz. Konkret desək, bu cümləyə qədər Təpəgözlə bağlı işlədilmiş belə bir cümləyə təsadüf olunur: “Qayın oxı atanlar kar qılamadı” (D-221). “Təpəgözə ox təsir edə bilmədi” semantikasını özündə ehtiva edən bu cümlə ilə “Bu yerin sinəgi bizi üşəndirdi” cümləsi arasında assosiativ bağlılıq görünür. Daha doğrusu, bunlardan ikincisi birincisinin məntiqi davamı kimi çıxış edir. Birinci cümlə isə Təpəgözün pəri anasının dilindən verilmiş cümlənin məntiqi davamıdır. Semantik dinamikaya diqqət yetirək: “Oğul, saña ox batmasun, tənüni qılıc kəsməsün!”; “Qayın oxı atanlar kar qılamadı” → ”Dəpəgözün yağrına bir ox urdı” → ”ox keçmədi, paralandı” → ”bir dəxi atdı” → “Ol dəxi parə-parə oldı” → ”bu yerin sinəgi bizi üşəndirdi”. Semantik dinamikada “ox” sözünün “sinəg”lə (milçək) əvəzlənməsi aydın şəkildə görünür. Maraqlıdır ki, bu əvəzlənmədən sonra verilmiş cümlələrdə “ox” sözü işlənməyib, daha doğrusu, ellipsisə uğrayıb: “Basat bir dəxi atdı, ol dəxi paralandı, bir parəsi Dəpəgöziñ öginə düşdi...” (D-226). Burada təkcə onu vurğulayaq ki, bu cür zəncirvari bağlanma “Kitab”ın dilində kifayət qədərdir; **oxunu yarmaq** (ox yarısında qalib gəlmək, oxu rəqibindən daha uzağa atmaq). “Ox atanda mən səniñ oxıñu yarmadım mı?” (D-116). Yeri gəlmişkən, bu misra Zeynalov-Əlizadə nəşrində sadələş-dirilməyib (Bakı, 1988, səh.163); **oqı əglənmiyəñ** (oxu dayanmayan, çox sürətli...) “Qoşa bürcdən qayın oqı əglənmiyəñ Yağrınıcı oğlı İlalmiş...” (D-205). Bu ifadə qəhrəmanın bədii təyininəki ən əsas detallardan biri kimi çıxış edir...

“Kitab”dakı obrazlı ifadələr sırasında birbaşa “ox” sözünün assosiativliyi ilə yaradılmış “ərdən ərə keçirmək” ifadəsinin xüsusi yeri var: “Ağ yeləklü ötkün oxıñ maña vergil//Ərdən ərə keçirəyim səniñ için!” (D-246). Bu ifadə ilə

bağlı bəzi fikirlərə nəzər salaq: Zeynalov-Əlizadə nəşrində həmin ifadənin tərkibindəki “keçirmək” sözü “köçürmək” şəklində verilib: “Ərdən ərə köçürəyim səni üçün (Atıb sancım istədiyim düşməne) (Bakı, 1988, səh.107, 205); O.Ş.Gökyay “geçürmək” oxunuş formasını məqbul hesab edərək (Erden ere geçürəyim səni üçün) belə bir şərh verib: “erden ere geçirmək – birindən ötekine geçirmək, birindən ötekine geçirmək yolu ilə, bir okla bir kaç kişiyi birdən vurmaq” (İstanbul, 2000, səh.120, 204); V.V.Bartold mətnin semantik tutumuna uyğun şəkildə tərcümə edib: “...Я пушу ее через одного воина в другого ради тебя” (göstərilən mənbə: səh.87); “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə (Bakı, 1999) “ərdən ərə keçirmək” ifadəsinə rast gəlinmir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, həmin lüğət “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrinə istinadən tərtib edilib ki, orada da ifadənin semantik yükü, demək olar ki, müəyyən-ləşdirilməyib (yuxarıdakı sadələşmə formasına bax). Bütün bunları belə ümumiləşdirmək olar: “ərdən ərə keçirmək” ifadəsini V.V.Bartold düzgün tərcümə edib; O.Ş.Gökyayın izahları mətnin semantikasına uyğundur; ”ə”-nin assonansı müşahidə olunan (ə-ə-ə-ə; ərdən ərə) həmin ifadədə “Oxun bir igidin bədənini dələrək çıxması və başqa bir igidin bədənini sancılması” mənası ifadə olunur ki, bu da qəhrəmanlıq dastanları üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Yekun kimi onu da qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində oxun igidin bədənini dələrək çıxması açıq-aydın şəkildə ifadə olunub: “Dirsə xan Qorqut siñirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki dalusınıq arasında urub – çıqdı, yıqdı” (D-122, 123).

Yuxarıdakı oxa girmək, oxa düşmək, ox səpmək, oxuna sancılmaq və s. kimi frazem tipli ifadələr təkcə “Kitab”ın yox, ümumən XVIII əsrə qədərki Azərbaycan dili baxımından səciyyəvidir. Amma bu da var ki, həmin ifadələr müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm olsa da, tərəflərindəki sözlərin hamısı müasir dilimizdə eynilə işlənməkdədir: oxa girmək (ox,

girmək), oxa düşmək (ox, düşmək), oxuna sancılmaq (ox, sancılmaq), ox toxunmaq (ox, toxunmaq)... Digər tərəfdən, tərkibində “ox” sözü olan ifadələr müasir Azərbaycan dili baxımından da səciyyəvidir: “ox kimi gözə batmaq” (arzulanmayan, istənilməyən hər hansı bir şəxs və ya əşyanın hər an gözə dəyməsi, göz önündə olması), “ox atıb yayını gizlətmək” (fikrini tamamilə deməmək, işarə ilə kifayətlənmək), “oxu daşa dəymək” (iş düz gətirməmək, uğursuzluğa düçar olmaq)... Sonuncu nümunənin M.Kaşğarının “Divan”ında həqiqi mənada, sərbəst birləşmə şəklində işlənməsinə təsadüf edilir: “ok başakı taşka təgip tağıldı = ox başlığı, təmrəni daşa dəyib korşaldı. Hər hansı bir şey daşa, yaxud sərt bir şeyə dəyib korşalarsa, yenə belə deyilir...”(II cild, səh.153). M.Adilov isə “oxu daşa dəymək” frazeminə başqa prizmadan yanaşıb: “Qəhrəmanlar ova çıxmazdan əvvəl bəxt, məhsuldarlıq tanrısına – butaya ox atarmışlar. Oxun butaya dəyməsi yaxşı fal, dəyməməsi isə (“ox daşa dəymək”) pis fal hesab olunurmuş. Get-gedə buta həm də eşq, məhəbbət tanrısı mənası kəsb etmişdir”¹. Müəllif “oxu daşa dəymək” ifadəsinin yaranması ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir: “Görünür ki, qədimlərdə atılan oxun nişana, butaya dəyməməsi olduqca mənfi qiymətləndirilir, şəxsin qabiliyyətsizliyini əks etdirirdi. Odur ki, “oxu daşa dəymək”, “oxu boşa çıxmaq” tərkibləri, “bəxti, taleyi gətirməmək mənası kəsb etmişdir”².

“Kitab”ın dilində “ox”un təyinedicisi kimi çıxış edən sözlər də kifayət qədərdir. Bu sözlərin hər biri “ox”un kodları kimi çıxış edir, “ox” barədə dolğun təəssürat yaradır. O.Ş.Gökyay bu tip vahidlərdən bəhs edərkən diqqəti daha çox tərkibində “yelək” (lələk) sözü işlənmiş “ağ yeləklü ötkün ox” “üç yeləklü ox” kimi ifadələrə yönəltdi: “Burada keçən **yelek**,

¹ M.Adilov. Niyə belə deyirik. Bakı, 1982, səh.77.

² Yenə orada.

atıldığı sırada, mivherindən şaşarak hedefi aşmaması için okun arkasına takılan tüylerin adıdır. Böyleliklə okun rüzgara qarşı mukavemeti artırılır və hedefi aşması önlenir. Türklər bunun işün kuğu, kartal, ak və benekli güverçin tüyləri kullanırlar”. (İstanbul, 2000, səh.CCCLX). A.Hacıyev “yeləklü (lələkli) sözünün mətndəki işlənmə məqamlarını sistemli şəkildə araşdırıb: “...bir məqamda ayrılıqda, digər dörd məqamda isə -lü şəkilçili sifətin tərkibində işlənən bu söz qədim oğuzların böyük sevgi ilə mədh etdikləri qayın ağacından düzəldilmiş ucu qızıl dəmrənli (başlıqlı) oxlarının arxasına taxılan quş lələyini adlandırmışdır...”¹. Araşdırmalar göstərir ki, M.Kaşğarının “Divan”ında quş lələyinin, quş tükünün oxa yapışdırılması aydın şəkildə ifadə edilib: “ol okka yük yapçurdu = o, oxa quş tükü yapışdırdı... yüksək tağ = yüksək dağ, hündür dağ. Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona “yüksək” deyilir. Bu quş tükü mənasına gələn “yük” sözündən alınmışdır, çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır (III cild, səh.109). Maraqlıdır ki, M.Kaşğarının “Divan”ında “yilim” sözü də məhz quş tükü anlamı “yük” (yelək, lələk) mənasında verilib: okka yilim yapçundı=oxa yapışqanla quş tükü yapışdırıldı” (III cild, səh.117).

Türkologiyadakı bu cür fikirlərə və daha çox da “Kitab”a istinad edərək “ox”un təyinedicisi kimi işlənmiş sözlər barədə aşağıdakıları söyləmək olar:

– qarğu dillü qaim ox (qarğu dilli bərk ox). “Ol gün qarğu dillü qaim oxlar atıldı” (D-132). Bu nümunədəki dillü sözü “ox”un dəmir ucluğuna sarınan “qayış” mənasındadır. “Dillü” sözü M.Kaşğarının “Divan”ında “tili” şəklindədir: “tili”: ox təmrəni üstünə sarınan qayış (III cild, səh.218);

– ağ yeləklü ötkün ox (ağ lələkli kəskin ox). “Ağ yeləklü ötkün oxdan qayıqmıyan” (D-184);

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.124.

– əlüklü oxlu (lələkli oxlu). “Avcuna sığmayan əlüklü oxlu” (D-221). S.Əlizadə “əlüklü oxlu” birləşməsinin M.Erginin nəşrində “əlülkü oğlu”, H.Araslının nəşrində isə “əlikli oğlu” şəklidə verilməsini məqbul hesab etmir: “...Lakin bu sözlər konkret mənə vermir. Yalnız abidələrdə “lələk” əvəzinə “yelək//elik//elük” variantlarının işləndiyi nəzərə alınarsa, V.V.Bar-toldun həmin birləşməni “lələkli oxlu” kimi başa düşdüyünü doğru hesab etməliyik” (Bakı, 1988, səh.248). Müəllif haqlıdır. Belə ki, “Kitab”ın dilində “yelək” həm də “ox lələyi” mənasında işlənib (yuxarıdakı nümunədə aydın şəkildə görünür). Bu mənada “əlük” “yelək” sözünün fonetik vari-antlarından biri kimi götürülə bilər. Burada bir detali xatırlatmaq lazım gəlir: qədim türklərin “ox lələyi” kimi daha çox qartal lələyindən istifadə etməsi “Oğuznamə”dəki deyimlərdə aydın şəkildə görünür: “Qartala oq toqunmuş, oq yeləgin görəcək “bana bəndən oldı” demiş” (sonrakı səhifələrə bax).

– **üç yeləklü qayın oq** (üç lələkli qayın ox). “Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi” (D-63);

– qayın dalı yeləgindən sum altunlu ox (qayın budağından yonulmuş ox, lələkli, qızılı möhürlü ox). “Qayın talu yeləgindən sum altunlu mənim oxum!” (D-207). Oxun təyinedicisi kimi işlənmiş bu sözləri O.Ş.Gökyay belə şərh edir: “...Yelegindən başlayaraq bütünü som altın yıldızlı ok diyə anlamak doğru olur” (İstanbul, 2000, səh.CCCLX). Bu qeydlər mətnin semantik yükü ilə səsləşir;

– qayın ox (qayın ağacından düzəldilmiş ox). “Qayın oxı atanlar kar qılamadı” (D-221);

– dəmrənlü ox (dəmir ucluqlu ox). “Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı” (D-199);

– dəmrənsüz ox (dəmir ucluqsuz ox). “Dəmrənsüz oxla, yigit, mən səni sınar idim!” (D-200)...

Göründüyü kimi, “Kitab”dakı birləşmələrin bir qisminə “ox” real olaraq (qayın ox, dəmrənlü ox...), bir qisminə isə

obrazlı (...yeləgindən sum altunlu ox) şəkildə təqdim olunub. Bu da belə bir fikri reallaşdırır: hər b sənətini həm də poetik siqlətli ifadələrlə canlandırmış türk xalqı böyükdür.

Qorqudşünaslıqda “ox”la bağlı olan sözlərdən (sadaq, belik, tikeş, dəmrən...) sistemli şəkildə bəhs edilmədiyi üçün onların hər birinin ayrılıqda öyrənilməsini gərəkli hesab edirik. Bu tip sözlər isə, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

Sadaq. Qorqudşünaslıqda düzgün olaraq qeyd edilir ki, “Kitab”ın dilində “oxqabı”, “ox torbası” anlamlı üç söz işlənib: sadaq, belik, tirkeş. Bunlardan birincisinə “Kitab”da üç dəfə rast gəlinir: “Sadığında səksən oqı vergil maña!” (D-49; “Sadaqından toqsan oxın yerə tökdü” (D-191-192); “Sadaqda oxum kişin dilər” (D-248). İlk iki cümlədə sadağa səksən və ya doxsan oxun yerləşdirilə bilməsi konkret olaraq ifadə olunub ki, bu da “sadaq”ı tutumuna görə fərqləndirməyə, işarələndirməyə xidmət edir.

“Sadaq” sözü türk mənşəli Azərbaycan toponimləri sistemində (Borçalıda: Sadaqlı oykonimi), eləcə də bayatılarımızda mühafizə olunur:

Sadağı tər, oxu tər,
Sadaq saxlar oxu tər.
Kipriklərin tərptmə,
Qəm tünlүkdü ox itər.

Əlavə olaraq bir cəhəti də qeyd edək ki, türkologiyada “sadaq” sözünün yayılma areallarına da müəyyən qədər aydınlıq gətirilib: “...Eyni fikri latın dilindəki **sagita**, **sagitta** (“ox”) sözü haqqında da demək olar. Bu söz kuman türkcəsindəki **sagıt** (“silah”), cığatay dilindəki **sağdak** (“ox-yay qabı”) ilə eyni mənşəlidir. Müqayisə olunan bu silah adlarının da türk variantları düzəltmə söz kimi kök və şəkilçiyə ayrılır. Sözü ilk komponenti **sağ** bir sıra türk dillərində **sa** (saday), **saa** (yakut) variantlarında müstəqil söz kimi (“silah”, “tüfəng”) işlənməkdədir... yakut dilindəki fonetik variantı olan saadax (“içində

yay və ox olan futlyar”) sözünün birinci komponenti həmin dildə müstəqil leksem (saa “silah”) kimi indi də işlənməkdədir”¹. Müxtəlif mənbələrə istinadən söylənmiş bu fikirlərdə türk dilinin zənginliyinə “sadaq” sözünün yayılma arealları kontekstində işıq salınır ki, bu da haqqında bəhs etdiyimiz sözün türk hərbi terminləri sistemində xüsusi rola malik olduğunu bir daha təsdiq edir.

Belik (qolsuz köynək, ox qabı). Bu söz barədə əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə bəhs edildiyi üçün burada “belik” sözünü yalnız mətn daxilində təqdim etməklə kifayətlənirik: “**Beligindən** bir tutam ox çıqardı, belinə soqdı” (D-225).

Tirkeş. Oxqabı anamlı bu söz “Kitab”ın Drezden nüsxəsində cəmi bir dəfə, həm də “Tirkəşi bağı” (oxqabının bağı) söz birləşməsində birinci tərəf kimi işlənilir: “Aqınçıların tirkeşi bağı, üzəngisi qayıışı üzülür...” (D-189). Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq Vatikan nüsxəsinin “müqəddimə” hissəsində “tirkeş” sözünün obrazlı ifadə daxilində işlənməsinə təsadüf olunur (bu fakt “Kitab”da “tirkeş” sözünün iki dəfə işləndiyini göstərir): “Dövlətli oğul qopşa, tirkeşində tirdir. Dövlərsüz oğul qopşa, ocağınñ küridür” (V-3⁵⁻⁶). S.Əlizadə “Kitab”ın Drezden və Vatikan nüsxələrinin “müqəddimə” hissəsindəki fərqli cəhətlərdən bəhs edərkən yazır: “Ocağınñ közidir V-də (Vatikan nüsxəsində - Ə.T.) bu ifadə “tirkeşində tirdir” ifadəsi ilə əvəz olunub; sonra əlavə edilmişdir: Dövlətsüz oğul qopşa, ocağınñ küriidir” (Bakı, 1988, səh.226). Burada xüsusi olaraq vurğulayaq ki, Azərbaycan qorqud-şünaslığında “Kitab”ın Drezden nüsxəsindəki “Dövlətli oğul qopşa, ocağınñ közidir” (Ağıllı oğul olsa, ocağınñ gözüdür) atalar sözünün semantikasından kifayət qədər bəhs olunsa da, Vatikan nüsxəsindəki “Dövlətli oğul qopşa, tirkeşində tirdir.

¹ Ç.Qaraşarlı. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri: türklər, Bakı, 2009, səh.111.

Dövlətsiz oğul qopsa, ocağının küridir” atalar sözlərinə az diqqət yetirilib. Bu mənada bəzi detallara mətn semantikasından nəzər salmaq: bu atalar sözləri semantikasına görə əks qütblərdə dayanır. Çünki birinci atalar sözündə “ağıllı oğul oxqabındakı oxdur”, “elini qorumağa hazırdır” mənası ifadə edilirsə, ikinci atalar sözündə bunun tam əksi müşahidə olunur: “ağılsız oğul ocaq və ya nəsil üçün utanc gətirər, hamının başını aşağı edər”. Maraqlıdır ki, bu atalar sözü birbaşa “Kitab”dan doğan məntiqi nəticə kimi görünür. Konkret desək, “Bəglər, tanrı bizə bir kür oğul vermiş” (D-134) cümləsindəki oğul və “fərsiz”, “hay-küyçü”, “qışqırıqçı” anlamlı “kür” sözləri həmin atalar sözündə nəinki eynilə təkrarlanır, hətta məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir (“fərsiz”, “nankor” anlamlı “kür” sözünə digər mətnlərdə də təsadüf olunur: “Yarımasun-yarçıməsən, sənin oğlu kür qopdı...”); şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olan bu atalar sözlərində eyni budaq cümlə işlənilib, daha doğrusu, birinci atalar sözündəki budaq cümlə (Dövlətlü oğul qopsa), ikincisində eynilə təkrarlanıb (“dövlətlü” sözündəki –lü şəkilçi morfemi –süz şəkilçisi ilə əvəzlənməklə); bu atalar sözləri təkcə semantikalarına yox, həm də formalarına görə biri digərini tamamlayır: şərt budaq cümləsinin təkrarlanması, tir (keş), tir (ox) və kür sözlərinin alliterativ tipli qafiyələr kimi çıxış etməsi məhz mətndəki ahəngdarlığı, poetik mənanı qüvvətləndirən vahidlərdir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz atalar sözlərinin semantik yükü O.Ş.Gökyay, M.Ergin, O.F.Sertkaya, M.Tulum kimi alimlər tərəfindən, əsasən, düzgün müəyyənləşdirilib. Burada A.Hacıyevin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Dövlətlü oğul qopsa, tirkeşində tiridir, Dövlətsiz oğul qopsa, ocağının küridür” (tirkeşində-tirkeşində, dövlətsiz-dövlətsiz, küridür-küridür – Ə.T.) variantında bərpa edilməsi mümkün olan qədim oğuz məsəlində “Ağıllı (uğurlu) oğul yetişsə (böyüsə), sadaqdakı ox kimidir. Ağılsız (uğursuz) oğul yetişsə

(böyüsə), ailənin fərsizidir, yaramazdır” fikri öz əksini tapmışdır ki, bu da müəyyən mənada M.Tulumun son yozumu ilə səsləşir. Sadəcə “kür” sözünün düzgün oxunuşunu və mənalandırılmasını kənarda deyil, elə eposun öz mətnində axtarmaq lazım idi”¹.

“Tirkeş” sözünə sonrakı dövr ədəbiyyatımızda da təsadüf olunur: Məsələn, Nəsiminin “Divan”ında “sadaq” (oxqabı) sözü işlənməyib, “tirkeş” (oxqabı) isə “tərkəş” şəklindədir.

Qaşunla kirpügün, yarəb, hə fəttah yayü oqdur kim
Fələkdür tirinə tərkəş, mələkdür yayinə qurban.

Bu beytdə təkcə “tərkəş” (tirkeş-oxqabı) yox, həm də “tir” (ox), “yay” və “ox” sözləri birbaşa obrazlılıq yaradan vasitələr kimi çıxış edir. Məcəzlar silsiləsi məhz onların assosiativliyi ilə yaradılıb. Burada bir detala da münasibət bildirmək lazım gəlir: “Kitab”da və Nəsiminin dilində işlənmiş “ox” anamlı “tir” sözü bir sıra lüğət və araşdırmalarda fars mənşəli hesab edilir. Əslində isə “tir” sözü şumer dilinə məxsusdur: “tir (til, ti) = ox”¹.

Dəmrən. Qorqudşünaslıqda “oxun iti dəmir ucluğu”, “oxun ucundakı dəmir ucluq” mənasında izah olunub. “Kitab”-da iki dəfə isim (dəmrən) kimi işlənilib: “Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi” (D-63); “Eki oxıq dəmrəni çıxardı” (D-198). “Dəmrənlü” və “dəmrənsüz” sifətlərində isə kök morfemi kimi çıxış edib: “**Dəmrənlü** oxla atmağa qıyamadı” (D-199); “Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sınar idim” (D-200).

“Yay” və “ox” sözləri “Kitab”ın strukturunda obrazlılıq yaradan vasitələr kimi çıxış edir. Əlbəttə, burada onların assosiativliyi ilə işlənmiş dil vahidlərinin rolunu da inkar etmək olmaz. “Yay” və “ox” sözlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələrində iştirakı, əsasən, aşağıdakı kimidir:

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, səh.16.

¹ O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.195.

Assonans. “o”-nun assonansı. “Ol kafəriñ üçün atub birin yarmaz oqçısı olur” (D-130) (o-o-o; ol, oqçı, ol);

Alliterasiya. “y”-nin alliterasiyası. “Yalançı oğlu Yalançıq yay ufandığına qatı qaçdı” (D-109) (y-y-y-y; Yalançı, Yalançıq, yay); “Yedi kiş ilə qurulurdu mənim yayım!” (D-207) (y-y-y; yedi, yay)...;

Epitet. Qeyd etdiyimiz kimi, “yay” və “ox” sözlərindən əvvəl işlənmiş vahidlər daha çox həqiqi mənada işlənib. Bu sistemdə epitet kimi işlənənlərə də təsadüf olunur: qatı yay. “Ayğır verüb alduğım, tozlu qatı yayım” (D-109); sum altunlu ox. “Qayın talı yeləgindən sum altunlu mənim oxım!” (D-207)...;

Təşbeh. “Yay” və “Ox” sözləri “Kitab” yox, sonrakı dövr ədəbiyyatımızdakı təşbehlər sırasında qabarıq şəkildə görünür. Amma bu da var ki, “Kitab”da işlənmiş “Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!” təşbehi poetik siqlətinə görə tərkibində “yay”, eləcə də “ox” sözləri işlənmiş bütün təşbehlərdən yüksəkdə dayanır (əvvəlki səhifələrə bax); tirkeşində tiri (oğul oxqabındakı oxa bənzədilir). “Dövlətlü oğul qopsa, tirkeşində tiridir” (V-3⁵⁻⁶)...;

Metafora. “Yay”, “Ox”, “sadaq” və “kiş” sözlərinin iştirakı ilə yaradılmış, semantika baxımından biri digərini tamamlayan metaforalar “Kitab”da xüsusi çəkiyə malikdir: “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iñlər//Sadaqda oxum kişin dilər” (D-248). Bu cür metaforalara təkcə Azərbaycan deyil, ümumən türk xalqları ədəbiyyatında az təsadüf olunur (əvvəlki səhifələrə bax).

Litota. “Kitab”da “ox” sözünün iştirakı ilə yaradılmış litotalar birbaşa görünmür. Belə litotaları, əsasən, mətnin ümumi semantik yükünə əsaslanmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Necə ki, “oxun dəyməsi=milçəyin sancması” litotası sintaktik bütövün ümumi semantik yükünə istinadən

müəyyənleşir (əvvəlki səhifələrə bax). Bu cür litotaları şərti olaraq gizli litota da adlandırmaq olar;

İnversiya. “çəkəyim yayı, atayım oxı”. “Bəglər, sizin eşqinizə çəkəyim yayı, atayım oxı” (D-109) (buradakı inversiyadan əvvəlki səhifələrdə bəhs olunur).

Təqdim etdiyimiz assonans, alliterasiya, epitet, metafora, mübaligə və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri “Kitab”ın, ümumən ədəbiyyatımızın zənginlik göstəriciləri, atributları hesab oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, “yay” və “ox” sözlərinin iştirakı ilə yaradılmış obrazlı ifadələrə sonrakı dövr türk ədəbiyyatında daha çox təsadüf olunur. Bu mənada tərkibində “ox” sözü işlənmiş bəzi parçalara diqqət yetirək (əvvəlki səhifələrdə tərkibində “yay” sözü işlənmiş nümunələr verilib):

M.Kaşğarinin “Divan”ında:

“**ok** yılan” = “özünü ox kimi insanın və başqa canlıların üstünə atan ilan”.

“Oğuznamə”də:

Söz **oq**dur ağız yayında, ey can

Oq atılsa, gerü dönmək nə imkan.

“Bayatı”larda:

Qaşların **ox**dur sənin,

Kipriğin çoxdur sənin,

Səni çoxdan sevmişəm,

Xəbərin yoxdur sənin.

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında:

Cövr **ox**ları ki, qəməzən könül evinə atar,

Məncəniq taşlarıdır ki, yeni Turhaldurur.

İ.Nəsiminin “Divan”ında:

Kiprünün **oq**ına, qaşun yayına

Aşiqün sinəsin sipər, dedilər.

Xəstə Qasımın şeirlərində:

Atırsan **ox**unu səhrayə atma,

Gecələr yatanda duasız yatma...

Qurbaninin şeirlərində:

...Sinəm buta, yarım müjgan **ox**una,

Bir namə yaz hər divanda oxuna.

M.V.Vidadinin şeirlərində:

...Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,

Ox kimi bağrını dələ, ağlarsan.

M.P.Vaqifin şeirlərində:

Yar səni gördüm, bağrım **ox**landı,

Ey əfi baxışlı, havalı sərxoş... (bu nümunədə “ox” sözü “oxlamaq” felinin kök morfemi kimi işlənilib).

Aşıq Ələsgərin şeirlərində:

...Atdı müjgan **ox**un, keçdi sinəmdən,

Cadu qəmzələri qanıma düşdü.

S.Vurğunun şeirlərində:

...Yerdən ayağını quş kimi üzüb,

Yay kimi dartınıb, **ox** kimi süzüb...

Sabir Sarvanın şeirlərində:

Hardan bilir

sinələri qabarar-qabarmaz

ilk sevginin

bir **ox** ucunda gələcəyini...

Təqdim etdiyimiz nümunələrdən birincisi on birinci yüzilliyə (M.Kaşğari), sonuncusu isə iyirmi birinci yüzilliyə (Sabir Sarvan) aiddir. Hər ikisi gözəldir, hər ikisi poetik siqlətlidir. Bu həm də o deməkdir ki, “ox” sözü işığında yaradılmış obrazlı ifadələr, ən azı min il əvvəl olduğu kimi, bu gün də yaranır, bu gün də zəngindir.

Sapan. “Kitab”da səkkiz dəfə, həm də daha çox “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da işlənmiş “sapan” sözünün semantik yükü qorqudşünaslıqda, əsasən, belə göstərilir: “daş atan sapand”, “daş atmaq üçün qədim silah”, “içində daş atılan qədim hərbi aləti”, “içində daş fırladılıb atılan ipli torba...”. Bu

cür mənə yükünə malik “sapand” sözü “Kitab”da müstəqil şəkildə, eyni zamanda ayrı-ayrı ifadələr daxilində müşahidə olunur: müstəqil şəkildə: “Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu **sapanın** əlinə aldı” (D-39); ifadə daxilində: sapan çatlatmaq (sapandla daş atmaq). “Elə olsa, sultanım, Qaraca çoban sapan çatlatdı” (D-57); sapan taşı (sapandla atılan daş). “Qaracıq çoban kafərin üç yüzünü sapan taşilə yerə bıqardı” (D-41); sapan taşına tutmaq (sapandla daş yağdırmaq). “Gerü döndü. Sapan taşına tutdı” (D-216)...

“Kitab”da “sapand”ın hissələrinin adlarına da rast gəlinir: aya (sapandın daş qoyulan yeri, daşlığı). “Ərənlər ərəni Qaracıq çoban sapanın ayasına daş qodı, atdı” (D-41). “Kitab”dakı “aya” sözünə diaxronik, eləcə də sinxronik bucaqlardan yanaşan A.Məmmədova maraqlı mülahizələr irəli sürür: “Türkiyə türkcəsində aya “ovuc” mənasında müasir dövrdə də işləkdir. Hər halda sapanın daş qoyulan yeri ovucu xatırlatdığı üçün onu aya adlandırmışlar”¹; sapanın qolu. “...üç keçi tüyindən sapanın qollarıydı” (D-56); sapan çatlağucu (sapan çatısı). “Bir keçi tüyindən `çatlağucıydı” (D-57)...

“Kitab”dakı “sapan” sözünə qəhrəman obrazları prizmasından yanaşdıqda belə bir nəticə alınır: yeddi dəfə II boyda Qazan xanın çobanı Qaraca çobanla, bir dəfə isə VIII boyda Aruzun çobanı Qonur qoca Sarı çobanla bağlı işlədilib. Bu qarşılaşdırma assosiativ olaraq başqa məqamları yada salır: sapand bir silah kimi daha çox çobanlar tərəfindən istifadə olunur (söhbət “Kitab”dakı çobanlardan gedir); hər iki çoban nüfuzlu şəxslərə, həm də əks qütblərdə dayanan, biri digərinə düşmən olan qəhrəmanlara çobanlıq edir: Qazan xana – Qaraca çoban; Aruz – Qonur qoca Sarı çoban; hər iki çoban sapanddan istifadə edir: bir sapandla Oğuz elini düşmənlərdən qoruyur, kafirləri məhv edir (Qaraca çoban), digəri (Qonur qoca

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.99.

Sarı çoban) yaratdığı insanabənzər məxluqu (əslində, ət topasını) sapand daşına tutsa da (Çoban bu yığanağı görcək ibrət aldı. Gerü döndü. Sapan taşına tutdı), faydası olmur, Oğuz elinə Təpəgöz kimi bir qanıçəni, daha doğrusu, “Bircə dəfə adam ətindən doyum”, - deyən bir vəhşini “bəxş” edir, Oğuz elinin başına bəla gətirir. Bu isə o deməkdir ki, təkcə Qazanla Aruz yox, həm də onların çobanları – Qaraca çobanla Qonur qoca Sarı çoban əks qütblərdə dayanan obrazlardır; nə qədər qəribə görünsə də, “çoban” və “sapan” sözləri zəngin qafiyələri xatırladır: çoban-sapan; oban – apan.

“Sapan” sözü, eyni zamanda onun assosiativliyi ilə yaradılmış bədii təsvir və ifadə vasitələri “Kitab”da xüsusi çəkiyə malikdir. Bu zənginliyi bir cümlə ilə ifadə etmək imkan xaricindədir. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

Epitet. ala qollu sapan. “...ala qollu sapanın əlinə aldı” (D-39). Bu epitet sapandın növünü ifadə etmək baxımından maraq doğurur. Digər tərəfdən, qorqudşünaslıqda həmin epitetdəki “ala” sözünə müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Dəqiq desək, “ala” sözü gah rəng, gah da “uzun”, “böyük” mənasında izah olunub. Burada B.Abdullanın bir fikrini eynilə təqdim etmək yerinə düşür: “...Çox-çox hallarda “ala”nı düzgün mənalarında izah edən prof.S.Əlizadə də “ala qollu sapan”dakı “ala”nı sadələşdirilmiş mətndə olduğu kimi saxlamaqla, görünür, onu rəng hesab etmişdir... “Ala qollu sapan”dakı ala rəngi yox, uzunluğu bildirir. Bunu belə düşünməyə mətn də haqq qazandırır. Boydan oxuyuruq: Qaraca Çobanın “...üç yaşar dana dərisindən sapanının ayası, üç keçİ tükündən sapanın qolları idi”¹. Düzdür, müəllifin arqument kimi gətirdiyi nümunələrdə “sapan” mübaliğə tərkibində işlənib. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, sapandın qolları keçinin, həm də məhz ala rəngli keçinin tükündəndir, yəni burada “ala keçinin tükü = ala

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, səh.87.

qollu sapan” modeli açıq-aydın şəkildə görünür. Bu mənada “ala”nı rəng anamlı söz hesab edən S.Əlizadə haqlıdır. Təsadüfi deyil ki, V.V.Bartold da “ala”nı rəng anamlı söz kimi başa düşüb: “пестрой” (göstərilən mənəbə: səh.24).

Təşbeh. “Beligiñdə toqsan oqıñ nə ögərsəñ, mərə kafər? Ala qollı sapanımca gəlməz maña” (D-41). Sonuncu misrada epitetlə (ala qollı) təşbehin (...sapanımca gəlməz maña) sintezi açıq-aydın şəkildə görünür. Qorqudsünaslıqda bu tipli təşbehlərin poetik çəkisi ilə bağlı kifayət qədər yazılar yazılıb. Burada yalnız bir fikri xatırladıyıq: “Qarşı tərəfin gücünü azaltmaq, zəiflətmək məqsədilə “gəlməz maña” birləşməsi ilə verilən müqayisələr daha orijinal və təsirlidir. Belə müqayisələr bənzədilənin təsir gücünü artırmaq deyil, əksiltmək üçündür (litotalarda olduğu kimi – Ə.T.). Qaraca Çoban üzərinə gələn düşməni bu cür müqayisələrlə sındırır, onun qüvvəsini heçə endirir...”¹. Müqayisə və qarşılaşdırmalar “sapan” sözünün assosiativliyi ilə yaradılmış mübaligə və təşbehlərin bir sintaktik bütöv daxilində sintez şəklində işləndiyini, həm də semantika baxımından birinin digərini tamamladığını qabarıq şəkildə göstərir. Həmin sintaktik bütövün bir hissəsinə diqqət yetirək: “...Çobanıñ üçyaşar tana dərindən sapanıñ ayasıydı, üç keçİ tüyindən sapanıñ qollarıydı. Bir keçİ tüyindən çatlağucıydı. Hər atanda on iki batman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı, ocaq kibi oyurulardı. Üç yıladaq taşı düşdigi yerin otı bitməzdi. Simüz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanıñ qorqusundan...” (D-57). Göründüyü kimi, mübaligələrlə başlanan semantik dinamika təşbehlərlə davam etdirilsə də, yenə də elə mübaligə ilə tamamlanır. Sonuncu cümlədə diqqəti o qədər də cəlb etməyən maraqlı bir müqayisə var: sapan və qurd. Sapan və qurd dərəcədə “vahiməlidir” ki, hətta qurd da ondan qorxur,

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, səh.279.

vahimələnir. Bu mənada ala qollu sapanın doxsan oxdan üstün hesab edilməsi olduqca təbii qarşılır (yuxarıdakı şərhlərə bax).

Ellipsis. “...bu çoban bizim həpimiz qırar, olamı?” (D-42). Bu cümlədəki “həpimiz” sözündən sonra “sapanla” sözünün ellipsisə uğraması açıq-aydın şəkildə görünür. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “sapanla” sözünün funksiyası özündən əvvəl işlənmiş cümlələrdə konkret olaraq ifadə olunub: “Qoyun diməz, keçi diməz, sapanı ayasına qor atar, kafəri yıqar” (D-42).

“Kitab”ın dilindəki “sapan” sözü Azərbaycan dili şivələrinin, demək olar ki, hamısında ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənəkdədir. Burada dialektologiyaya dair tədqiqatlardan götürdüyümüz iki nümunəni eynilə təqdim etməyi gərəkli hesab edirik: “Sapandığı maña ver, kuşu vurom” (Azərbaycan dilinin qərb şivələri); “Nizam sapadnan quş vuradı” (Quba şivəsi). Yuxarıda qeyd etdik ki, “sapan taşına tutmaq!” ifadəsi “sapandla daş yağdırmaq” mənasındadır. Maraqlıdır ki, “Kitab”ın dilindəki bu ifadə Azərbaycan dili şivələrində, xüsusən də qərb şivələrində tam sabitləşmiş frazeoloji vahid kimi işlənəkdədir. Məsələn, bir adam çox tənqid ediləndə, yaxud ona çoxlu suallar yağdırılanda əksər hallarda belə bir cümlə işlənilir: “Səni sapand daşına tutmuşdular”. Bu isə onu vurğulamağa əsas verir ki, “sapan” (sapand) müasir dilimizdə həm də frazeoloji vahid (sapand daşına tutmaq) daxilində mühafizə olunur. Yeri gəlmişkən, “sapand” sözü şivələrimizdə təşbehlər daxilində də işlənəkdədir: “sapand daşı kimi atmaq”. Vəzifədən çıxarılmış və ya tutduğu vəzifəsindən zorla uzaqlaşdırılmış şəxslər barədə belə deyilir: sapand daşı kimi atdılar; sapand daşı kimi tulladılar; “sapanda qoyub daş kimi atmaq”. Bir sıra hallarda mübahisə edən tərəflərdən biri digərini qıcıqlandırmaq, əsəbiləşdirmək üçün bu cür sözlər işlənilir: Səni sapanda qoyub daş kimi ataram; Səni sapand daşı

kimi ataram... Bu tipli təşbehlər şivələrimizin əksəriyyəti, xüsusən də qərb şivələri baxımından səciyyəvidir. Burada o da vurğulana bilər ki, “sapand” sözü müasir poeziyamız üçün də xarakterikdir: “ən qorxulu silahımız sapand idi, ağac idi” (Ülvi Bünyadzadə); “Hər sapanda daş oldum” (Məhəbbət Nizam)... Bu cür misralarda təkcə “sapan” arxaizmi yox, həm də “Dədə Qorqud”un ruhu yaşayır.

Cida. “Kitab”ın dilində süngü, nizə anlamlı “cida” sözü intensivliyi ilə fərqlənir. Amma bu da var ki, “Kitab”da işlənmiş cida, sügü, köndər kimi sözlər semantika baxımından biri digərinə çox yaxındır. Burada O.Ş.Gökyayın müxtəlif mənbələrə istinadən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq lazım gəlir: “Cida-gönder-kargı-sünü (süngü) – Destanlarda keçən bu savaş hepsi də düşmanı sançmaq içindir. Yapıldıkları nesnelərdən, uzunluq və kısıllıqlarından dolayı başqa başqa adlar almışlardır... Cida ucuna sivri bir temren geçirilmiş, ağaçtan yapma bir silahtır... Gönder, uzun ve kalın bir sırıktır, ucunda sivri bir demir, temren, veya kança vardır... Kargı ise, kalın ve boğumlu, boğumlarının arası dolu bir kamış çeşididir. Hafif olduğu için ucuna madenden bir temren geçirilerek düşmanı sançmaq için kullanılır... Süngü, İbn Mühennanın söylediği gibi “demir cida”dır, kısa ve demirden yapılmıştır... süngünün de kargının ucuna sivru bir demir, temren takmak suretiyle yapıldığı anlaşılmaktadır” (İstanbul, 2000, səh.CCCLXII, CCCLXIII). Bu fikirlərdən biri ilə - “kargı”nın ayrıca bir silah növü kimi təqdim edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, “qarğu” cidanın qarğudan (qamışdan) düzəldildiyini işarələndirir (əvvəlki səhi-fələrə bax). Heç şübhəsiz ki, cida, sügü və köndər sözlərini bir başlıq altında təhlilə cəlb etmək olar. Ancaq bu tip vahidlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri daha aydın görünsün, - deyə onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bu mənada “cida”nın “Kitab”dakı mövqeyi və işlənmə məqamları ilə bağlı bunları söyləmək olar: əsasən, sadə söz

formasında çıxış edib: cida. “Altun cidasın əlinə aldı” (D-31); süngüsü olan və ya əli süngülü anamlı “cidalu” düzəltmə sifətinin tərkibində kök morfemi kimi işlənib (cəmi bir dəfə): cidalu. “Üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldu” (D-255); frazeoloji vahid daxilində işlənməsinə az təsadüf olunur: cida oynatmaq (cida oynadaraq hünər göstərmə). “Qarğu cida oynadanlar vardı, gəldi//Altun cida oynadana, yarəb, noldu?” (D-137). O.Ş.Gökyaya görə “altun cida” birləşməsindəki “altun” cidanın parlaqlığını anladır (İstanbul, 2000, səh.CCLXXII). Bu fikrin davamı olaraq onu da qeyd edək ki, “altun cida” həm də Qazan xanın oğlu Uruzu digər döyüşçülərdən fərqləndirən bir ifadədir. Bu cəhət Burla xatunun dilində açıq-aydın şəkildə görünür. Müqayisə və qarşılaşdırmalar “cida oynatmaq” ifadəsindəki “cida” sözünün ellipsisə uğramasından bəhs etməyə də imkan verir: “Güni gəldi, qaba qarın –geñ köksdə oynadam səniñ içün!” (D-129). Bu cümlədəki “oynadam” sözünün əvvəlinə “cida” sözü asanlıqla, həm də birbaşa artırıla bilir: cida oynadam. Bu da təsadüfi deyil. Çünki əvvəl işlənmiş cümlədə “cidanın (nizənin) bu gün üçün saxlandığı” ifadə olunur: “Ala uran sür cidamı saqladım bu gün içün” (D-129)... Burada bir məqama da münasibət bildirmək lazım gəlir: “cida” ilə bağlı işlədilmiş “...qaba qarın-geñ köksdə oynadam” cümləsində düşmənin (kafirin) dar köksünə cidanı sancaraq irəli-geri fırlatmaq, düşməni əzabla öldürmək mənası ifadə olunur ki, bu da “cida oynatmaq” ifadəsini frazem yox, frazemə qədərki sərbəst birləşmə kimi təhlil etməyə imkan verir. “Cida oynatmaq” ifadəsinə “Koroğlu” eposunda da rast gəlinir: “Koroğlu əmud vurur, cida oynadır, şeşpər atırdı”. Buradakı “cida oynatmaq” ifadəsi də həqiqi mənədadır. “Cida” sözü təşbehlərin tərkibində əsas tərəflərdən biri kimi işlənib: buğanın buynuzu cidaya bənzədilib: “Buğanı zəncirin aldılar, salı verdilər. Buynuzu almas cida kibi Qanturalını üzərinə sürdi” (D-182); cida ulduza

bənzədilib: “İldız kibi parlayıb gələn kafəriñ cidasıdır” (D-128)...

“Cida” sözü təyini söz birləşmələri tərkibində əsas tərəf kimi çıxış edir:

– altun cida (qızıl nizə). “Altun cida oynadana, yarəb, noldı?” (D-137);

– qarğu cida (qarğı nizə). “Qarğu cida oynadanlar vardı, gəldi” (D-137);

– güdəlmış cida (kütələmiş nizə). “...güdəlmış cidañla ardına düşəsən” (D-141);

– ala uran sur cida – uzaq vuran sur (sırıq) cida. “Ala uran sur cidamı saqlardım bu gün içün” (D-129)...

Təqdim etdiyimiz birləşmələr “cida” (bir silah növü kimi) barədə müəyyən təəssürat yaratmaq gücündədir.

“Kitab”da üstün mövqedə görünən “cida” sözünə Orxon-Yenisey abidələrində, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ında rast gəlinmir. Bəlkə, elə buna görə də “cida” sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir. Konkret desək, daha çox monqol, bəzən isə fars mənşəli hesab olunur. Bu istiqamətdə ciddi araşdırmalar aparmış Ə.Cəfəroğlunun bir fikrinə diqqət yetirək: “Cida sözünün mənşəyinə gəldikdə isə bizcə, onun kökü monqolcadır. ... Əski, yəni monqollardan daha əvvəlki türk mətnlərində izinə təsadüf etmədiyimiz bu kəlməni ilk dəfə İlhanilər dövrünün ərəb filoloqlarından ibn Mühənnanın lüğətində cida şəklində tapırıq. Kovalevski monqolca üçün **djida** və Scimdt **jida** qeydə almışdır ki, bu da ibn Mühənnanın lüğətində təsadüf etdiyimiz **cidadan** başqa bir şey deyildir. Buna əsaslanaraq, **cida** kəlməsinin hələ İlhanilər zamanında digər əsgəri istilahlarla bərabər Azəri ləhcəsinə (Azərbaycan dilinə - Ə.T.) daxil olduğunu və özünün əski şəklini qoruyub saxladığını söyləmək mümkündür. Diqqətçəkici haldır ki, bu

kəlmə Osmanlı türkcəsində özünə yer tapa bilməmişdir¹. Bu fikirlərin davamı olaraq qeyd edək ki, Ə.Abdullayev də cida sözünü məhz monqol mənşəli hesab edir: “monqolca: jad; rusca: копье; Azərbaycanca: cida”². Bu faktlar “cida”nın monqol mənşəli olduğunu əsaslandırır. Bu mənada “Kitab”dakı “cida”nı fars mənşəli söz kimi təqdim etmiş S.Mehdiyevaya haqq qazandırmaq olmaz (“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”. Bakı, 1999, səh.197). Ə.Cəfəroğlunun “bu kəlmə (cida – Ə.T.) Osmanlı türkcəsində özünə yer tapa bilməmişdir” – hökmü isə başqa bir fikri söyləməyə imkan yaradır: “cida” sözü müasir Azərbaycan dilində intensivliyini itirsə də, deyimlər daxilində mühafizə olunmaqdadır: “cidanın ucu çuvaldan çıxır” (“gizli bir şey qalmadı” mənasında), “cidanı çuvalda gizlətmək olmaz” (əsasən, baş vermiş hadisəni bilənlərin sayı çox olduqda işlədilir: baş vermiş hadisəni bilənlərin sayı çoxdur → cida çuvaldan uzundur → “cidanı çuvalda gizlətmək olmaz”). Bu fakt da “Dədə Qorqud kitabı” məhz Azərbaycan dilində yazılıb” – hökmünü qüvvətləndirir. Başqa bir fakta diqqət yetirək: “Oğuznamə”də “sünü çuvala sığmaz” (süngü çuvala sığmaz) deyiminə rast gəlinir ki, bu da yuxarıda təqdim etdiyimiz “cidanın ucu çuvaldan çıxır”, “cidanı çuvalda gizlətmək olmaz” kimi deyimlərlə eyni semantik yuvaya daxil olur, biri digərinin sinonimi kimi çıxış edir. Bu cəhət, heç şübhəsiz ki, monqol mənşəli “cida” ilə türk mənşəli “sünü” (süngü) sözlərinin sinonimliyi ilə bağlıdır.

Sügü. Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində “suñüg”, M.Kaşğarının “Divan”ında isə “sünqü” şəklində işlənib: “Kalkan, sünqün çumşalım” (qalxanla, süngü ilə vuruşaq) (I cild, səh.432, 433). “Kitab”dakı yazılış şəkilləri isə belə oxunub: sünü (O.Ş.Gökyay), sünü (M.Ergin), sügü (Zeynalov-Əlizadə)...

¹ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008, səh.262.

² Ə.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, səh.312.

Bu oxunuş formalarından “sügü”nü şərti olaraq qəbul edirik (çünki “sünü” forması da götürülə bilər). “Kitab”ın dilindəki silah adları sırasında “sügü” sözünün “qılıc”dan sonra verilməsinə təsadüf olunur ki, bu da diqqətçəkən məqamlardandır: “Qılıc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar” (D-285). Bu detal, yəni “qılıc” sözündən sonra “sügü”nün işlədilməsi süngünün türk hərbi tarixində bir silah növü kimi xüsusi yeri olduğunu qabarıq şəkildə göstərir.

Birləşmə daxilində “sügü”dən əvvəl işlədilmiş sözlər süngünün səciyyəvi cəhətləri, xüsusən də onun nədən düzəldilməsi barədə dolğun informasiya verir:

qarğu talı sügü (qarğı budağından süngü). “Qarğu talı süngünü maña vergil” (D-245);

qarğu dillü uz sügü (qarğı dilli iti süngü). “Qarğu dillü uz sügümü qapdım..” (D-207);

qarğu talı altmış tutam sügü (qarğı budağından altmış tutam süngü). “Qarğu talı altmış tutam sügümü əlümə alurdım” (D-297).

Bu nümunələrdə süngünün qarğıdan düzəldilməsi aydın şəkildə görünür: qarğıya iti dəmir ucluğun keçirilməsi = süngü.

“Kitab”ın dilində “sügü” sözü daha çox I növ təyini söz birləşməsinin daxilində işlənilir (yuxarıdakı nümunələrə bax). Bəzən isə qeyri-müəyyən təyini birləşmə daxilində çıxış edib: sügüsü sınıq oğlan (süngüsü sınıq oğlan). “Əlindəki sügüsü sınıq oğlan!”. Heç şübhəsiz ki, kafirlərin dilində müşahidə olunan bu cür ifadələr qəhrəmanın gücünü azaltmaq, onu aşağılamaq üçün işlənilir.

“Kitab”da məişətlə bağlı “şiş”, “kabab şişi” anlamlı “sügilik” sözünün işlənməsinə də təsadüf olunur: sügilik. “Sügiligi ocağa biraqdılar, qızdı” (D-226). Bu tip nümunələrdəki “sügilik” sözünün kök morfemi “sügü” ilə eyni fonetik-semantik şaxədə birləşir. Bu mənada “sügilik” sözünün “süngü” şəklində sadələşdirilməsini düzgün hesab etmək olar: “Süngünün

ocağa saldılar, qızardı” (Zeynalov-Əlizadə nəşri. Bakı, 1988, səh.226). Yekun olaraq qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə “süngü” sözü ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir: süngü – tufəngin ucuna taxılan kiçik qılınc biçimində dəlici silah; süngülü – süngü taxılmış...; “Süngülər açmayan yolu açdın// Qələmindən cavahirat saçdın” (A.Səhhət)...

Köndər. Statistik hesablamalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində “nizə” anlamlı “köndər” sözü doqquz dəfə işlənib: “köndər” (bir dəfə). “Aruza bir köndər urdı” (D-302); altmış tutam köndər (iki dəfə). “Altmış tutam köndərinə nə ögərsən, mırdar kafər” (D-41); ala köndər (iki dəfə). “Dürtüşərkən ala köndərinə ufanmasun!” (D-35); ala-ala köndər (bir dəfə). “Ala-ala köndərlər süsəldi” (D-63); altmış tutam ala köndər (üç dəfə). “Altmış tutam ala köndərin qısdı, Aruza bir köndər urdı” (D-302). Qorqudşünaslıqda “köndər” və onun təyinedicisi kimi işlənmiş sözlərin məna yükü, əsasən, belə izah olunur: köndər (nizə), ala (iri, böyük), ala-ala (lap böyük), altmış tutam (altmış əl tutacağı ölçüdə uzunluğu olan). Burada diqqətçəkən detallardan biri də budur ki, “altmış tutam ala köndər” ifadəsi həm də Dəli Dondarın bədii təyini daxilində işlənib: “...altmış tutam ala köndərinə ucında ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda çapar yetdi...” (D-60). “Kitab”dakı bu cür nümunələr qəhrəman silahı ilə tanınır, silahı ilə fəxr edir – tezisnin düzgün olduğunu qüvvətləndirir.

S.Əlizadə nəşrində (Bakı, 1999) “köndər” sözü “göndər” şəklində təqdim olunub. Bu mənada “göndər” sözünü omonim və çoxmənalı sözlər başlığı altında şərh etmiş A.Məmmədovaya haqq qazandırmaq olar: “I göndər (nizə, mizraq), II göndər (göndərmək, yollamaq)”¹.

Gürz. Qorqudşünaslıqda “gürz”ün məna yükü, əsasən, belə göstərilir: ağır çəkili silah; baş tərəfi enli, ağır dəyənək;

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.108.

dəmirdən bir çomaq; topuz... Drezden nüsxəsində həm “güz”, həm də “gürz” şəklində işlənib: “Altı bərli güz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı” (D-64); “...bu güzi maña verin!” (D-72). Birinci nümunədəki “güz” sözü Vatikan nüsxəsində “gürz” şəklindədir (S.Əlizadə. Bakı, 2000, səh.52). Bu mənada “gürz” oxunuş forması məqbuldur, daha doğrusu, təhlil prosesində məhz “gürz” formasından istifadə olunmalıdır. “Kitab”da “gürz”sözünün işlənmə məqamları ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– özündən əvvəl heç bir təyinedici sözün iştirakı olmadan işlənmə: gürz. “...gürzi maña verin!” (D-72);

– özündən əvvəl müxtəlif mənalı təyinedici sözlərin iştirakı ilə, daha dəqiqi, təyini söz birləşmələri tərkibində əsas tərəf kimi işlənmə: altı bərli gürz (altı pərli gürz). “Altı bərli gürz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı” (D-064); altmış batman gürz (altmış batmanlıq gürz)... Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı” (D-203)... Bu tip nümunələrdəki “batman” sözü ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: bir batman = 60 kr; bir batman = 65, 556 kq.;

– “gürz” sözü cümlənin semantikasını reallaşdıran ən əsas detallardan biri kimi çıxış edir: “Qanturalı gürzin gögə atar, enüb yerə düşmədin qarvar – tutar” (D-177). Bu, o deməkdir ki, Oğuz igidinin qəhrəmanlığı həm də “gürz tutma” jestinin ifadəsi kontekstində canlandırılıb.

– gürz salmaq. “Altmış batman gürz salardı” (D-203). Qorqudşünaslıqda “gürz salmaq” ifadəsinin məna yükü dəqiqləşdirilməyib. Konkret desək: O.Ç.Gökayay tərtib etdiyi lüğətdə “gürz sallamaq” (əslində, gürz salmaq) ifadəsinin qarşısında heç nə yazmayıb (İstanbul, 2000, səh.217); Zeynalov-Əlizadə nəşrində “gürz salmaq” ifadəsi “gürz atmaq” şəklində sadələşdirilib: “Altmış batmanlıq gürz atardı” (Bakı, 1988, səh.192); “KDQ-nin izahlı lüğəti”nə “gürz salmaq” ifadəsi daxil edilməyib (Bakı, 1999, səh.150); V.V.Bartold “gürz salmaq” ifadəsindəki “salmaq” felini «потрясал» (silkeləmək, titrətmək,

sarsıtmaq) şəklində tərcümə edib (göstərilən mənbə: səh. 73)... Bu fikirlərin saf-çürük edilməsi bunları söyləməyə imkan verir: V.V.Bartoldun tərcüməsi mətnin semantik yükünə uyğun gəlmir; Zeynalov-Əlizadə nəşrindəki sadələşdirmə mətnə tam yapışıqlı görünür. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilindəki çoxmənalı “salmaq” felinə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşdıqda “gürz salmaq” ifadəsi “Kitab”ın dilində “gürz endirmək” mənasında işlənilib – qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu qənaətin düzgünlüyünü belə arqumentləşdirmək olar: birincisi, “Kitab”ın dilindəki “sal qılıncın” ifadəsi “qılıncını endir” mənasında başa düşüldüyü kimi, “gürz salardı” ifadəsi də “gürz endirərdi” mənasında anlaşılır. Yeri gəlmişkən, Ə.Sadıqov “sal qılıncın” ifadəsini həm də “qılınc endirmək” mənasında izah edib (KDQ-nin izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.150); ikincisi, “Kitab”ın dilində “gürz” ismi ilə “enmək” felinin sintaktik-semantik bağlılığını əks etdirən cümlə modellərinə rast gəlinir. Məsələn, “Qanturalı gürzin gögə atar, enüb yerə düşmədin qarvar tutar” (D-177). Bu cümlədə “gürz” və “enmək” sözlərinin assosiativliyi aydın şəkildə görünür; üçüncüsü, müasir dilimizdəki “gürz endirmək” ifadəsini də təsadüfi hesab etmək olmaz: “Qollarını çırmayıb, gürz endirir zindana” (Ə.Cəmil); dördüncüsü, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “endirmək” çoxmənalı felinin birinci mənası kimi məhz “aşağı salmaq” ifadəsi göstərilir (II cild, Bakı, 1980, səh.206). Müq.ət: salmaq – endirmək; gürz salmaq – gürz endirmək...

“Kitab”dakı “gürz” sözü sonrakı dövr abidələrimizdə də müşahidə olunur:

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında:

Gürz ilə olurdu xurd hər su,
Cövşənləri üstüxani – pəhlu.

“Koroğlu” eposunda:

“Dəmirçioğlu getdi, qılınc, qalxan, cida, **gürz**, toppuz götürdü, Koroğlunun yanına qayıtdı”...

Nəhayət, onu da qeyd edək ki, “gürz” sözü müasir ədəbi dilimizdə “ağır, iri çəkiç” mənasında işlənir: zindana gürz endirmək...

Çomaq. Bir silah növü kimi “çomaq”la bağlı müxtəlif izahlara rast gəlinir: dəyənək, toppuz, toxmaq... (O.Ş.Gökyay), başı iri və yumru ağac (“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”. Bakı, 1999, səh.194). Burada bir məqam yada düşür: “Kitab”da cəmi bir dəfə Qaraca çobanın dilində işlənmiş “dəgənək” (Qızılıç q dəgənəgimcə gəlməz maña!) “çomaq” sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra lüğətlərdə də bu sözlər, əsasən, biri digərinin sinonimi kimi verilir. Məsələn, “KDQ-nin izahlı lüğəti”ndə: “dəgənək = başı toppuz çomaq”; “çomaq = başı iri və yumru ağac” (Bakı, 1999, səh.72, 194)... “Çomaq”la bağlı digər cəhətləri belə ümumiləşdirmək olar: birinci növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfi kimi çıxış edir: qaba çomaq (iri çomaq, iri toppuz). “Güni gəldi, **qaba çomaq** altında yoğradım səniң için (D-129); iri çomaqla döyüş zamanı başa geyinilən parlaq zirehin əzdirilməsinə işarə edilir: “Başımda qunt işıqlar saqlardım səniңçün// Güni gəldi, qaba çomaq altında yoğradım səniң için” (D-129); qəhrəmanın igidliyi məhz “çomaq” kontekstində canlandırılır: “Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg” (D-4); xərac kimi göndərilmiş əşyalar sırasında “çomaq” da var: “Toquz түмөн Gürcüstanıң xəracı gəldi; bir at, bir qılıç, bir çomaq gətürdilər” (D-235). Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, bu cür nümunələr əşyavi yazının tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir; döyüş silahlarının adları sırasında “çomaq” sözünə də rast gəlinir: “Qılıç və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirib tonatdılar” (D-285). Fikrimizcə, “çomaq” sözünün məhz “qılıç” və “sügü”dən sonra verilməsi çomağın heç də adi silahlardan biri olmadığını sübut edir; “çomaq” bir silah kimi “gürz”ə bərabər hesab oluna bilər. Bu cəhətə Qazanla Beyrəyin qarşılaşmasını əks etdirən parça kontekstində diqqət

yetirək: “Beyrək: “Mərə kafər, necə onı-bunu sorarsan maña?” – dedi. Qazanın üzərinə at saldı. Pərlü gürzünü əlinə alub Qazanı çaldı. Qazan kəndüyi bildirmədi, qarvadı Beyrəgi biləğindən tutdı-tartdı, çomağını əlindən aldı. Beyrəgin ənsəsinə bir çomaq urdı” (D-121). Yuxarıdakı tezisi dəqiqləşdirsək, belə bir nəticə alınar: çomaq gürzdən üstündür. Amma belə bir nəticəni eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, ona görə ki, təqdim etdiyimiz parçada silahın yox, qəhrəmanın gücü qabardılır. Bu mənada “Kitab”ın “müqəddimə” hissəsində verilmiş “çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg” deyimi sanki yuxarıda təqdim etdiyimiz tipli parçalardan süzülüb gəlib, onların məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir; ikincisi, “çomaq”la “gürz” bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməyən silahlardır. O.Ş.Gökyayın mülahizələri də dediklərimizi qüvvətləndirir: “Gürz ilə çomak arasında, savaş silahı olmaq bakımından bir ayrım yoktur. Ancak çomak, benim bildiyimə görə, madenden degildir. Kökü ilə birlikdə çıxarılan ağacların kökləri yontularak gürzdə olduğu gibi bir topuz haline konur” (İstanbul, 2000, səh.CCCLXIV); çomağın səciyyəvi cəhətləri daha çox “qaba çomaq” deyil, “altı pərlü çomaq” (altıküncü iri, həm də ağır çomaq; toppuz birləşməsində ifadə edilir: “...Dölkə Uran altı pərlü çomağı ilə at dəpüb, gəlüb yuqarıdan aşağı kafəri qatı urdı, alımadı” (D-209)... Bütün bunlar “çomaq” sözünün “Kitab”dakı leksik-semantik və üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, türk hərbi tarixindəki yeri barədə də müəyyən təəssürat yaradır.

Çovkan. Əvvəlcə, bu sözün transkripsiyası və izahı ilə bağlı fikirlərə nəzər salaq: O.Ş.Gökyayın tərtib etdiyi lüğətdə belə bir şərh verilib: “...başı əgri bir cirittir, meydanda onunla top oynarlar və at üzərində degnek oynayanlar dahi kullanırlar, genel olarak ucı əgri degneğe denir” (İstanbul, 2000, səh.189). Bu qeydlər onu göstərir ki, müəllif “çovkan”ın “Kitab”dakı üslubi-poetik xüsusiyyətlərindən bəhs etməyib; M.Erginin nəşrində “çevgen” şəklindədir (Ankara, 1958, səh.98); Zeynalov-

Əlizadə nəşrində “çokan” formasındadır (Bakı, 1988, səh.49); S.Əlizadənin nəşrində “çovkan” oxunuş forması əsas götürülmüş (Bakı, 2000, səh.47); “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”nə “çovkan” sözü daxil edilməyib (Bakı, 1999)... “Çövkən”lə (çovkanla) bağlı fikirləri saf-çürük etdikdə bəlli olur ki, S.Əlizadənin transkripsiya və şərhləri mətnin semantik tutumuna daha çox uyğun gəlir: “çovkan-çövkan – burada qoyunları tutmaq üçün istifadə edilən, bucaqvari ucluğu olan uzun ağac (Bakı, 1988, səh.141)...

“Çovkan” sözü “Kitab”ın dilində çox az, dəqiq desək, cəmi bir dəfə Qaraca çobanın dilində işlənib: “Qılıncı nə ögərsən, mərə kafir//Əgri başlu çovkanımca gəlməz maña!” (D-41). Burada əyri başlu çövkən kafir qılıncından üstün tutulur ki, bu da obrazlılığın qüvvətləndirilməsindən başqa bir şey deyil. Bu mənada “çovkan” sözünün silah adları sırasında verilməsini şərti olaraq qəbul etmək lazımdır.

“Çövkən”lə bağlı bir cəhəti də xatırlatmağı gərəkli hesab edirik: bu söz “Kitab”ın dilində “çovkan”, M.Kaşğarının “Divan”ında “çögən” (ol çögən əgtürdi = o, çovkan əydirdi. I cild, səh.263) şəklindədirsə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “çövkən” şəklində sabitləşib.

Dəpər. “Balta” anamlı “dəpər” sözü “Kitab”da üç dəfə işlənib: dəpər. “Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala (D-84); dəpərə tutub çalmaq, təpərlə (balta tipli silahla) bərk vurmaq, başına vurmaq. “Ol altmış batman güzrlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı (D-209); Ol altmış batman güzrlə Tondarı dəpərə tutub çaldı (D-209).”Kitab”ın dilində işlənmiş basmaq, vurmaq anamlı “dəpmək”, “dəpələmək” felləri də “dəpər” (balta) sözü ilə əlaqələndirilir (Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2000, səh.85).”Dəpər” sözünün semantik tutumu bir sıra qorqudşünaslar, o cümlədən S.Əlizadə tərəfindən düzgün izah edilib: “orta əsrlərdə balta tipli silah” (Bakı, 1988, səh.154). Bu izah “KDQ” ensiklopediyasında, əsasən, eynilə təkrarlanıb:

“...dəpər baltaya verilən addır və bu silah döyüşçünün yanında saxladığı döyüş alətlərindən biridir” (Bakı, 2000, səh.85). Rus dilindəki balta anlamlı “топор” sözünün türk mənşəli “dəpər” sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı olduğu göstərilir. Burada M.Təkləlinin rus mənbələrinə istinadən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşür: “Qədim Rusda, I Pyotradək çar taxtının hər iki tərəfində mühafizəçilər çiyinlərində topor durardılar. Onlar daha çox yüksək sənətkarlıq nümunəsi sayılmışdır. Rus dilində onlara “səfir toporları” deyirdilər. Çünki təntənəli qəbullarda əlində qızılla işlənmiş toporlar olan mühafizəçilər görünərdilər”¹. Bu fakt da yuxarıda söylədiklərimizi arqumentləşdirir.

Mancılaq. Qurğu, dəzgah anlamlı “mançılaq” sözü “Kitab”da iki dəfə işlənib: “**Mancılağı** ağır taşdan qızıldayub qatı enən” (D-188); “Ağır mançılaq taşla atam, derdim” (D-233). Birinci nümunədə Qanturalının igidliyi, mərdliyi qabardılır: Mancanaq daşıtək qıjıldayıb yerə enən... İkinci nümunədə igidliyin, mərdliyin tərənnümü yox, bir məkr, hiylə müşahidə olunur: Mancanaqla ağır daşlar atım, – deyirdim // Göydən başıma düşən daşla ölüm, – deyirdim...

“Kitab”dakı döyüşlə bağlı parçalarda “mançılaq” sözünün işlənməsinə təsadüf olunmur. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənmiş “mançılaq” isə poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bir sıra tarixi mənbələrdə “mancanaq” mühasirə aləti, müharibədə hasarın içinə daş atmaq üçün istifadə olunan alət, böyük sapand və s. mənalarda izah olunur. Bu mənada “Kitab”dakı “mançılaq” sözünün döyüş silahları sırasında verilməsini məqbul hesab etmək olar.

Taraqa. “Kitab”da cəmi bir dəfə “taraqa çatlatmaq” ifadəsi daxilində işlənilib: “Yüz adam seçilün, taraqa çatladıñ, oğlanu qorqudın” (D-247). “Taraqa”nın semantik yükü ilə bağlı

¹ M.Təkləli. Rus dilində türk sözləri. Bakı, 2002, səh.190.

qorqudşünaslıqdakı izahlara nəzər salmaq: gurultu etmək, yalandan gurultu etmək... patıltı etmək (O.Ş.Gökyay); patlama, çatlama, patlama və çatlama səsi (M.Ergin); gurultu qoparmaq (Zeynalov-Əlizadə); partlayış səsi (A.Məmmədova)... Bu şərhlərin hər birini düzgün hesab etmək olar.

E.Əzizov “Kitab”ın dilindəki “taraqa” sözünün şivələrində mühafizə olunduğunu göstərir: “Şuşa şivəsində taraqa şəklində eyni mənada işlənir: - Bayramda taraqa atardıx... Ordubad şivəsində “içərisində barıt qoyulmuş kağız, fişəng” mənasında müşahidə edilmişdir”¹. Bununla yanaşı, müəllif diqqəti Y.V.Çəmənəminlinin “Həyatımızın 20 ili” əsərindəki “taraqa” sözünə yönəldir: “Sonra tonqal qalayıb üzərindən atılırdıq, fişəng – taraqa atardıq, toran qovuşanda da anam kiçicik piy şamlar yandırır evin iç və dış divarlarına yapışdırır, işıq aləmə yayırdı”. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”ın dilindəki “taraqa” müasir Azərbaycan dilində “taraqa” şəklində işlənir. Deməli, müasir dilimizdəki “taraqa” “Kitab”dakı formasından yalnız bir “q” samitinin artıq işlənməsinə (ikinci hecadakı “q” nəzərdə tutulur) görə fərqlənir.

Qorqudşünaslıqda “taraqa” sözünün kök və şəkilçi morfemlərinə, demək olar ki, münasibət bildirilməyib. Bu mənada bəzi detalları aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Heç şübhəsiz ki, “fişəng” anlamlı “taraqa” sözü “taraq+a” modeli daxilində öyrənilməlidir. Bu modeldə isə “taqqıltı, tıqqıltı” anlamlı “taraq” təqlidi söz, -a təqlidi sözlərdən isim düzəldən şəkilçidir: taraq+a=taraqa”. Yeri gəlmişkən, “taraq” sözünə müasir ədəbiyyatımızda da rast gəlinir: Taraq-turuq atlılar, Atlılar qanadlılar (A.Şaiq) ...

Xəncər. Fars mənşəli “xəncər” sözünün intensivliyi çox azdır. Daha dəqiqi, mətnlərdə cəmi iki dəfə təhkiyəçi dilində işlənməsi müşahidə olunur: “Basatın xəncəri vardı”. Ədugini

¹ Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.253.

yardı, içindən çıxdı” (D-226); “Dəpəgöz Basatın üzərinə qodı, xəncərdə çaldı-kəsdi, sıçradı geñ yerdə turdı” (D-229). Bu cümlələrin semantik tutumu “xəncər”i bir döyüş silahı kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Şübhəsiz ki, “bıçaq” sözünə bu kontekstdə yanaşmaq olmaz. Belə ki, “Kitab”ın dilində “bıçaq” (kəsmək üçün alət) sözü iki dəfə bir məişət əşyasının adı kimi həqiqi mənada, bir dəfə isə təşbeh daxilində məcazi mənada işlənib: “Oğlan bıçağına əl urdı. Buğanın başını kəsdi” (D-17); “Bıçaq çıxarıb dərisini yüzdi” (D-183); “Bıçaq alub qanadlarım qıran Qazan!” (D-149). Sonuncu nümunədə “bıçaq” sözü məhz təşbeh yaradan vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Burla xatunun dilindən verilmiş həmin təşbehin semantikasını isə çox dərinliklə Oğul itirən ana qanadları qırılmış quş kimidir.

Silah və silah hissələrinin adlarının tarixi-lingvistik müstəvidə təhlili bir daha göstərir ki, “Kitab”da bu tip vahidlər daha çox həqiqi mənada işlənib. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Kitab”, hər şeydən əvvəl, Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən qəhrəmanlıq eposudur. Amma bunu da vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra obrazlı ifadələr məhz silah adlarının assosiativliyi ilə yaradılıb.

Mətn daxilində təqdim etdiyimiz silah adları həm də silahla bağlı işlədilmiş feillərin lüğəvi mənə qrupları barədə söz deməyə imkan verir. Bu tipli feillərin müəyyənləşdirilməsi isə, ilk növbədə, silahla görülmüş və ya görülməyə işlərə işıq sala bilər. Müqayisə və qarşılaşdırmaqlar silah adları ilə bağlı işlədilmiş feillər sırasında iş və hal-vəziyyət feillərinin üstün mövqedə çıxış etdiyini göstərir. Bu cür sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Silah adları və hal-vəziyyət feilləri:

qılıç - ovanmaq. “...qılıcları olandı” (D-250);

yay – inləmək. “Ağ tozluca qatı yayım zari-zari inlər” (D-248);

Язизхан Танрыверди

köndər – süsəlmək. “Ala-ala köndərlər süsəldi” (D-69);
böğürtmək . “...altmış tutam ala köndəriñ ucında ər böğürdən ...
(D-60) ... ;

Silah adları və iş feilləri:

qılıc – baş kəsmək, qan tökmək. “Baş kəsmədiñ, qan
tökmədiñ” (D-125); çalmaq. “...qılıc çalub baş kəsdüğim yerləri
göstərəyim” (D-126); qılıclamaq. “...Beyrəgi oturduğı yerdə
qılıcladı” (D-300)...;

yay – çəkmək. “Yay çəkmədiñ...” (D-125);

ox – atmaq. “Ox atmadıñ” (D-125); urmaq. “Dəpəgözün
yağrına bir ox urdı” (D-225);

köndər - urmaq. “Aruza bir köndər urdı” (D-302);

dəpər – çalmaq. “...Dədəyi dəpərə çala” (D-84);

gürz – urmaq. “Altı bərli gürz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı”
(D-64);

mancılaq – atmaq. “Ağır mancılaq taşla atam, derdim”
(D-233);

çomaq – yoğratmaq. “...qaba çomaq altında yoğradım
səniñ için” (D-129);

süğü – sancmaq. “Qarğı talı süğüni maña vergil//
Köksündən ər sancayım səniñ için!” (D-246);

sapan – atmaq. “...sapanıñ ayasına qor atar, kafəri yıqar”
(D-42)...

Yuxarıda qarşılaşdırmalar şəklində verdiyimiz nümunələr silah adlarının “Kitab”dakı çəkisi barədə dolğun təəssürat yaratmaq gücündədir. Fikrimizcə, “Kitab” linqvopoetik baxımdan təhlil süzgəcindən keçirilərkən bu tip dil vahidlərinin cümlə daxilindəki semantikasını mütləq nəzərə alınmalıdır.

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA DÖYÜŞ
GEYİMLƏRİ VƏ DİGƏR DÖYÜŞ LƏVAZİMATLARININ
ADLARI TARİXİ-LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ**

“Kitab”ın dilində qalxan, işıq, yaqa, dizcik, dəmir don və s. kimi döyüş ləvazimatlarının adlarına rast gəlinir. Bu tip sözlərə mətn daxilində diqqət yetirək:

Qalqan. “Döyüşdə qılınc, gürz, ox və s. kimi silahların zərbəsindən qorunmaq üçün istifadə olunan alət” anlamlı “qalqan” (qalxan) sözünün “Kitab”da işlənmə məqamları, əsasən, aşağıdakı kimidir:

ap-alaca qalqan (böyük qalxan). “Ap alaca qalqanını vergil maqa” (D-49);

ala qalqan bağıni qısa dügmək (böyük qalxan bağıni qısa düyünləmək, qalxanı köksünə sipər edərək döyüşə tam hazır vəziyyətdə olmaq). “Ala qalqan bağıni qısa dügdilər” (D-133);

qalqanı gürzə qarşı tutmaq (qalxanı gürzün qabağına tutmaq). “Oğlan qalqanını gürzə qarşı tutdı” (D-250). Bu cümlədə qalxandan təyinatı üzrə istifadə olunma açıq şəkildə

ifadə edilir ki, bu da döyüş səhnələrinin təsviri baxımından maraqlıdır;

qalqan yapınmaq (qalxan çəkmək, qalxanla sipərlənmək). “Qazan qalqan yapındı, sügisin əlinə aldı” (D-302). Burada Oğuz igidi Qazanın döyüşə tam hazır vəziyyətdə olması obrazlı şəkildə ifadə olunub;

qalqan oynamaq (qalxan oynatmaq). “Yağrında qalqan oynar babasının qadir qoursa, başın kəsəyim” (D-176). Bu cümlədəki deyimin semantikasından bəhs edən O.Ş.Gökyay yazır: “yağrumda kalkan oynar deyiminin açıklanmasında savaşıqların iri-yarı, güclü-küvvətli olduğunu belirtmek için kullanılan bir söz açıklamasının neye dayandığını bilmiyoruz” (İstanbul, 2000, səh.CCCLXX). Fikrimizcə, “qalxan oynatma” ifadəsinə (jestinə) “gürz tutma” ifadəsi (jesti) kontekstində aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, təhkiyəçi təsviri ilə reallaşan “gürzü göyə atıb, onu yerə düşmədən tutma” jesti (ifadəsi) (...Qanturalı gürzin gögə atar, enüb yerə düşmədin qarvar-tutar) Qanturalının dilində kafirlərlə bağlı işlədilmiş “çiyində qalxan oynatma” jestinin (ifadəsinin) məntiqi nəticəsi kimi görünür. Konkret desək, “çiyində qalxan oynatma” jesti barədə deyilənlər Qanturalını nəinki qorxudur, hətta o məhz həmin kafirin başını kəsməyə hazır olduğunu qətiyyətlə ifadə edir, “gürz tutma” jesti ilə özünün məğlubedilməzliyini, igidliyini nümayiş etdirir. Bu mənada “qalxan oynatma” və “gürz tutma” ifadələri eyni semantik yuvaya daxil olan vahidlər hesab oluna bilər (bax: Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi”. Bakı, 2013, səh.113). “Qalxan oynatma” ifadəsinin hünər göstərmə, igidliyi nümayiş etdirmə mənasında çıxış etdiyini digər ifadələr də təsdiq edir: cida oynatmaq, at oynatmaq, tufəng oynatmaq... Bu ifadələrdən ikincisi (at oynatmaq) “Kitab”, eyni zamanda digər şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində tez-tez təkrarlanan vahidlərdəndir. Burada “Kitab”dan bir nümunəni təqdim etməklə

kifayətlənmək olar: “Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə yığnaq oldı” (D-34). “Cida oynatmaq”. Bu ifadəyə həm “Kitab” (Altun cida oynadana, yarəb, noldı?), həm də “Koroğlu” eposunda rast gəlinir: “Koroğlu əmud vurur, **cida oynadır**, şeşpər atırdı”. “Tüfəng oynatmaq” ifadəsinə isə “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağanın dilində təsadüf olunur: “...Deyəsən, at çapıb tüfəng oynatmağın vaxtı keçir, axı?!..”

Türk mənşəli “qalxan” sözü digər abidələrin dilində də müşahidə olunur:

M.Kaşğarının “Divan”ında:

Kalkan, sünqün çumşalım = Qalxanla süngü ilə vuruşaq

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında:

Səyyarədən aldı mehr meydan

Çaldı qılıncın, götürdü **qalxan**...

Müasir ədəbi dilimizdəki bir sıra düzəltmə və mürəkkəb sözlər “qalxan” sözü əsasında yaranıb: qalxanlıca (quru yamaclarda bitən bitki), qalxancıq (örtü, qabıq...), qalxana-bənzər, qalxanaoxşar, qalxanvarı (qalxana oxşayan), qalxan-qulaq (qulaqları böyük, iri qulaqlı...)...

İşıq. Drezden nüsxəsində “aşıq” və “ışıq” şəklində yazılmış bu sözün məna yükü ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir: O.Ş.Gökyay “aşuk”, ışık” sözünün məna yükünü belə göstərir: “tulğu, demir başlıq, demir takke, miğfer” (İstanbul, 2000, səh.225); A.Məmmədova “aşıq” sözünün omonimliyindən bəhs edir: “I aşıq – oyun; II aşıq – dəbilqə. I . Altun aşıq oynar Sancıdanın bəgləri. II. Ağ aşıqlı alpları yanıma saldım”¹; B.Abdullaya görə, “ışıq”, “güzgü” şəklinə salınmış döyüş ləvazimatıdır”. Müəllif fikirlərini belə ümumiləşdirir: “Kitab”dakı “ışıq” döyüş-vuruşda rəqibin gözünü qamaşdırmaq üçün alına bağlanılan döyüş ləvazimatlarındanır. Müxtəlif təyinli “ışıq”ın adı elə “ışıq”dır. Qılıncın adı qılınc, qalxanın adı qalxan,

¹ A.Məmmədov. “Dədə Qorqud kitab”ının leksikası. Bakı, 2009, səh.98.

kamanın adı kaman, oxun adı ox, nizənin adı nizə olan kimi. Onu dəbilqə, zireh, aşıq, düymə və s. saymaq məntiqdən qıraqdır”². “KDQ-nin izahlı lüğəti”ndə “işuğ=işiq” şəkildə verilib ki, bu da heç bir informasiya vermir” (Bakı, 1999, səh.98); S.Əlizadə digər qorqudsünaslardan fərqli olaraq “işiq” sözünün semantikasını tarixi-linqvistik müstəvidə izah edib: “...Bunun səbəbi odur ki, “aşiq” sözü özünün lüğəvi mənası ilə arxaikləşib, XV-XVI əsrlərin katibləri üçün anlaşılmaz olmuşdur. Bu günün folklorçusu həmin sözü “Oğuz igidlərinin alınna bərkidilən güzgüdən əks olunan işiq” kimi izah edir. Halbuki XIII əsr lüğəti “əs-sihah əl-əcəmiyyə”də bu söz “başə keçirilən zireh geyim” kimi izah olunmuşdur... XV əsrin əvvəllərində qələmə alınmış “Qissəsül-ənbiya” adlı əlyazmasında həmin söz başqa fonetik variantda, lakin eyni mənada işlənmişdir: Yaşıqını başığa urdı... başından yaşıqın tüşürdi, alını açıldı” (Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh.28)... Açığını deyək ki, yuxarıda təqdim etdiyimiz fikirlərdən bəzisi dolaşıqdır. B.Abdullanın fikirləri isə yerinə düşür. “İçiq”la bağlı fikirlərə dil tarixi və “Kitab”ın ümumi semantik tutumu kontekstində yanaşdıqda bəlli olur ki, S.Əlizadənin fikirləri daha dolğun və dəqiqdir, bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır. M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş “dəbilqə” anamlı “yaşıklıq” (“yaşıklıq ər= başına dəbilqə, dəmir başlıq qoymuş adam”. III cild, səh.50) sözü də S.Əlizadənin fikirlərinin düzgün olduğunu arqumentləşdirir.

“Kitab”ın dilindəki “işiq” sözünün işlənmə məqamlarına nəzər salaq:

– qunt işiq (parlaq zireh, dəbilqə). “Başımda qunt işiqlər saqlardım səniñçün” (D-129);

– ağ işıqlı alplar (ağ dəbilqəli igidlər). “Ağ işıqlı alpları yanıma saldım” (D-206);

² B.Abdulla. Salur Qazan. Bakı, 2005, səh.187.

– altun işıq (qızıl işıq). “Alnunda altun işıq cübbəsi yoq!” (D-239);

– işıq (ışıq Bəkilin – Bəkilin işığı, dəbilqəsi). “At, yaraq və işıq Bəkiliñ, Bəkil içində degil!” (D-247);

– “ışıq” sözünə təşbeh daxilində rast gəlinir, daha dəqiqi, “ışıq” (zireh, dəbilqə) günün parlamasına bənzədilib: “Gün kimi şılayub gələn//Kafəriñ başında işığıdır” (D-128).

Bu nümunələr bir daha sübut edir ki, “Kitab”ın dilindəki “ışıq” “başə keçirilən zireh geyim” mənasındadır. Nümunələrdəki qunt, ağ və altun sözləri isə “ışıq” sözünün təyin ediciləridir. Bütövlükdə isə “ışıq”la bağlı işlədilmiş sözlərin hər biri qədim türk herb tarixinə işıq salan vahidlərdir.

Tuğulğa. Dəbilqə, dəmir başlıq, metal papaq və s. mənələrdə izah olunmuş “tuğulğa” sözü “Kitab”da cəmi iki dəfə işlənilib: “Başındağı **tuğulğanı** nə ögərsən, mərə kafər?” (D-41); “Oğlan qalqanını gürzə qarşu tutdı...Qalqanını ovatdı, tuğulğasını yoğurdu...” (D-250). Sonuncu nümunədə gürzün zərbəsi ilə qalxanın ovulması, tuğulğanın (dəbilqənin) əzilməsi elə canlı, elə təbii təsvir olunub ki, sanki qədim dövrlərə aid müharibələri, qanlı döyüşləri əks etdirən filmlərə baxırsan, özünü o döyüş meydanlarında hiss edirsən... Türk döyüş sənətinin, herb tarixinin zənginliyini özündə yaşadan “Kitab”ımız bu nöqtələrdə daha sanballı görünür.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən “ışıq” və “tuğulğa” sözləri “Kitab”ın dilindəki çoxsaylı sinonimik cərgələrdən hesab oluna bilər: birincisi ona görə ki, hər ikisi “dəbilqə” anlamlıdır; ikincisi, hər ikisi “əzmək” anlamlı “yoğurmaq” feli ilə semantik-sintaktik əlaqədə təqdim olunub: qunt işıqlar saqlardım... qaba çomaq altında yoğradım (parlaq zirehi saxlayırdım... toppuz altında əzdirim); tuğulğasını yoğurdu (dəbilqəsini əzdi); üçüncüsü, O.Ş.Gökyay tərtib etdiyi lüğətdə “ışık” sözünün qarşısında “tulğa” (tuğulğa – Ə.T.), “tuğulğa”nın da qarşısında “ışık” (ışıq – Ə.T.) yazıb (bu, müəllifin həmin sözlərlə bağlı

verdiyi şərhlərin bir qismidir) (İstanbul, 2000, səh.225, 295); dördüncüsü, hər ikisi döyüşçünün başını zərbələrdən qoruyan geyimin adıdır.

Dizcik. “Kitab”da bir dəfə işlənib: “...geyimin geydi. Dizcik, qarucıq bağlandı” (D-261). O.Ş.Gökyay “dizcik” sözü-nün izahını verməyib, daha dəqiqi, həmin sözün qarşısında “dizcik bağlanmaq” ifadəsini yazmaqla kifayətlənib (İstanbul, 2000, səh.197). M.Erginə görə, “dizcik” diz bağı, dizlik mənasındadır (Ankara, 1963, səh.94). Zeynalov-Əlizadə nəşrində belə sadələşdirilib: “Dizlərinə, qollarına zireh qapaqlar bağlandı” (Bakı, 1988, səh.210). “KDQ-nin izahlı lüğəti”ndə geniş bir izahata rast gəlinir: “Dizcik=dizlik. Döyüş zamanı zərbədən qorunmaq üçün dizlərə geyilən hərbi forma” (Bakı, 1999, səh.76). Bu izahlardan üçüncüsü (Zeynalov-Əlizadə) daha məntiqlidir: “dizcik” “dizlərə bağlanan zireh qapaq” mənasındadır.

Qarucıq. “Kitab”da cəmi bir dəfə həm də “dizcik” sözündən sonra işlənib: “...Dizcik, qarucıq bağlandı” (D-261). O.Ş.Gökyayın fikrincə, qarucıq bağlanmaq “qolbağı taxmaq”, “bazubənd bağlamaq” mənasındadır (İstanbul, 2000). Zeynalov-Əlizadə nəşrində “...qollarına zireh qapaqlar bağlandı” şəklində sadələşdirilib (Bakı, 1988,səh.210). Hər iki izahda “qarucıq”un “döyüşçü geyimi” mənasında verilməsi düzgündür. Amma “qarucıq” sözünə başqa bucaqlardan da yanaşmaq mümkündür: birincisi, “qarucıq”sözünün kök morfemi Orxon-Yenisey abidələrində “karağ” şəklindədir, əl, qol, qolun qarısı mənasını ifadə edir¹; ikincisi, “qarı” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “qol”, “qolun qarısı” mənasında işlənərkəndədir; üçüncüsü, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə belə bir şərh verilib: “Qədim zamanlarda müharibələrdə qollara taxılan dəmir və ya poladdan xüsusi şəkildə hazırlanmış geyim, qolu zərbədən

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.130.

qorumaq üçün ona keçirilən, ya sarılan hər cür qoruyucu. Polad qolçaq qoluna //Dəlilə sağu soluma... (“Koroğlu”)... Dəyərlidir qollarında olan polad qolçaqlar (A.Səhhət)². Bu mənada “Kitab”da işlənmiş “qarucıq” sözü “qolçaq” mənasında sadələşdirilə bilər ki, bu da təkcə mətnin asan qavranılması deyil, həm də tarixi leksikologiya baxımından əhəmiyyətlidir.

Yaqa. İlk olaraq tərkibində “yaqa” sözü olan ifadələrin mənasına diqqət yetirək: yaqa tutmaq (yaxasından tutmaq, əlbəyaxa olmaq). “Yaqa tutub kafərlə uğraşayım səni üçün” (D-130); yaqa tutmaq (bir-birinə həsrət qalanların qucaqlaşması, bir-birinin paltarının yaxasından tutaraq sığallama). “Babası ilə Yegnək gizli yaqa tutuban yiləşdilər” (D-212); yaqa yırtmaq (paltarın yaxasını cırma, həddindən artıq qəmlənmə, həyatda yaşamaq belə istəməmək). “Tartdı, yaqasını yırtdı” (D-91); “Yaqaqla boğazından tutayınmı?” Bu misrada iki ifadənin sintez şəklində təzahürü müşahidə olunur: yaqadan tutmaq (inadla tələb etmək, əl çəkməmək), boğazından tutmaq (qısınmaq, çıxılmaz vəziyyətə salmaq, məcbur etmək). Bu ifadələr müasir ədəbi dilimizdə, demək olar ki, eynilə işlənir: yaxasından tutmaq, boğazından yapışmaq (tutmaq); “Uruz gen yaqadan sügisin sancdı, turdı” (D-132). A.Əlizadə bu cümlədəki “yaqa” sözünü belə səciyyələndirir: “bir şeyi yaxaya keçirmək, qılıncı, bıçağı yaxaya sancmaq”¹. Bu fikirlər mətnin semantik yükü ilə ziddiyyət təşkil edir: birincisi, ona görə ki, mətnə “qılınc” və “bıçaq” sözləri yox, “süğü” sözü işlənib; ikincisi, mətnə aydın şəkildə ifadə edilir ki, süngü yaxaya yox, yerə sancılıb.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı ifadələrin heç birində döyüş geyimi anlamlı “yaqa” (yaxa) sözündən söhbət getmir. Amma Drezden nüsxəsinin 129-cu səhifəsindəki “yaqa” sözü döyüşçü geyimi, daha doğrusu, dəmir yaxa mənasındadır: “Əgni

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964, səh.543.

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.98.

bəg dəmir donum saqlardım bu gün için//Güni gəldi, yeñ-yaqalar dikdürəyim səniçün” (D-129). Sonuncu cümlədəki “yeñ-yaqa” (əslində, yeñi yaqa) ifadəsi Zeynalov-Əlizadə nəşrində “qolçaq-yaxa” şəklində sadələşdirilib. Qeyd edək ki, bu cür sadələşdirmə Drezden nüsxəsinin 246-cı səhifəsindəki “yeñi-yaqa” ifadəsinə də tətbiq olunub: “Əgni bəg dəmir tonuq maña vergil//Yeñi yaqa dikdirəyim səniçün!” – “Əynindəki dəmir donunu mənə ver. Qolçaq, yaxa tikdirim mən səniçin!” (Bakı, 1988, səh.70, 107, 168, 205). Fikrimizcə, “yeñi yaqa” ifadəsinə tam başqa prizmadan yanaşmaq lazımdır. İlk olaraq qorqudşünashlıqdakı fikirləri saf-çürük edək: O.Ş.Gökyayın fikrincə, həmin yazılış şəkli geyimin, paltarın qolu anlamlı “yeñ” sözüdür (İstanbul, 2000, səh.310); V.V.Bartold isə sonuncu nümunədəki “yeñi yaqa” ifadəsini belə tərcümə edib: “новый ворот” (yeni yaxa) (göstərilən mənbə: səh.86); “KDQ-nin izahlı lüğəti”ndə O.Ş.Gökyayın fikirləri, demək olar ki, eynilə təkrarlanıb: “yeñ – paltarda qolun ağzı, aşağı tərəfi... Güni gəldi, yeñ – yaqalar dikdürəyim səniçün...” (Bakı, 1999, səh. 107). Bəri başdan deyək ki, V.V.Bartoldun tərcüməsi (новый ворот – yeni yaxa) mətnin semantik tutumu ilə daha çox səsləşir. Belə ki, “dəmir dondan tikiləcək yeni dəmir yaxa” yeni döyüşə, qələbəyə işarədir. Bu cəhət Bəkil oğlu Əmranın dilindən verilmiş parçada obrazlı şəkildə ifadə olunub: Əmran atası Bəkilə görə al ayğırı qan tərleyənə qədər çapmağa, süngünü düşmən köksünə sancmağa, oxu bir igiddən digərinə keçirməyə, başlar kəsməyə hazır olduğu kimi, atası Bəkilə yeni dəmir yaxa tikdirməkdə də israrlıdır: “yeñi yaqalar dikdirəyim səniçün”. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “yeñi yaqa” birləşməsindəki “yeñi” sözü təzə, köhnənin ziddi mənasındadır. Maraqlıdır ki, “Kitab”ın dilində “sağır nun”la yazılmış “yeñi” sözü ədəbi dilimizdə “yeni” şəklində sabitləşsə də, şivələrimizdə ilkin forma və semantikasını eynilə saxlamaqdadır. Məsələn,

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində: yeni il=yeni il; yeni paltar=yeni paltar; yeni söz=yeni söz...

Cövşən. Fars mənşəli “cövşən” sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə həm də təhkiyəçi dilində işlənib: “Kim atın binər, kim cövşən geyər” (D-142). Zeynalov-Əlizadə nəşrində “cövşən” sözü belə tərcümə edilib: “zirehli paltar” (Bakı, 1988, səh.172). “Cövşən”lə bağlı verilmiş bu izah “KDQ-nin izahlı lüğətində, əsasən, eynilə saxlanılıb: “cövşən – zirehli geyim, döyüş paltarı” (Bakı, 1999, səh.197). Bu izahlar düzgün olsa da, “cövşən”in semantik yükünü tam əks etdirmir. Bu mənada “ərəb və fars sözləri lüğəti”nə nəzər salaq: “cövşən-qədimdə silahdan mühafizə üçün dəmir halqalardan toxunmuş zirehli köynək”¹. Təsadüfi deyil ki, O.Ş.Gökyay da “cövşən”lə bağlı məhz bu cür şərhlər verib: “...çevşen – halka-halka demirdən olup aralarına ufak-ufak pullar konur örme zırh, zincir ve pul zırh” (İstanbul, 2000, səh.184). Fikrimizcə, “Kitab”ın dilindəki “cövşən” sözünün semantikasından bəhs edilərkən məhz sonuncu izahlar nəzərə alınmalıdır.

Dəmir don. Qorqudşünaslıqda zireh, döyüş geyimi anlamı “dəmir don” ifadəsinin “Kitab”da işlənmə məqamları və semantikasi ilə bağlı kifayət qədər söz deyilib. Bu fikirlərə, xüsusən də “Kitab” poetik strukturundakı “dəmir don” ifadəsinə istinad etməklə bunları söyləmək olar: dəmir don – zireh, döyüş geyimi. “Əgni bərk dəmir donum geyərdim” (D-297); dəmir donlu – zirehli, dəmir don geyinmiş, zirehlənmiş. “Nagahandan altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldilər” (D-264); “Dəmir donlu Mamaq” antroponimik modelində “zirehli” anlamı “dəmir donlu” apelyativi igidlik məzmunlu ləqəb kimi işlənib. Burada o da vurğulana bilər ki, “Kitab”dakı “dəmir don” ifadəsi “Koroğlu” eposundan daha çox “dəmir libas” şəklində

¹Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981, səh.264.

keçir: "...Dəmir libas, polad geyib gəlmişəm//Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!..." Burada bir detal da yada düşür: "Kitab"dakı "dəmir donlu" ifadəsi "Koroğlu"da mürəkkəb söz formasında çıxış edir: "Bəylərimizə dəmirdonlu deyirlər//Daim içimizdə ərlük işlənir" .

Geyim. Bu söz "Kitab"da həm paltar, həm də zireh, döyüş geyimi mənasında işlənib: paltar mənasında "Gəldi geyəsin geydi...Ağır dügün yarağın gördi" (D-89); zireh, döyüş geyimi mənasında. "geyim – keçim". "Kafəriñ çigninə bir qılıc urdı. Geyimini-keçimini toğradı..." (D-210). Bu cümlənin ümumi semantik yükündən aydın olur ki, qılıncıla doğranan heç də adi paltar deyil, məhz dəmir don, dəmir libasdır. Beyrəyin dilindən verilmiş "Hə dedigimi yetürün geyünimlən mənim şahbaz atımı gətürün!" cümləsindəki "geyün", yaxud Bəkilin dilindəki "geyim" (Mərə, geyimim gətürün oğlum geysün! Al ayğırım gətürün, oğlum binsün!) sözü də zireh, dəmir don mənasındadır. Maraqlıdır ki, bu cür nümunələr Azərbaycan qorquşünaslığında paltar, Türkiyə qorquşünaslığında isə zireh, döyüş geyimi mənasında izah olunub.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar (bu sıraya "geyim qılıcıdır – geyim-kecim qılcıtısı" ifadəsi də əlavə edilə bilər), konkret desək, "Kitab"ın mətni Türkiyə qorquşünaslarının haqlı olduğunu sübut edir.

Burada onu da bildirək ki, "Kitab"da sinonim qoşa söz kimi işlənmiş "geyim-keçim" ismi müasir ədəbi dilimizdə "geyim-kecim" şəklində sabitləşib. Geyim-kecim sözünü düzgün olaraq sinonim qoşa söz prizmasından təhlil edən K.Bəşirov yazır: "Geyim sözünün kökü kimi ayrılan **gey** felindən fərqli olaraq, keçim (kecim – Ə.T.) sözündə geyinmək mənası dolayısı ilə ortaya çıxır. Belə ki, keçim sözünün kökü olan **keç** feli üslubi məqamlarda həm də geyinmək mənasını ifadə edir... Görünür,, geyim-keçim dedikdə həm bədənə geyilən, həm də ayağa və başa keçirilən bütün paltar formaları nəzərdə tutulur. Dialek-

toloji lüğətdə “keçim” çılpaqlıq, yəni çılpaq olmağın qarşısını alan vasitə kimi öz əksini tapmışdır”¹. Araşdırmalar göstərir ki, müəllifin ehtimal kimi söylədikləri təkcə forma yox, həm də semantika baxımından reallığı əks etdirir. Belə ki, “geyim-kecim” sözündəki “geyim” ismi “geymək” (geyinmək) felindən yarandığı kimi, “keçim” (kecim) ismi də “keçmək” (keçirmək) feli əsasında yaranıb. Digər tərəfdən, çoxmənalı “geymək” felinin birinci mənası məhz “keçirmək”dir: “əyninə, bədəninə paltar keçirmək”; “ayaqlarına ayaqqabı keçirmək”. Feil əsasında yaranmış bu cür vahidlər müasir dilimizdə zəngin mənə çalarlarına malikdir. Məsələn, geyim-kecim: üst-baş, paltar; geyimli-kecimli: gözəl, səliqəli geyinmiş; geyindirib-kecindirmək: gözəl geyindirmək, bəzəndirmək... Heç şübhəsiz ki, bu zənginlik semantik şaxələnmənin nəticəsidir.

“Kitab”ın dilində işlənmiş qalqan, işıq, tuğulğa, dizcik, qarucıq, yaqa, cövşən, dəmir don, geyim kimi söz və ifadələr düşmən (kafir) zərbəsindən qorunmağı bacaran Oğuzlar barədə dolğun informasiya verməklə yanaşı, həm də qədim türk hərbi sənətinin zənginliyini nümayiş etdirir.

¹ K.Bəşirov. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2012.

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA SİLAHA
MÜNASİBƏT, YAXUD TÜRK-OĞUZ
CƏMİYYƏTİNDƏ SİLAH**

Yay çəkmək, ox atmaq, qılınc çalmaq türk ərənlərinin, türk igidlərinin peşəsi – birinci dərəcəli vəzifəsi olub: “On altı yaş yaşladıq//Yay çəkmədiq, ox atmadıq//Baş kəsmədiq, qan dökmədiq” (“Kitab”); “Tört jasına kelqende//Beline kılış bayladı” (“Orak-Mamay” eposu); “Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə ox ata və yay çəkə bilirlər... qoyuna minib siçovullara ox atan hun uşağını yada salmaq kifayətdir” (Ə.Əsgər, M.Qıpçaq)... Bu cür faktları göz önünə gətirəndə türk hayqırtısına, türk cəngavərliyinə heyran olmaya bilmirsən. Əslində, bu, mümkün də deyil. Çünki qədim və zəngin türk abidələri səni öz ağışuna alaraq uzaqlara, lap uzaqlara aparır, özünü o mühitin, o cəmiyyətin adamları sırasında hiss edirsən. Ən qəribəsi isə budur ki, bu ruh, bu hiss məhz “Kitab”ın Drezden nüsxəsini vərəqləyərkən səninlə birlikdə olur. Bu nadir

“Əlyazma” sənin ən yaxın sirdaşına, dostuna çevrilir, onunla birgə nəfəs alırsan, birgə düşünürsən... sanki onun naminə yaşayırsan, İ.Y.Kraçkovskinin dili ilə ifadə etsək, “...əlyazmalarla tanışlıq da insanın həyatına nəciblik gətirir, onu bəşəriyyətin mədəniyyət yolundakı böyük hərəkətin iştirakçısı edir”. Açığını deyək ki, bizim üçün, həm də ümumən bütün türk xalqları üçün “Kitab”ın Drezden nüsxəsi əvəzəlməz bir mənbədir. Ən azı ona görə ki, bu möhtəşəm abidəyə söykənməklə qədim türk tarixinin bir sıra gizli məqamlarına işıq salmaq mümkündür... “Kitab” vərəqləndikcə qədim türk tarixinin bir parçası göz önündə canlanır: türk anadan döyüşçü kimi doğulub, hər b sənətinin sirlərinə at belində yiyələnib, yay-oxla, qılıncı, süngü ilə silahlanaraq at belində düşmən üzərinə şahin kimi şığıyıb, dünyanın böyük bir hissəsini at belində qılıncı fəth edib, ilk atlı döyüşçü statusu da məhz ona məxsusdur... Amma bu da var ki, türk atı özünə sirdaş, qardaş beləndə də, qılıncının itiliyinə güvənəndə də, sağına-soluna iki qoşa yay çəkəndə də “Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlar” (“Kitab”) kimi deyimlərin məna yükünü də unutmayıb...

“Kitab”ın dilindəki silah adlarına etnolinqvistika, sosiolinqvistika və psixolinqvistika kontekstində yanaşma qədim türk hər b tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı bir sıra qaranlıq məsələlərə də işıq sala bilər. Konkret desək: “ilk yay kirişi qurd (canavar) damarından düzəldilib” – qənaəti tutarlı faktlarla qüvvətləndirilə bilər; “ox”dan uzunluq ölçüsü (ox məsafəsi) kimi istifadənin ilkin konturları müəyyənləşər; yay-ox, qılınc, süngü və digər döyüş silahlarının türkün atributları statusunda çıxış etməsi bir daha, həm də əlavə faktlarla təsdiqlənir; qədim döyüş geyimlərinin ümumi mənzərəsi konkret faktlarla canlandırılabilir; düşmən bayrağını qılıncılayaraq yerə salan türk ərənlərinin, eyni zamanda türk qadınlarının şücaəti ilə bağlı dolğun təəssürat yaranar; “qurulu yaya bənzər çatma qaşlum”, “buynuzı almas cida kibi”, “qılıncına toğranmaq”, “oxına sancılmaq” kimi obrazlı

ifadələrin silahla yatıb, silahla duran, silahına and içən türkün poetik təfəkkürü ilə yoğrulması və bunun “Kitab”a ötürülmə səbəbləri aşkarlanır... Bu məsələlərin hər birini ayrılıqda, həm də aşağıdakı sistem üzrə araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

- silah və döyüş geyimi istehsalı;
- silahlanma, silahlandırılma, silahla tanınma;
- “ox”dan uzunluq ölçüsü (ox məsafəsi) kimi istifadə, ox yarışı, ox düşən yerdə gəlin otağı qurma;
- ovda və döyüşdə silahdan istifadə;
- silah adları türk poetik təfəkküründə.

SİLAH VƏ DÖYÜŞ GEYİMİ İSTEHSALI

“Kitab”a bu prizmadan yanaşma heç də təsadüfi deyil. Belə ki, “Kitab”ın dilində işlənmiş bir sıra söz və ifadələrdə silah və döyüş geyimlərinin istehsalına açıq şəkildə işarə edilir: “Əgni bək dəmir tonuq maña vergil//Yeni yaqa dikdirəyim sənünçün” (D-245) tipli cümlələrdə “yeni dəmir yaxanın tikdirilməsi” konkret olaraq ifadə olunub. Yaxud Beyrəyin dilində işlənmiş “...əlimdə qıl kişlim” ifadəsində yay kirişinin at qılından düzəldilməsi poetik şəkildə canlandırılıb. Üçüncü nümunəyə diqqət yetirək: “...Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərində turımadı, yıqıldı. Basub eki yerdən boğazladı. Arqasından eki qayış çıqardı. Təkuruq öginə bıraqdı. Aydır: “Aqınçılarıñ tirkəşi bağı, üzəngisi qayışu üzülür, dikməgə gərək olur” (D-189). Bu parçada oxqabı bağının dəvənin arxasından çıxarılmış qayışla (dar uzun dəri ilə) tikilməsi elə təsvir edilib ki, başqa arqumentlər gətirməyə ehtiyac qalmır. Belə ki, məndə istehsal prosesi bütün çılpalıqlığı ilə canlandırılıb. Semantik dinamikaya diqqət yetirək: dəvənin kəsilməsi → arxasından dar uzun dərinin (qayışın) çıxarılması → oxqabı bağının tikilməsi. Bu

proses bəsit görünsə də, müasir fabriklərdə görülən işlərlə üst-üstə düşür. Burada istər-istəməz suallar yaranır: yay-ox, qılınc, süngü kimi silahların, eləcə də dəmir don, dəmir yaxa kimi döyüş geyimlərinin ilk istehsalçısı hansı xalqdır? Qədim türklər bu müstəvidə istehsalçı, yoxsa istehlakçı statusundadır? Bu tip sualların yalnız bir cavabı var: təkəcə qədim türklərə yox, eyni zamanda başqa xalqlara aid bütün sanballı mənbələrdə türklər ilk silah və döyüş ləvazimatları istehsal edən xalq kimi dəyərləndirilir. Digər tərəfdən, qədim türklərin bu üstünlüyü həmin mənbələrə istinadən söylənilmiş fikirlərdə xüsusi olaraq qabardılır. Məsələn, “türkütələr tarix səhnəsinə dəmir çıxarıb əridənlər kimi daxil olmuşlar”, - deyən Ə.Rəcəbli yazır: “Altayda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı VI-IX əsrlər türk metallurgiyasına aid edilən şurf (mədən yataqlarını axtarmaq üçün quyusu) və mədən quyuları (şaxtanın sadə forması) tapılmışdır... Yüksək keyfiyyətli dəmirdən türkütələr bir tiyəli bıçaq, kərki, balta, üzəngi, dəhnə (yüyan ağızlığı), qılınc, əyri qılınc, nizə və ox ucluğu ... düzəldirdilər... türkütələr Mərkəzi Asiyada dəmiri sənaye üsulu ilə çıxaran və emal edən ilk xalq olmuşlar...”¹. Yaxud “bütöv qədim və orta əsrlər boyu silahçılıq işində türklərlə müqayisə oluna biləcək xalq tapmaq çətindir”, - deyən Ə.Əsgər göstərir: “Bizim eramın 5-ci əsərində Bizanslı Prikoppios türk tayfalarından biri olan sabirlər haqqında belə deyir: “Yerin üzərində insanlar yaşayandan bəri nə yunanların və nə də iranlıların başından sabirlərin işlətdiyi silahlar çıxmamışdır...” Silah dəmirdən hazırlanır. Qədim türklərin dəmir istehsalı sahəsində qazandığı uğurlara müasir metallurgiya sənayesi qibtə edə bilər... Hun dövründən bu tərəfə türk yay-oxları müəyyən təkmilləşməyə məruz qalsa da, biri o birinin varisidir. Bu yaylar daha çox sümükdən düzəldilirdi.

¹ Ə.Rəcəbli. Ulu türkələr. Bakı, 2003, səh.136.

Kirişi isə at qılından hazırlanırdı”². Bu fikirlər belə bir həqiqəti söyləməyə imkan yaradır: dəmirdən yaxa tikdirən də (Yeni yaqa dikdirəyim sənüçün), at qılından yay kirişi düzəltdirən də (...əlümdə qıl kişlim), dəvə dərisindən oxqabı bağı hazırladan da ... bunlara sözdən heykəl ucaldan da qədim türkdür. O türk ki, həm yaratdığı yay-oxu ilə, qılıncı ilə, həm də “Kitab” kimi möhtəşəm abidəsi ilə bütün dünyanı heyrət-ləndirməyi bacarıb.

“Kitab”da silah və döyüş geyimləri ilə bağlı işlədilmiş söz və ifadələrə mətn daxilində nəzər salaq:

“yay”la bağlı:

qurt siñirli qatı yay (kirişi qurd damarından bərk yay).

“Dərsə xan qurt siñirli qatı yayı əlinə aldı” (V-12);

ağca tozlu qatı yay (ağ ipli bərk yay). “Ağ tozlu qatı yayım zari-zari iñlər” (D-248);

qıl kişli (kirişi at qılından yay). “Yağı yurdu əlümdə qıl kişlim” (D-108);

təkə buynuzundan qatı yay (təkə buynuzundan bərk yay).

“Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı” (D-221);

dəmür yaylı (dəmir yaylı). “...dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran...” (D-60)...

Bu nümunələrin ümumi semantik tutumu belə bir fikri reallaşdırır: “yay”ın giriş bağlanan hissəsi təkə buynuzu və dəmirdən, kirişi isə qurd damarı və at qılından düzəldilib. Burada O.Ş.Gökyayın bir sıra mənbələrə, o cümlədən V.V.Radlova istinadən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşür: “...Türk yayları ağac, kemik və sinir olmaq üzere üç kat olurdu. Radloff’un dediyinə görə Solkoy Teleütlerinin yayları dörd kat idi, bir kat boynuz, sonra bir kat ağac, bunun üzerine sinirdən bir kat daha və son olaraq da kayın ağacı kabuğunda bir kat vardı” (İstanbul, 2000, səh.CCC LXI).

² Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh.

ağ yeləklü otkün ox (ağ lələkli kəskin ox). “Ağ yeləklü otkün oxdan qayıqmıyan” (D-184);

qarğu dillü qaim ox (qarğı dilli bərk ox). “Ol gün qarğu dillü qaim oxlar atıldı” (D-132);

dəmrənlü ox (dəmir ucluqlu ox). “Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı” (D-199);

dəmrənsüz ox (dəmir ucluğu olmayan ox). “Dəmrənsüz oxla, yigit, mən səni sınar idim!” (D-100);

əlüklü oxlu (lələkli oxlu). “Avcına sığmayan əlüklü oxlu” (D-221).

Qeyd etdiyimiz kimi, bu tip nümunələr “ox” istehsalı ilə bağlı dolğun informasiya verir. Konkret desək, bu cür ifadələrin ümumi semantik yükündən bir daha aydın olur ki, ilk “ox”un çubuq hissəsi qayın ağacı və qarğıdan, ucluğu dəmirdən, arxa hissəsi isə quş lələyindən düzəldilib. Burada “Kitab”ın dilindəki “ox”la bağlı sözləri geniş şəkildə araşdırmış O.Ş.Gökyayın fikirləri yada düşür: “Kayın ağacı, güz sonunda, ağacların böyüməsi durduğu bir zamanda, yerden bir arşın yuxarıdan kesilir, alt ucundan aşağı-yuxarı bir buçuk arşın uzunluğunda, budaksız parça, destere ilə biçildikten – sonra, bıçak veya nacakla iki parmak genişliğinə çubuklara bölünür və iki ay kurımaya bırakılır. Çam çeşitlerinden ve gürgəndən də ok yapılır... yelek, atıldığı sırada, mivherindən şaşarak hedefi aşmaması için okun arkasına takılan tüylerin adıdır... Türklər bunun için kuğu, kartal, ak ve benekli güverçin tüyleri kullanırlar” (İstanbul, 2000, səh. CCC LIX). Müəllifin sonuncu cümləsindəki “ox lələyi həm də qartal tükündən (lələyindən) düzəldilir” – fikrinə görə “Oğuznamə”-dəki bir deyimdən yan keçmək olmur: “Qartala oq toqunmuş, oq yeləgin görəcək “bana bəndən oldı” demiş”. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, poetik siqlətli bu deyimi yalnız “ox”u kəşf etmiş türk yarada bilərdi.

“dəmrən”lə bağlı: “Kitab”da “oxun iti dəmir ucluğu” anamlı “dəmrən” sözündən əvvəl heç bir təyinedici söz

işlənməsə də, “dəmrən”in məhz dəmirdən düzəldilməsi asanlıqla anlaşılır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “dəmrən” “dəmir” sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantıdır. A.Məmmədova bu cür sözləri tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırarkən belə bir açıqlama verir: “...**dəmrənsüz** sözünün kökü ilk baxışda tanınmaz halda, yəni şəkilçi ilə qarışaraq ayrılması qeyri-mümkün görünsə də, bir az diqqət yetirsək, sözün kökünün **dəmir** olduğunu və düzəltmə sözə çevrildiyi zaman “i” saitinin düşdüyünü görə bilərik”¹. Bu fikirlər də yuxarıda dediklərimizin düzgün olduğunu qüvvətləndirir.

“qılıç”la bağlı:

Qara polat uz qılıç (iti polad qılınc). “Çalışanda qara polat uc qılıcı güdəməsün” (D-155). Bu nümunədə qılıncın poladdan düzəldilməsi açıq-aydın şəkildə görünür

“süğü” ilə bağlı:

Qarğu talı süğü (qarğı budağından süngü). “Qarğu talu süğünü maña vergil” (D-245);

Qarğu dillü uz süğü (qarğu dilli iti süngü). “Qarğu dillü uz sügimi qapdım...” (D-207). Qeyd etdiyimiz kimi, bu tip ifadələrin semantikasını “süngü” istehsalı barədə (qarğıya iti dəmir ucluğun keçirilməsi) söz deməyə imkan verir. Bu cəhət “süğü”nün sinoniminə - “cida”ya da aiddir. Yəni eyni silah növü müxtəlif sözlərlə ifadə olunub: süğü (türk mənşəli), cida (monqol mənşəli); qarğu talı süğü (qarğı budağından süngü//nizə) = qarğu cida (qarğı budağından süngü//nizə). Bu sinonimlik “süğü” və “cida” sözlərinin assosiativliyi ilə yaradılmış frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir: “Sünü (süngü – Ə.T.) çuvala sığmaz” (Oğuznamə) = “cidanı çuvalda gizlətmək olmaz” (əvvəlki səhifələrə bax).

“sapan”la bağlı:

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı,2009, səh.127.

Aya (sapandın daş qoyulan yeri). “...sapanın ayasına daş qodı...” (D-41); sapanın ayası. “Çobanın üçyaşar tana dərindən sapanının ayasıydı” (D-56); sapanın qolu. “...üç keçi tüyindən sapanın qollarıydı” (D-56); çatlağuc (çatı). “Bir keçi tüyindən çatlağucıydı” (D-56)... Bir sintaktik bütöv daxilində işlənmiş bu cümlələr sapandın nədən düzəldilməsi, eyni zamanda hansı formada olması barədə kifayət qədər dolğun informasiya verir. Hətta elə bir informasiya ki, sapand görməyən, onun haqqında heç bir məlumatı olmayan hər hansı bir usta həmin sapandın oxşarını asanlıqla düzəldə bilər. Bu məqamda “Kitab” linqvopoetik baxımdan asan qavranılır – tezisi reallaşa bilər. Yaxud bu tip parçalar barədə yazıçı Anarın söylədikləri yada düşə bilər: “...bu parça qədim dastan mətni yox, müasir kinossenaridir, daha doğrusu, rejissor ssenarisidir” (Sizsiz. Bakı, 1992, səh.85). Amma bunu da vurğulayaq ki, “Kitab”da sirli-sehri detallar da kifayət qədərdir. Məsələn, “Tol tolara girdigim//Tolararı, doxarlıyı qodığım...” (D-108) misralarının transkripsiyası və semantikasını ilə bağlı V.V.Bartold, O.Ş.Gök-yay, M.Ergin kimi nüfuzlu qorqudşünaslar, demək olar ki, heç nə deməyiblər. “Bu misralar “KDQ-nin çətin oxunan və dəqiq anlaşılmayan yerlərindəndir”, - deyən S.Əlizadə isə həmin misraları iki dəfə tam müxtəlif formalarda transkripsiya edib (Zeynalov-Əlizadə nəşri. Bakı, 1988, səh.63; S.Əlizadə nəşri. Bakı, 2000, səh.62). Deməli, “Kitab”ın mətni sadə (mürəkkəb) olduğu qədər də mürəkkəbdir (sadədir). Və ya Anarın dili ilə desək, “Dədə Qorqud kitabı” doğmadan doğma, aydından aydın bir əsər olmaqla bərabər, mətni, mənşəyi, dövrü, bir çox digər yönləri baxımından sirli, açılmazdan açılmaz bir abidədir”.

“dəmir don”la bağlı:

Dəmir don (zireh, döyüş geyimi). “Əgni bərk dəmir donum geyərdim” (D-297);

Dəmir donlu (dəmir don geyinmiş). “...dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldilər” (D-264).

Burada əlavə şərhə ehtiyac yoxdur: “Dəmir don”, “dəmir donlu” ifadələri döyüş geyiminin “dəmirdən” düzəldildiyini bildirir. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da dəmirdən tikilmiş “yaqa”ya da açıq-aşkar işarə edilir (əvvəlki səhifələrə bax).

SİLAHLANMA, SİLAHLANDIRILMA, SİLAHLA TANINMA

“Kitab”da “Oğuz igidlərinin silahlanmasını əks etdirən parçalarda, əsasən, üç obraz görünür: qəhrəman, at və silah. Təhkiyəçi bu obrazlarla bağlı ən kiçik detallı belə təsvir etməyə çalışıb. Təhkiyəçi təsvirində qəhrəmanın yerindən durması, qılınc qurşanması, yayı əlinə alması, nizə götürməsi, at minməsi – bir sözlə, onun silahlanmasını əks etdirən bütün detallar müşahidə olunur: “Buğac bəg yerindən uru turdı. Qara polat uz qılıncın belinə quşandı. Ağ tozlıca qatı yayını əlinə aldı. Altun cidasın əlinə aldı. Bədəvi atın tutdu durdu, bütü bindi...” (D-31). Bu parçadan bir daha aydın olur ki, qəhrəman əvvəlcə qılıncı, sonra isə yayı və cidası ilə silahlanır. Bu cəhət silahlandırılma ilə bağlı mətnlərdə də müşahidə olunur: “Qılınc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar” (D-285).

Silahla gəzmə, silahlanma Oğuz igidi üçün ən mühüm şərtlərdən hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, Oğuz igidi yuxusunda da silahlanır: “Məgər ol gecə Yegnək duş gördi... Aydır: “Bəglər, ğafillücə qara başım-gözüüm uyxuda ikən düş gördi... Qalqubanı yerimdən uru turdım. Qarğu dillü uz sügümü qapdım, qarşulayu ol ərə vardım. Qarşusundan əl əri sanctım vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdım...” (D-206, 207). Oğuz igidi Qaraca çoban kafirlərin silah və döyüş geyimlərini aşağılayır, papağını kafirin dəbilqəsindən, dəyəneyini nizəsindən, çövkənini qılıncından, sapandını oxundan üstün hesab edir. Bir sözlə, yaxşı silahlanmış kafirlərlə hər cür döyüşə hazır olduğunu bəyan edir, onlara meydan oxuyur:

“...Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafər?
Başındağı börkümcə gəlməz maña!
Altmış tutam köndəriñi nə ögərsən, mırdar kafər?
Qızılcıq dəgənəgimcə gəlməz maña!
Qılıncınu nə ögərsən, mərə kafər!
Əgri başlu çokanlmca gəlməz maña!
Belüñdə toqsan oqıñ nə ögərsən, mərə kafər?
Ala qollu qapanımca gəlməz maña...” (D-41)

Bu parçanın semantikasını ilə bağı bunları söyləmək olar: adi primitiv silahlarla silahlanmış qəhrəman güclüdür. Dəgənək (dəyənək) köndərlə (nizə), çokan (çövkan) qılıcla (qılinc), sapan (sapand) oxla müqayisədə çox primitivdir. Amma əsl igid odur ki, qeyri-bərabər döyüşdə düşməni adi silahlarla belə məğlub edə bilsin. Necə deyirlər, “atdan düşüb, atlanı bilsin”. Oğuz igidi Qaraca çoban məhz belə qəhrəmanlardandır.

Kafir yaxşı silahlanmış Oğuz igidi Əmranın silahlarını aşağılayır, onun qılıncına gödək, süngüsünə sınıq, yayına nazik, oxqabısındakı doxsan oxuna seyrək deyir... Bir sözlə, kafir Bəkil oğlu Əmranı qorxudaraq döyüşdən çəkəndirmək istəyir:

“...Qara polad uz qılıcı gödək oğlan!
Əlindəki süğüsü sınıq oğlan!
Ağ tozlu yayı gedə oğlan!
Beligində doqsan oqı seyrək oğlan!”... (D-247)

Oğuz igidinin döyüş paltarını geyinməsi obrazlı şəkildə canlandırılıb: “Uru turdı, tövlədən bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin geydi. Dizcik, qarucıq bağlandı” (D-261). Bu cür parçalar silahlanma ilə bağı müəyyən təəssürat yaradır.

Oğuz kişisi kimi Oğuz qadını da silahlanır, o da at belindədir: “Gördi gəlin at üzərində geyinmiş, süğüsü əlində” (D-193).

Oğuz igidi silahlanmayanda təəssüflənir, öz gücsüzlüyünü hiss edir:

Aruz maña bu işi edəcəğini bilsəydim,

Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim!
Əgin bərk dəmir tonım geyərdim!
Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım!
Alın-başa qunt işuğım urardım!
Qarğu talı altmış tutam sügümi əlümə alurdım...”(D-

297).

Silahsız Oğuz igidi ölümə məhkumdur. Necə ki, dəmir donunu geyinməyən, qılıncını belinə bağlamayan, alnına parlaq zireh vurmayan, süngüsünü götürməyən Beyrak Aruz tərəfindən öldürülür: “Aruz qara polad uz qılıcın tartub Beyrəğin sağ oyluğun çaldı, qara qana bulaşdı...” (D-197). Bu cür parçalar reallığı əks etdirir. Amma bu da var ki, “Kitab”da adı keçən sehrlı üzüyün gücü ilə müqayisədə nəinki qəhrəmanın silahı, hətta onun özü belə gücsüzdür. Bu isə sehrlı üzüyün (Oğul, saña ox batmasun, tənüni qılıc kəsməsün!) – mifin gücüdür. Faktlara müraciət edək: Oğuz igidləri qılıncı ilə Təpəgözün bir tükünü belə kəsə bilmirlər, atdıqları ox ona təsir etmir, yaxud cida ilə bədənini dələ bilmirlər: “Qara polad uz qılıclar kəsən qılıncı kəsdirmədi. Qarğu cida oynadanlar ildirəmədi. Qayın oxu atanlar kar qılamadı” (D-221). Tərkibində silah adı işlənmiş bu nümunələrlə, daha doğrusu, mübaliğələr silsiləsi ilə Təpəgözü öldürməyin mümkünsüzlüyü canlandırılıb.

Oğuz igidlərinin silahlandırılması ilə bağlı üç əsas detala rast gəlinir:

Oğuz igidi Bəkilin Vətəni qorumağa göndərilməsini məsləhət bilən də, onu silahlandıran da Dədə Qorquddur: “...Bəkil razı oldu. Qalqı yer öpdü. Dədəm Qorqud himmət qılıcın belinə bağladı. Çomağı omuzuna bıraçdı. Yay qarusına keçürdi. Şahbaz aygırı çəkirdi, bədə binti... Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı...” (D-236);

silahlandırmağı Dədə Qorquddan öyrənmiş Bəkil yaralı olduğuna görə oğlu Əmranı silahlandırdırır: “Bəkil aydır: “Öləyim ağzın için, oğul! Ola kim, mənim keçmiş günimi

aqdırtmayasan” – dedi. “Mərə, geyimim gətürün, oğlum geysün! Al aygırım gətürün, oğlum binsün! El ürkmədin oğlum meydana varsun – girsün!” – dedi. Oğlanı tonatdılar...” (D-246). Burada assosiativ olaraq məhz atası Bəkilin silahları ilə silahlanmaq istəyən Əmranın dilindən verilmiş parça yada düşür:

“...Qara polad uz qılıncı maña vergil,
Gafillücə başlar kəsim səniçün!
Qarğu talı sügüni maña vergil,
Köksündən ər sancayım səniç için!
Ağ yeləklü ötkün oxı maña verdil,
Ərdən ərə keçirəyim səniç için!...” (D-245, 246)

Burada daha çox maraq doğuran Əmranın qılıncı kafirlərin başını kəsmək istəməsidir. O qılıncı ki, onu atası Bəkilin belinə Dədə Qorqud bağlayıb, Qədə Qorqudun əli ilə ovsunlanıb. Bu mənada Gürcüstandan xərac kimi göndərilmiş qılınc üç obrazı birləşdirir – qənaətinə də gəlmək mümkündür: Dədə Qorqud (göndərilmiş qılıncı toxunur, onu əlinə alır), Bəkil (Dədə Qorqud həmin qılıncı Bəkilin belinə bağlayır), Əmran (Bəkil həmin qılıncı oğlu Əmranın belinə bağlatdırır. Bu fikir “Oğlanı tonatdılar” cümləsinin ümumi semantik yükündən doğur). Deməli, Dədə Qorqud təkcə Bəkilin yox, həm də Əmranın qoruyucusu, hamisi statusunda çıxış edir;

Oğuz igidi Qazan kafirlər tərəfindən silahlandırılır: “Kafər ləşkəri Qazanın üzərinə yığıldı. Qazana geyim gətürdilər. Qılınc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar” (D-285).

Silahlanma və silahlandırılma ilə bağlı təqdim etdiklərimiz Orxon-Yenisey abidələri ilə səsləşir. “Təsvir etdiyim türk süvarisi Ermitajdakı gil heykəlciklərə əsaslanır. Bu heykəlciklər Turfanda Tuyuk məzarda tapılmışdır. Bundan başqa, Sibirin cənubunda Sulek çayı sahilində qayalarda

(Yenisey çayının yuxarı axarı) şəkillər həkk edilmişdir. Bu şəkillərdə silahlı türküt əsgəri təsvir edilir; o, buynuzlu yayla silahlanmışdır. İkinci bir şəkil daha maraqlıdır: ağır silahlı süvari boğazından ombaşınadək zirehli paltar geyinmişdir, zirehli paltarın qolları biləngə (biləyə - Ə.T.) qədər çatır, döşündə dairəvi qalxan vardır, qılınclıdır və böyründə oxqabı vardır, sağ əlində toppuz tutmuşdur...¹. Deməli, “Kitab”da sözlə ifadə edilmiş silahlanma Orxon-Yenisey abidələrində həm də maddi şəkildədir, konkret desək, həmin semantika gil heykəlciklər və qaya rəsmləri vasitəsilə çatdırılır. Ən əsası isə budur ki, türk döyüşçüsünün silahlanmasını əks etdirən həmin gil heykəlcik və qaya rəsmləri bu günümüzə ötürülüb, bu gün də bizimlədir. Qəhrəmanın silahlanmasını əks etdirən parçalara “Koroğlu” eposunda da rast gəlinir: “Koroğlu altdan geyindi, başdan qıfıllandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı, Misri qılınıcı bağladı, qalxan asdı, əmud gürdü, dava libasının üstündən bir kürk geyindi, çiyinə də bir saz keçirdi, tək başına payı-piyada Toqata tərəf yola düşdü...” Qeyd edək ki, silahlanmanın bu cür təsviri birbaşa “Kitab”la bağlanır, daha doğrusu, “Kitab”dakı parçaların məntiqi davamı kimi çıxış edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Koroğlu” bir qəhrəmanlıq eposu kimi məhz “Kitab”ın məntiqi davamıdır.

Oğuz igidlərinin hər biri silahı ilə tanınır, öz layiqli yerlərini də silahları ilə alırlar. Bu cəhət “Kitab”ın poetik strukturunda qabarıq şəkildə görünür. Ən maraqlısı isə budur ki, qəhrəmanlar atları ilə tanındığı kimi, silahları ilə də tanınır. Məsələn, qurt sinirli yay Dirsə xana, qıl kişli (kirişli) yay Beyrəyə, təkə buynuzundan yay Basata, sapand Qaraca çobana... məxsusdur. Hətta işarələndirmə o qədər dəqiq və məntiqlidir ki, birinin digəri ilə əvəzlənə bilmə ehtimalı sıfıra bərabərdir (müqayisə et: Basatın sapanı – Qaraca çobanın təkə buynuzun-

¹ Ə.Rəcəbli. Ulu türklər. Bakı, 2003, səh.138.

dan yayı). Digər tərəfdən, “qılıc” sözü daha çox Qazan xanla bağlı işlədilib. Bunu ən azı “çal qılıncı” ifadəsi ilə başlanan cümlələrin intensivliyi təsdiqləyir (əvvəlki səhifələrə bax). Yaxud “köndər” (nizə) sözü yalnız Dəli Dondarın bədii təyininə müşahidə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, kafirlər Oğuz igidlərini təkcə atlarına yox, həm də silahlarına görə tanıyırlar: “At, yaraq və işıq Bəkiliñ, Bəkil içində degil!” (D-247).

Yuxarıdakı qarşılaşdırmalara poetik kateqoriyalar kontekstində yanaşdıqda bəlli olur ki, “Kitab”dakı bir sıra qəhrəmanların adları ilə onlara məxsus at və silah adları alliterasiya yaradır. Faktlara müraciət edək:

Qazan – Qoñur at – qılıc = qa → qo → qı

Beyrək – Boz ayğır – yay = ey → ay → ay

Tondaz (Dondar) – Təpəlqaşğa ayğır – köndər = dar → tə →
dər

Dirşə xan – qurt sinirli yay = sə → si

Qaraca çoban – sapan = çoban → sapan (zəngin qafiyələr kimi görünür).

Belə alliterasiyalar “Kitab”ın zənginlik göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

**“OX”DAN UZUNLUQ ÖLÇÜSÜ (OX MƏSAFƏSİ)
KİMİ İSTİFADƏ, OX YARIŞI, OX DÜŞƏN
YERDƏ GƏLİN OTAĞI QURMA**

Türkologiyada qeyd olunduğu kimi, qədim türk “ox”suz təsəvvürə belə gəlmir. Bir sıra qədim türk abidələri, xüsusən də “Kitab” vərəqləndikcə türkün ox yarışı, “ox”dan uzunluq ölçüsü kimi istifadəsi, ox atıb gəlin otağı qurması, oxla ov etməsi, düşməni ox yağışına tutması... göz önündə canlanır. Və istər-istəməz belə bir sual yaranır: bütün bunlar cəmi 154 səhifədən ibarət “Kitab”da necə yerləşdirilib? Axı “Kitab” təkcə bunlardan ibarət deyil, onun obrazlar sistemi çox zəngindir: Oğuz kişiləri, Oğuz qadınları, kafirlər, at və dağ obrazları və daha neçə-neçə obraz! Cavab qorqudşünaslığa bəllidir: “Kitab”dakı obrazlar sintez şəklində-dir, biri digərini tamamlayır, biri digəri üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir – bir sözlə, zəncirvari bağlılıq “Kitab”ın nüvəsini təşkil edir. Elə buna görə də

yuxarıda təqdim etdiyimiz bölmədəki “ox məsafəsi, ox yarışı, ox düşən yerdə gəlin otağı qurma” kimi məsələləri daha çox mətnin ümumi semantik yükü müstəvisində təhlil etmək lazım gəlir.

“Oxdan uzunluq ölçüsü (ox məsafəsi) kimi istifadə.

Qədim türk etnoqrafiyası üçün səciyyəvi olan belə bir hesablama üsulunun kodu “Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarçar on yelək yer aşurdi” (D-84) cümləsindəki “on yelək yer aşurmaq” ifadəsidir. Daha doğrusu, bu ifadənin tərkibində “ox” mənasında işlənmiş “yelək” sözüdür. Araşdırmalar “on yelək” birləşməsinin 7 km. (yeddi min metr) mənasında çıxış etdiyini göstərir (əvvəlki səhifələrə bax).

Ox yarışı. “Kitab”da belə bir parça verilib: “...Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən... Ox atdılar. Beyrək qızıñ oqın yardı. Qız aydır: “Mərə yigit, mənim atımı kimsə keçdügi yoq. Oxımı kimsə yardığı yoq..,” (D-78-79). Bu parçadakı “ox yarısında qalib gəlmək, oxu rəqibindən uzağa atmaq” anlamlı “oxını yarmaq” ifadəsi “ox yarışı”nı kodlaşdıran, işarələndirən əsas detallardan biri kimi götürülə bilər. Yeri gəlmişkən, “oxını yarmaq” ifadəsinə təkcə Banıçığəyin və təhkiyəçinin deyil, həm də Beyrəyin dilində rast gəlinir: “Ox atanda mən səniñ oxıñı yarmadım?” (D-116). A.Əlizadə bu tip cümlələrdəki “oxını yarmaq” ifadəsini belə şərh edir: “Bir şeyi zərbə ilə vurub ortadan ikiyə bölmək, sındırmaq. Beyrək qızın oxunu yardı; Ox atanda mən sənin oxunu yarmadım?”¹. Müəllif “oxını yarmaq” ifadəsinin semantikasını başa düşmədiyi üçün “yarmaq” felinin mənə yükünü izah etməyə çalışıb ki, bu da mətnlə, ümumiyyətlə, səsləşmir. R.Mədətova isə “ox atmaq”, “ox səpmək” ifadələri sırasında “oxını yarmaq”ın adını çəkmir². O.Ş.Gökyay “oxını yarmaq” ifadəsini “ox yarışı” mənasında

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, səh.104.

² Yənə orada, səh.141.

izah edib ki, bu da bütün parametrlərinə görə qədim türk etnoqrafiyası ilə bağlanır: “Ok yarışlarında kullanılan hedefe puta denir. “Birinin okunu yarmak” deyimi bugün de yarışta oku, rakibindən daha uzağa düşürmək, ok yarışında kazanmaq anlamına Toroslar bölgəsində və başqa yerlərdə yaşamaktadır. Dede Korkut kitabında “ok”la ilgili deyimler de az degildir” (İstanbul, 2000, səh.CCCLXI). Burada təkcə onu qeyd edirik ki, müəllifin “ok yarışlarında kullanılan hedefe puta denir” – fikri bir sıra mənbələrə, xüsusən də “Kitab”a istinadən deyilib. Qazan xanın dilindən verilmiş “Oğlum Uruz ox atanda puta qalmış” (D-44) misrası da dediklərimizi təsdiqləyir (“nişan” anlamlı “puta” sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənilib). Digər tərəfdən, həmin misranın ümumi semantik tutumu “ox yarışı” ilə bağlı dolğun təəssürat yaradır, “Ox yarışı”nın Oğuz cəmiyyəti üçün son dərəcə əhəmiyyətli olduğunu işarələndirir. Bu qənaəti M.Adilovun fikirləri də qüvvətləndirir: “Dədə Qorqud” dastanlarında da buta//puta sözü “ox atmaq üçün nişangah” mənasında işlənir...”¹.

“Ox yarışı” Yalançı oğlu Yalancığın toyu kontekstində. III boyda bəylərin toyda ox atması, daha doğrusu, oxla üzüyü vurmaları kimi hadisələr təsvir olunur ki, bu da bütün parametrlərinə görə “ox yarışı”nı xatırladır. Bəzi detallara diqqət yetirək: “Gördi dügündə göyü ox atar. Qaragünə oğlu Budaq, Qazan bəg oğlu Uruz, Bəglər başı Yegnək, Gəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızıq qardaşı Dəli Qarçar bilə ox atarlardı” (D-107); “Yalançı oğlu Yalancığın acığı tutdı... Gəl, mərə qavat, mənim yayımı çək, yoxsa şindi boynıq ururam!” – dedi... Beyrək yayı aldı, çəkdi... Qəbzəsindən yay eki para oldu” (D-108); “Yalançı oğlu Yalancığı yay ufandıqına qatı qaqdı. Aydır: “Mərə, Beyrəğin yayı vardır gərürün!”... (D-108); “Məgər göyginin yüziginə nişan atarlardı. Beyrək oxla yüzigi urdı, paraladı...” (D-109); “Qazan bəg baqub tamaşa edərdi” (D-109). Bu parçaların

¹ M.Adilov. Niyə belə deyirik.. Bakı, 1982, səh.76.

semantikasi barədə çox yazılıb və bu gün də qorqudşünasların diqqət mərkəzindədir. Biz isə həmin parçalara nisbətən başqa bucaqlardan yanaşmağı gərəkli hesab edirik. Məsələn, belə: toy mərasimi ilə bağlı təşkil edilmiş ox yarışdır; bu yarışda 9 nəfər Oğuz igidi iştirak edir (bu cərgəyə Yalançı oğlu Yalancığı şərti olaraq daxil edirik. Çünki onu bir Oğuz igidi kimi dəyərləndirmək olmaz); “ox yarış” Qazan xanın nəzarəti altında keçirilir, daha doğrusu, Qazan xan “ox yarış”nda hakim statusunda görünür; “ox yarış”nda Beyrək qalib gəlir. Digər tərəfdən, həmin parçalarda **“yayçəkmə yarış”**nın müəyyən əlamətləri də görünür. Həmin nümunələrdən ikisinə bir daha nəzər salaq: “...Beyrək yayı aldı, çəkdi. Qəbzəsindən yay eki para oldu”; “Yalançı oğlu Yalancıq yay ufandığına qatı qaqdı Aydır: “Mərə, Beyrəğin yayı vardır, gətirin!... Buradakı “Yalançığin yayının dəstəyinin sınması”, “Beyrəyin yayını Beyrəkdən başqa heç kəsin çəkə bilməməsi” kimi detallar “yayçəkmə “ yarış” barədə müəyyən təəssürat yaradır. Maraqlıdır ki, “Kitab”da kodlaşmış şəkildə yaşayan **“yayçəkmə yarış”** digər türk dastanlarında açıq-aşkar görünür: “Bir Tuva dastanında yayı çiyinə qədər çəkmə yarış” təsvir olunur: “Koroğlu” qoşmalarının içərisində Koroğlunun dilindən “iyid istərəm ki, yayımı əyə” mısrası eyni mədəni hadisənin təzahürüdür”¹.

Ox düşən yerdə gəlin otağı qurma. Qorqudşünaslıqda “ox atıb gəlin otağı, toy çadırı qurma” məsələlərindən bəhs olunarkən daha çox aşağıdakı parçalara istinad olunub:

“Oğuz zəmanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi...”(D-89);

¹ Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh.107.

“...Otuz doqquz qız “tale”lü taleinə birər ox atdı. Otuz toquz yigit oxınıñ ardınca getdi. Qırq gün qırq gecə toy-dügün eylädilər...” (D-121).

Bu parçalarda “toy çadırı”nın qurulması aydın şəkildə ifadə olunub. Amma bəzi parçalarda “toy çadırının qurulması”nı mətnin ümumi semantik yükünə istinadən müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn:

“...Alan sabah durmuşsan, ağ ormana girmişsən,
Ağ qovağın budağından yırğayuban keçmişsən.
Can bacuğın əkmışsən,
Oq cığırın qurmuşsan,
Adın gərdək qomuşsan...” (D-110)

Bu parçanı 2006-cı ildə “Dirəklər basdıraraq ox üçün nişan qoyma” başlığı altında təhlil süzgəcindən keçirmişdik. Burada həmin şərhlərin bir hissəsini təqdim etməyi gərəkli hesab edirik: “Adın gərdək qomuşsan” cümləsi özündən əvvəl işlənmiş cümlənin semantik yükü ilə bağlanır, onun məntiqi nəticəsi kimi görünür. Bu mənada “can bacuğın əkmışsən//Oq cığırın qurmuşsan” cümlələrində “gəlin otağının qurulmasına işarə olunur” – fikri daha real görünür. Deməli, Oğuzlar və Oğuz düşüncə tərzinə bələd olanlar “basdırılmış dirəklər və ox üçün qoyulmuş nişanlar” gördükdə onu “gəlin otağının qurulması və ya ona hazırlıq kimi başa düşüblər. F.Bayat yay və oxun türk mədəniyyətindəki rolundan bəhs edərkən yazır: “Yay - oxun folklor materiallarına dayanaraq deyə bilərik ki, yay – kişini, ox isə qadını bildirir... Toy günü nişanlı oğlanın qız evinə ox atması oğlan tərəfin gəlini aparmağa gəldiyini bildirirdi. Ox atmaqla özünə nişanlı tapmaq adətinin izləri transformasiyaya uğramış halda bizim sehrli nağıllarımızda da qalmışdır (Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı, 1993, səh.161). Müəllifin müxtəlif mənbələrə istinadən söylədiyi fikirlər də “Kitab”dakı “Oq cığırın qurmuşsan” cümləsinin ümumi semantik yükündə məhz “gəlin otağının qurulması” mənasının əsas

olduğunu təsdiqləyir”¹. Yeri gəlmişkən, A.Hacıyev yuxarıdakı parçanın semantikasını düzgün müəyyənləşdirib: “Soylamada gərdəkqurma prosesinin nə vaxt, nədən və necə yerinə yetirildiyi əyani şəkildə təsvir olunmuşdur. Burada sübh tezdən yuxudan duraraq böyük meşəyə gedən (girən), uca qovaq ağacının budağını yırğalayaraq qıran (“keçmək” feli “candan keçmək” ifadəsində olduğu kimi məcazi mənada işlədilib), yarıdan (“canbacuq” məhz bu anlamı verən poetik ifadədir) əyən, atdığı oxun düşdüyü yerdə otaq (çadır) quran bəyin onu gərdək adlandırmasından söhbət açılır”². Müəllifin fikirləri də yuxarıda dediklərimizi qüvvələndirir. Qeyd edək ki, qorqudşünaslıqda həmin “toy çadırı”nın kimin üçün qurulması barədə izahlara, demək olar ki, rast gəlinmir. Bəri başdan deyək ki, təqdim etdiyimiz sintaktik bütövün ümumi semantik tutumunda Beyrəyin Qazan xandan inciməsi açıq-aydın şəkildə müşahidə olunur. Beyrəyin Qazan xana “Adın gərdək qomuşsan” – deməsi də birbaşa Qazan xanın Yalancıq üçün qurdurduğu “toy çadırı”nı işarələndirir. Bu öz təsdiqini boydakı hadisələrin dinamikası kontekstində də tapır. Semantik dinamikanı izləyək:

– Bayındır xan Beyrəyin ölməsinə inanır: “...Mərə, bu nə kömləkdir?...Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uşda nişanı, sultanım!” – dedi” (D-93);

– Bayındır xan qanlı köynəyin Banıçıçəyə aparılmasını məsləhət görür: “...Biz bunu tanımazız. Adaqlusına aparın, görsün. Ol yaxşı bilir. Zira ol dikübdür, yenə ol tanır”, - dedi” (D-94);

– Bayındır xan Yalancıqla Banıçıçəyin toyunu təşkil etməyi Qazan xana həvalə edir. Bu, mətnin ümumi semantik yükündən bəlli olur: birincisi, ona görə ki, Qazan xan toy mərasimi ilə bağlı təşkil edilmiş “ox yarışı”na nəzarət edir

¹ Ə.Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013, səh.82.

² A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açılımlar. Bakı, 2007, səh.45.

(Qazan bəg baqub tamaşa edərdi. Adam göndərdi, Beyrəgi çağırdı); ikincisi, Beyrək Qazan xana “Adın gərdək qomışsan” – deməklə onu Yalancıq üçün qurdurduğu “toy çadırı”na görə qınayır; üçüncüsü, Qazan xanın dilindən Beyrəyə ünvanlanmış sual cümləsində “çətirli otaq”a işarə edilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz: “...Çətirli otaqmı dilərsən?” (D-111); dördüncüsü, Beyrək toy süfrəsində qarnını doyurmaq, həmçinin qız toyunda iştirak üçün məhz Qazan xandan icazə alır (Sultanım, məni qosañ da şülən yeməğın yanına varsam. Qarnım acdur, toyurşañ...; ...Xanım, Qazan bəgdən maña buyruq oldı. Maña kimsə tolaşmaz...). Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, haqqında geniş şəkildə bəhs etdiyimiz “toy çadırı” məhz Yalançı oğlu Yalancığa aiddir.

Ovda və döyüşdə silahdan istifadə. “Kitab”dakı ov və döyüş səhnələrinin semantikasından kifayət qədər bəhs edildiyinə görə burada yalnız konkret faktlar üzərində dayanmağı məqsədəuyğun bilirik. Bu mənada **ovda silahdan istifadənin** görünən və görünməyən tərəflərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– ovda əsas silah “yay-ox”dur: “Həman yayı biləğindən çıxarardı, buğanıñ-sığınını boynına atardı, çəküb turğızardı” (D-237). Bu tip nümunələr “Kitab”ın dilində kifayət qədərdir;

Ovda “qurd sinirli yay”dan istifadə olunub – qənaətinə gəlmək mümkündür. Amma bu da var ki, həmin qurd sinirli yaydan atılan oxla keyik yox, Oğuz igidi vurulur: “Dərsə xan qurt sinirli qatı yayı əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talasının arasında urub çıqdı, yıqdı” (əvvəlki səhifələrə bax);

– ovda “yay-ox”la yanaşı, qılınca da əsas silahlardan biri hesab olunur: “Keyiki qovardı gətürərdi, babasının oğında siñirlərdi. Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışıma baqsun, güvənsün, qılıc çalışıma baqsun, sevin sin!”...(D-22);

– bir sıra cümlələrin ümumi semantik yükü “ovda bıçaq və ya xəncərdən istifadə olunub” – hökmünü söyləməyə əsas verir: “...Ariq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü. Əmma semüz olsa, boğazlardı” (D-237). Buradakı “boğazlardı” felinin semantikasını assosiativ olaraq bıçaq və ya xəncər sözünü yada salır (bıçaqla, xəncərlə);

– ovda yay kirişindən bir kəmənd kimi istifadə olunma açıq-aydın şəkildə görünür: “...Bəkil buña at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kirişin boynına atdı...” (D-240). Burada Təpəgözlə bağlı bir epizod yada düşür: Basat Təpəgözün boynunu vurduqdan sonra onun başını dələrək **yay kirişinə** taxır: “...Dəpəgözün kəndü qılıcılə boynını urdı. Dəldi, yay kirişinə taqdı...” (D-234). Sonuncu nümunədəki “yay kirişi” bir kəmənd yox, elə “kiriş” və ya “bərk ip” mənasındadır. Amma bu da var ki, hər iki halda “yay kirişi” heyvanla (əslində, Təpəgöz də elə heyvan kimi bir şeydir) - buğa və Təpəgözlə bağlı işlədilib. Bu müstəvidə isə Təpəgöz heyvandan da heyvandır, vəhşilər vəhşisidir.

Təqdim etdiyimiz bu tipli parçaları geniş şəkildə səciyyələndirmiş K.Abdulla yazır: “Ov bir situasiya kimi ya bədbəxt bir hadisənin başvermə məkanına çevrilir, ya da bədbəxt hadisənin baş verməsini dolayısı ilə hazırlayan bir səbəb olur. Hər iki halda ov ya bədbəxt hadisə ilə bağlıdır, ya da onu şərtləndirir. Hər halda ovdan xeyir gəlmir”¹. R.Kamal isə “Kitab”da təsvir olunan ov səhnələrinə tam başqa bucaqdan yanaşır. Məsələn, ov xronotopundan bəhs edərkən bir neçə tezis irəli sürür: “Ov xronotopu “Dədə Qorqud kitabı”nda ən vacib xronotop olub, ritual xronotopun davamıdır; ov xronotopu dinamik hərəkət üçündür. Oğuz bəyləri statikadan – ağban evlərdə, otaqlarda oturmaqdan, yeyib yatmaqdan bezəndə ova çıxırlar; ov məkanı açıq məkandır. Kişinin açıq məkanda olması

¹ K.Abdulla. Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 2009, səh.105.

türk folklor düşüncəsi üçün səciyyəvi haldır...”². Müəllif bu tipli tezlərin hər birini “Kitab”dan gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırır. Amma “Kitab”da ov səhnələri ilə bağlı olan parçaların heç də hamısına bu kontekstdə yanaşmaq olmaz. Məsələn, Qazan xanın dilindən verilmiş bir parçaya diqqət yetirək:

“...Mən bu oğlanı alayım, ava gedəyim. Yedi günlük azuğla çıxayım. Ox atduğum yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gökcə tağa aluban çıxayım. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!” – dedi” (D-126). Bu parça ilə bağlı bunları söyləmək olar: birincisi, həmin parça oğlu Uruza “Yay çəkmədin, ox atmadın//Baş kəsmədin, qan dökmədin...” – deyən Qazan xanın dilindən verilib; ikincisi, həmin parça atası Qazan xana “Qaçan sən məni alub kafər sərhəddinə çıxardın, qılıc çalub baş kəsdin? Mən səndən nə gördüm, nə ögrənir?” – deyən Uruz haqqındadır; üçüncüsü, parçanın mənasından bəlli olur ki, ov yerləri Oğuz türklərinin döyüşdə qalib gəldiyi, qələbə çaldığı yerlərdir; dördüncüsü, mətnə aydın şəkildə ifadə olunur ki, ata (Qazan xan), oğlunu (Uruzu) gələcək döyüşlərə hazırlayır... Araşdırmalar göstərir ki, bu cəhət digər qədim türk mənbələrində də öz əksini tapıb. Burada Ə.Rəcəblinin qədim türk mənbələrinə, eyni zamanda bir sıra tədqiqatlara istinadən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşür: “...Sürək ovu sürəkçidən (ovda heyvanları ovçuların üstünə qovan adamdan) və ovçudan xüsusi məharət və təlim tələb edirdi. Bu, həm də türkün üçün faydalı idi, çünki ov türkü, bir növ, hərbi şücaətə hazırlayır, ona manevr etməyi öyrədirdi. Uğurlu ov türkünün əsas ərzağı olan çoxlu miqdarda ət verirdi. Heç də təsdüfi

² R.Kamal. “Dədə Qorqud kitabı”nın xronotop strukturu. Dədə Qorqud günü. XIV sessiyanın materialları. Bakı, 2014, səh.54-55.

deyildir ki, Çin salnaməçisinin yazdığına görə, türkütlər həтта müharibə vaxtı belə ovla məşğul olurdular”¹.

Döyüşdə silahdan istifadə. Qorqudşünaslıqda yay – ox, qılınc, sapand, süngü, gürz və s. kimi silahlardan, onların təyinatı üzrə istifadəsindən müəyyən qədər bəhs olunsa da, yaxın və uzaq məsafəli döyüşlərdə (eləcə də qala qapıları yaxınlığında olan döyüşlərdə) silahlardan istifadə kimi məsələlərə, demək olar ki, münasibət bildirilməyib. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

– uzaq məsafədən olan döyüşlərdə yay-ox və sapanddan istifadə: yay-ox. “Azğun dinlü kafər buñaldı, oxa girdi. Qoulan kimsə oğlanıñ bədəvi atın oxlatdılar” (D-133); “...kafərlər at dəpdilər, ox səpdilər” (D-41); “üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi” (D-63)... Bu tipli nümunələr onu deməyə əsas verir ki, uzaq məsafəli döyüşlərdə həm Oğuzlar, həm də kafirlər əsas silah kimi məhz yay-oxdan istifadə ediblər; sapan. “Ərənlər əvrəni Qaraçuq çoban sapanıñ ayasına taş qodı, atdı” (D-41); “Elə olsa, sultanım, Qaraca çoban sapan çatlatdı. Dünya aləm kafəriñ gözinə qaranıu oldı” (D-57); Döyüşlərdə kafirlərin sapanndan istifadəsi müşahidə olunmur;

– yaxın məsafədən olan döyüşlərdə qılınc, köndər, gürz və s. silahlardan istifadə: qılıc. “Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı”; köndər. “Aruza bir köndər urdı” (D-302); gürz. “Altı bərli gürz ilə dəpəsnə qatı tuta urdı” (D-64)...;

– qala qapılarının sındırılmasında qalxan və gürzdən istifadə: “Uruz atdan endi, aydır: “Hay atamıñ altun qədəhindən şərab içən, məni sevən atdan ensün! Bunıñ qapusına birər gürz uralım!” – dedi. On altı yigit sıçrayub atdan endilər. Qalqan yapındılar. Gürzlərini umuzlarına urdılar. Qapuya gəldilər; birər

¹ Ə.Rəcəbli. Ulu türklər. Bakı, 2003, səh.139.

gürz urub qapuyı ovatdılar, içəri girdilər...” (D-284). Qarşı tərəfin zərbəsindən qalxanla qorunaraq güzrlə qala qapılarını sındıran Oğuz igidləri yenilməzdir. Digər tərəfdən, qalanın belə bir üsulla alınması qədim türk hərbi sənətinin yüksək səviyyədə olduğunu bir daha sübut edir.

Yuxarıda göstərdik ki, “Kitab”da uzaq və yaxın məsafəli döyüşlərin təsvirinə daha çox rast gəlinir. Maraqlıdır ki, həmin döyüş taktikası hunlar üçün də xarakterik olub. Belə ki, “hun ordusu düşmənlə müəyyən məsafədən vuruşurdu. Mahir oxçular düşməni uzaqdan oxa tutaraq onun səflərini dağıdırdılar. Ehtiyac olduqda isə qısa nizə və qılıncla yaxın döyüşə girirdilər. Müəyyən məsafədən vuruşma hun döyüş taktikasının əsasını təşkil edirdi”¹.

“Kitab”ın ümumi məzmunu döyüşlərin ağır və qanlı keçdiyini iki bucaqdan təsdiqləməyə imkan verir: bunlardan birincisi, top kimi kəsilən başlardısa, ikincisi, sınıq-salxaq vəziyyətə düşmüş silahlardır. Burada diqqəti ikincinin təsvirinə yönəldək: “...Böyük uzun nizələr sancılıb süstəldi. Böyük iti polad qılınclar çalındı, tiyəsi korşaldı. Üç lələkli qayın oxlar atıldı, dəmir ucluğu düşdü...” (Zeynalov-Əlizadə nəşri, Bakı, 1988, səh.148). Bu cür parçaların semantikasi yuxarıda irəli sürdüyümüz tezisə düzgünlüyünü arqumentləşdirir.

“Kitab”a silah adları və döyüş səhnələri kontekstində yanaşma aşağıdakıları da söyləməyə imkan yaradır:

¹ Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh 128.

– Oğuz igidini məhv etmək üçün ilk olaraq onun atı oxla vurulur: “Qoulan kimsə oğlanı bədəvi atın oxlatdılar. At yıxıldı” (D-133);

– oxu ərdən ərə keçirməkdə ısrarlı olan Oğuz igidi ən mahir oxçu statusunda çıxış edir: “Qarğu talı süğünü maña vergil// Köksündən ər sancayım səni üçün!” (D-246);

– Oğuz igidinin yaya söykənmiş vəziyyətdə durması onun ayıq-sayıq dayanmasını, bir növ, döyüşə hazır olmasını işarələndirir: “Oğlı Uruz qarşısında yay söykənib turardı” (D-123);

– sağına-soluna iki qoşa yay çəkən Oğuz igidinin bənzəri yoxdur: “Sağına-soluna eki qoşa yay çəkərdi” (D-173);

– Oğuz igidi Qaraca çoban sapandla kafirlərin ordusunu məğlub edir: “Qaracıq çoban kafərin üç yüzini sapan taşılə yerə bıraqdı” (D-41);

– at belində döyüşənlərdən biri məhz köndər vuranın zərbəsindən yerə düşür: “Aruza bir köndər urdı... At üzərindən yerə saldı” (D-302);

– Buğacıq Məlik altı pərli güzrlə öldürülür: “Altı bərli güzr ilə dəpəsinə qatı tuta urdı” (D-64);

– Oğuz igidi süngüsünü yerə sancırsa, bu, onun əmrə tabe olduğunu, eyni zamanda pusquda durduğunu işarələndirir: “Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi. İki eləsə, ol oğlunu qəbul eləməzlərdi. Uruz geñ yaqadan süğüsin sancdı, turdı” (D-131-132);

– taraqqadan qarşı tərəfi qorxutmaq məqsədi ilə istifadənin izlərinə təsadüf olunur: “...taraqa çatladıq oğlanı qorqudım” (D-247).

Bu sistemdə “qılınc”ın rolu daha qabarıq göründüyü üçün onunla bağlı olan detalları ayrılıqda təqdim edirik:

– “döyüşə hazırım” anlamlı raport “çal qılıncı” ifadəsi ilə başlanır: “Çal qılıncı, xanım Qazan, yetdim” (D-151);

Язизхан Танрыверди

– “başın kəs” əmri qılıncla reallaşdırılır: “Qaragünə atdan endi. Aruzın başın kəsdi” (D-302);

– Şöklü Məliyın də başı qılıncla kəsilir: “...ğafillücə qara başın alub kəsdi” (D-64): On iki min kafir də məhz qılıncla öldürülür: “On iki bin kafər qılıcdan keçdi” (D-66);

– Təpəgöz kimi bir vəhşinin başı qınsız qılıncla, həm də öz qılıncı ilə kəsilir: “...Dəpəgözün kəndü qılıclə boynını urdı” (D-234);

– qılıncla başın yox, sağ oyluğun kəsilməsi rəqibini əzabla öldürməkdən başqa bir şey deyil: “Aruz qara polad uz qılıcın tartub Beyrəğin sağ oyluğun çaldı, qara qana bulaşdı” (D-297);

– Oğuz cəmiyyətində döyüşdən boyun qaçırma mümkünsüzdür: “Bəglər, Tañrı bizə bir kür oğul vermiş. Varayın, anı anası yanındın alayın, qılıcla paralayayın...” (D-134-135);

– düşmən bayrağını qılınclayaraq yerə salan Oğuz qadınının tayı-bərabəri yoxdur: “Boyı uzun Burla xatun qara tuğın kafərin qılıcladı, yerə saldı” (D-153);

– qılıncının dəstəyi qan olan təkəcə Oğuz kişisi deyil, həm də Oğuz qadınıdır: “Qılıcınñ balcağı qan odaya gəldi” (D-194).

Bütün bunlar, bir tərəfdən, türkün hər b sənətinin çox qədim və zəngin bir tarixə malik olduğunu sübut edirsə, digər tərəfdən də türkün döyüş üçün doğulduğunu və elə döyüş-döyüşə də bu dünyadan köç etdiyini əyani olaraq göstərir...

SİLAH ADLARI TÜRK POETİK TƏFƏKKÜRÜNDƏ

Qorqudşünaslıqda xüsusi olaraq vurğulanır ki, “Kitab”-da obrazlılığa xidmət etməyən dil vahidi yox dərəcəsinədir. Araşdırmalar onu da deməyə əsas verir ki, “Kitab”dakı səs, söz,

birləşmə, cümlə və sintaktik bütövlərin semantikasi, obrazlılıq yaratma imkanları müxtəlif bucaqlardan işıqlandırılıb. Yeri gəlmişkən, “Kitab”ın dilində işlənmiş silah adları da daha çox atalar sözləri (“Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!”...), andlar (“qılıcına toğranmaq, oxına sancılmaq”), oxşama səciyyəli parçalar (“Dünlüğü altun ban evimin qəbzəsi oğul!”...), frazeoloji vahidlər (oxını yarmaq, oxa düşmək...) daxilində bu və ya digər dərəcədə öyrənilib. Konkret desək, silah adlarının assosiativliyi ilə yaradılmış bədii təsvir və ifadə vasitələri ayrılıqda təhlilə cəlb edilməyib. Düzdür, əvvəlki səhifələrdə bu problemə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Məsələn: “cida” sözünə həm də təşbeh daxilində münasibət bildirmişik (“...buynızı almas cida kibi”); “q” ilə başlanan “qılıc” sözünün assosiativliyi ilə yaradılmış alliterasiyaların mətndəki rolunu müəyyənləşdirmişik (“Qara polat uz qılıcum qının toğrar” – qara – qılıc – qın: q – q – q); yaxud inversiya ilə işlənmənin “yay-ox”la bağlı olan mətnlər üçün səciyyəvi olduğunu dəqiqləşdirmişik. Bir sözlə, əvvəlki səhifələrdə silah adlarının hər birinin obrazlılıq yaratma imkanlarından ayrıca bəhs etmişik. Bu da onların bədii təsvir və ifadə vasitələri tərkibində işlənmə səviyyəsini birbaşa əks etdirmir. Bu mənada silah adlarının assosiativliyi ilə yaradılmış bədii təsvir və ifadə vasitələrinin aşağıdakı sistem üzrə təqdimini məqsədəuyğun hesab edirik:

Assonans. “o”-nun assonansı. “Ol kafəriñ üçün atub birin yarmaz oqçısı olur”: ol, oqçı, olmaq – o → o → o; Buradakı assonans “o” ilə başlanan “oqçı” sözünə görə reallaşır. Qeyd edək ki, belə assonanslar “Kitab”ın dilində yox dərəcəsidir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Kitab”dakı silah adlarının əksəriyyəti samitlə başlanır: qılıc, gürz, sapan, sügü, çomaq, taraqa..., daha dəqiqi, bu sistemdə “o” ilə başlanan “ox” sözü istisnalıq təşkil edir.

Alliterasiya. “q”-nın alliterasiyası. “Qara polat uz qılıcum qının toğrar”: qara, qılıc, qın - q→q→q; “Qara qılıc quşandı”: qara, qılıc, quşanmaq - q→q→q; “y”-nin alliterasiyası. “Yalançı oğlu Yalancıq yay ufandıǵına qatı qaqdı”: Yalançı, Yalancıq, yay - y→y→y; “Yedi kiş ilə qurulurdı mənim yayım!”: yedi, yay - y→y→y; Bu sistemə, yəni “q” ilə başlanan “qılıc” və “y” ilə başlanan “yay” sözünün assosiativliyi ilə yaradılmış alliterasiyalar cərgəsinə alliterativ tipli qafiyələnməni də daxil etmək olar: Qaraca çoban – sapan: çoban→sapan; Dondar-köndər: dar→dər. Bu isə o deməkdir ki, qəhrəmanın adı ilə ona məxsus silahın adı alliterativ tipli qafiyələr kimi çıxış edir.

Epitet. yüzi dönməz qılıc. “Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım”; qara polat uz qılıc. “Qara polat uz qılıcum əlümə alayınmı?”; sum altunlu ox. “Qayın talı yeləgindən sum altunlu mənim oxım!”; alla qollu sapan. “...ala qollu sapanın əlinə aldı”... Bu epitetlərdə qılıc, ox və sapan sözlərinin məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etdiyi açıq-aydın şəkildə görünür.

Təşbeh. başı top kibi kəsilmək. “...başlar kəsildi top kibi” (burada “qılıc” sözü ellipsisə uğrayıb); “Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!”; “Ala qollu sapanımca gəlməz maña”; “İldız kibi parlayıb gələn kafəriñ cidasıdır”... Bu cür təşbehlərin yaranmasında qılıc, sapan və cida kimi sözlərin rolunu inkar etmək olmaz.

Metafora. “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iñlər// Sadaqda oxum kişin dilər”. Bu cür metaforaların poetik çəkisi əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə işıqlandırılıb.

Mübaligə. qılıcla qılını kəsə bilməmək. “Qara polad uz qılıclar kəsən qılını kəsdirmədi”; “Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanıñ ayasıydı... Hər atanda on iki batman taş atardı”; “Qayın oxı atanlar kar qılamadı”; “Qarǵu cida oynadanlar ildirəmədi”... “Kitab”ın dilində bu cür mübaligələr intensivliyi ilə fərqlənir.

Ellipsis. “...bu çoban bizim həpimiz qırar olamı?” Burada “sapan” sözünün ellipsisə uğramasını əlavə faktlarla təsdiqləməyə ehtiyacı yoxdur; “Baş kəsmədiñ, qan dökmədiñ”. Bu cümlədə isə “qılıc” sözü ellipsisə uğrayıb (əvvəlki səhifələrə bax).

İnversiya. “çəkəyim yayı, atayım oxı”. “Bəglər, sizin eşqiñizə çəkəyim yayı, atayım oxı” (əvvəlki səhifələrə bax)...

Poetik siqlətli bu ifadələrdə yay çəkən, ox atan, qılınc çalan, gürz vuran, cida oynadan türk bəylərinin, türk xanımlarının ruhu yaşayır. Əsrlərin sınağından süzülüb gələn, ruhumuzu, qan yaddaşımızı silkələyən bu ifadələrdə qədim türkün hər b sənəti ilə poetik təfəkkürü bir-birinə çulğışmış vəziyyətdədir. Sanki hər biri “Çal qılıncını, xan Qazan!” ifadəsinə istinadən yaradılıb! Sanki hər birinə “Çal qılıncını, xan Qazan!” ifadəsi işıq salıb!!!

1. Abbasov İ. Ulu nəğməmizin adı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 7 fevral 1992-ci il.
2. Abdinova S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində feli birləşmələr. NDA, Bakı, 2007.
3. Abdulla A. Dədəm Qorqud işığında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, N 52. Bakı, 1978.
4. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı, 2005.
5. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004.
6. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
7. Abdulla K. Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı, 2009.
8. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
9. Abdullayev Ə. Azərbaycan dilində r~z nisbəti Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. III c., Bakı, 2013.
10. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1999.
11. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.
12. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, 1982.
13. Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
14. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
15. Adcı M. Qırçaq çölünün yovşanı (tərcümə edən prof. Tofiq Hacıyev). Bakı, 1997.
16. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.

17. Ağahüseyn Anatolloğlu. Xınayaxdı mərasimi «İncə» oyun tamaşası. «Qobustan», N 4. Bakı, 2005, səh.87-90.
18. Axundov A. Felin zamanları. Bakı, 1961.
19. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasısı. Bakı, 1973.
20. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasısı. Bakı, 1984.
21. Axundov A. Azərbaycan dilinin qədim abidəsi. “Dədə Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları”. Uluslararası Sempozyumu. Ankara, 2011.
22. Axundov A. Qeyri-qəti gələcək. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, II cild, Bakı, 2013.
23. Allahmanlı M. Qədim türk dastanları hadisə və motiv oxşarlığında. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, Bakı, 2006, s.35.
24. Anar. Dədə Qorqud dünyası. “Sizsiz”. Bakı, 1992.
25. Araslı H. Kitabı-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi problemləri. Bakı, 1998.
26. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
27. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964; II cild, 1980; III cild, 1983.
28. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981.
29. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980; V cild, 1981.
30. Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006.
31. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.

32. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2005.
33. Bayramov A. Kitabı-Dədə Qorqud və Qafqaz. Bakı, 2001.
34. Bayramova Ş. Hacı Kərim Sanılının pedaqoji fəaliyyəti və maarifçilik görüşləri. Bakı, 2014.
35. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. «Книга моего Деда Коркута». М.-Л., 1962.
36. Bəşirov K. Mürəkkəb quruluşlu Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2008.
37. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009.
38. Bəşirov K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin lüğəti. Bakı, 2012.
39. Bünyadov T. Açılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, s.286.
40. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində dağ anlayışının arxaik ifadəsi. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1988, s.134.
41. Cəfərli M. «Dastan və mif». Bakı, 2001.
42. Cəfəroğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008.
43. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982.
44. Cəfərov N. Xanım, hey! Bakı, 1999.
45. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2007.
46. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983.
47. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin zoonimikası. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987, s.158-161.

48. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
49. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
50. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999.
51. Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, 2006.
52. Çobanov Mədəd, Çobanlı Müşfiq. Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998.
53. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
54. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
55. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
56. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.
57. Дионисий Г. О соединении слов. Античные риторика. Москва, 1978.
58. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
59. Джафарзаде И. Наскальные изображения Кобустана. ТИИ АН Азерб.ССР, т. III, Баку, 1958, с.45.
60. Джангидзе В. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, 1965.
61. Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında felin təsriflənməyən formaları. Bakı, 2011.
62. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
63. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, 1983.
64. Əbu Turxanın hikmət dünyası. Prof. Dr.Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında. Bakı, 2012.

65. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 2011.
66. Ələkbərova E. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz dilləri kontekstində. NDA, Bakı, 2006.
67. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999.
68. Əliyev K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Kor-oğlu”. Bakı, 2011.
69. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
70. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.256.
71. Əlizadə R. “Dədəm Qorqud kitabı”nda su kultu. “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006, s.307.
72. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, 2008.
73. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985.
74. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. “Oğuznamə”, Bakı, 1987.
75. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhələr. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
76. Əsgər Ə., Qırçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996.
77. Əskər R. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003.
78. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990.
79. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.

80. Gülnarə Fəxrəddin qızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2010.
81. F.de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (tərcümə edən Nizami Cəfərov). Bakı, 2003.
82. Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, 1993.
83. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000.
84. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007.
85. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu. I, Bakı, 2014.
86. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.
87. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
88. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979.
89. Hacıyev T. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud motivləri. “Dədə Qorqud”, N 3, Bakı, 2004.
90. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 2012.
91. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı, 2014.
92. Haqverdiyev Ə. Orta əsr Bərdə şəhəri. Bakı, 1991..
93. Həkimov M. Oğuz-tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, 1997.
94. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşığı yaradıcılığı. Bakı, 1982.
95. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.

96. Hübətov E. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. NDA, Bakı, 2012 .
97. Hübətova R. Folklor yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətləri. Bakı, 2009
98. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, 2008.
99. Xalıq Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999.
100. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.
101. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
102. Халилов Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XV в. «Асрарнаме» (морфологические особенности). АКД, Баку, 1974.
103. Xəlilli X. Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövrü və səbəbləri. Bakı, 2007.
104. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998.
105. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2006.
106. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1985.
107. Xıdırov M. Türkmen dilinin tarixindən materiallar. Aşqabat, 1958.
108. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 2002.
109. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2002.
110. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.

111. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». «Книга моего Деда Коркута». М.–Л., 1962.
112. Kaşğari M. “Divanü lüğat-it-türk” (tərcümə edəni Ramiz Əskər), I - IV cild, Bakı, 2006.
113. Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996.
114. Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997.
115. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
116. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
117. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı, 2010.
118. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edəni: Araslı H.), Bakı, 1978.
119. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edəni: Zeynalov F., Əlizadə S.), Bakı, 1988.
120. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
121. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I-II cild, Bakı, 2000.
122. Книга моего Деда Коркута. Москва–Ленинград, 1962.
123. Концевич А.Р. Древнетюркский миф о Тангуне и его ономастики. В кн: Этническая ономастика. Москва, 1984, с.173-190.
124. Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin ilkin sakinləri – Türklər. Bakı, 2009.
125. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.

126. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji ləksikanın təkamülü və inkişafı. Bakı, 2001
127. Qazi Bürhanəddin. "Divan". Bakı, 1988.
128. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992.
129. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası. Bakı, 2010.
130. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
131. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004.
132. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004.
133. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, 2004.
134. Махпиров В. Собственные имена в памятник XI в. «Дивану лугатит тюрк» Махмуда Кашкарского. АКД, Алма-Ата, 1980.
135. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009.
136. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, 2012.
137. Məhərrəmli R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, 2006.
138. Məhərrəмова R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2012.
139. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003.
140. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008.
141. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2004.

142. Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. NDA, Bakı, 1996.
143. Məmmədli H. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999.
144. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999.
145. Məmmədli Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002.
146. Məmmədli Qıpçaq “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı, 2012.
147. Məmmədova A. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009.
148. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, 2009.
149. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
150. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986.
151. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1990.
152. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 2010.
153. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. I c., Ankara: 1958; II c., 1963.
154. Muxtar Kazımoğlu. “Dədə Qorqud kitabı”nda dəli obrazı. “Dədə Qorqud”, N 3, Bakı, 2004.
155. Muxtar Kazımoğlu. Epos, nəsr, problemlər. Bakı, 2012.
156. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
157. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, 1980.
158. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Bakı, 1981.

159. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002.
160. Nəbiyev B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da el birliyi və düşmənə münasibət. “Kitabi-Dədə Qorqud – 1300”. Bakı, 1999.
161. Oğuznamə (çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə). Bakı, 1987.
162. Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, 1993.
163. Ramazan Qafarlı. Mif və nağıl. Bakı, 1999.
164. Ramazan Qafarlı. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Bakı, DDA, 2010.
165. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, 2013.
166. Ramazan Qafarlı. Novruz – yaranış, oyanış və yeniləşmə bayramı. “Xalq qəzeti”, 20 mart 2013-cü il.
167. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
168. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002.
169. Rəcəbli Ə. Ulu türklər. Bakı, 2003.
170. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı, 2004.
171. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004.
172. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I hissə, Bakı, 2006.
173. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.
174. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992.

175. Rüstəm Kamal. Arxaik ritual semantikasi. “Bamsı Beyrək boyu”nda metonimik-metaforik süjet yaradıcılığı. “Qobustan”, N 4. Bakı, 2005, s.32-37.
176. Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013.
177. Rüstəm Kamal. “Dədə Qorqud kitab”ının xronotop strukturu. Dədə Qorqud günü.. XIV sessiyanın materialları. Bakı, 2014, səh.50-64.
178. Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. I cild, Bakı, 2010.
179. Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. II cild, Bakı, 2011.
180. Серебрянников Б., Гаджиева Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
181. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən. Bakı, 1989.
182. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.
183. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000.
184. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007.
185. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004.
186. Seyfəddin Rzasoy. Folklorlaşan alim ömrü. Bakı, 2007.
187. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı, 2007.

188. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, 2008.
189. Səmədova K. Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər. NDA, Bakı, 1996.
190. Süleymenov O. Az.Ya. Bakı, 1993.
191. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
192. Şıxlı İsmayıl. Dəli Kür. Bakı, 1982.
193. Тагирзаде А. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1983.
194. Tağıyeva E. Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013.
195. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007.
196. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, 1999.
197. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002.
198. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006.
199. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007.
200. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi. Bakı, 2008.
201. Tanrıverdi Əzizxan. Dilimiz, mənəviyyatımız. Bakı, 2008.

202. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.
203. Tanrıverdi Əzizxan. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012.
204. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı, 2012.
205. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013.
206. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı, 2013.
207. Tanrıverdi Əzizxan. Dədə sözü işığında. Bakı, 2014.
208. Təkləli M. Rus dilində türk sözləri. Bakı, 2001.
209. Təkləli M. At türkün qanadıdır ((“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. Bülleten, 1 (33), Bakı, 2010.
210. Verdiyeva Z., Adilov M., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
211. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.
212. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988.
213. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009.
214. Виноградов В.В. Стилистика теория поэтической речи поэтика. Москва, 1963.
215. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, s.17.

B A Ş L I Q L A R

Müəllifdən	3
“Dədə Qorqud kitab”ı Azərbaycan dilindədir.....	5
“Dədə Qorqud kitab”ında silah adlarının tədqiqi tarixi	17
“Dədə Qorqud kitab”ında silahla bağlı işlədilmiş bəzi sözlərin transkripsiyası və semantikasını struktur-semiotik müstəvidə	25
Sişirləmək, Qorqud sişirli, qurt sişirli.....	25
Sadaqda oxum kişinin dələr.....	30
Tarıyanda bir oxla nəmlərdim.....	36
Belik, yoxsa yelək.....	40
Qınlı qılıç, qınsuz qılıç.....	45
Gəz çıxarmaq.....	48
Sur cida.....	51
Fərqli oxunuşlar, oxşar yozumlar: yayası// yiyəsi, babası.....	54
Üç yüz say cidalu yigit.....	57
On yelək.....	59
Sirri açılmayan, yaxud qorqudşünasları düşündürən cümlə.....	61
“Dədə Qorqud kitab”ında silah və silah hissələrinin adları tarixi-lingvistik müstəvidə	74

yaraq.....	76
qılıc	77
yay.....	93
oq//ox.....	101
sadaq.....	108
tirkeş.....	110
dəmrən.....	112
sapan.....	115
cida.....	120
süğü.....	123
köndər.....	124
gürz.....	125
çomaq.....	127
çovkan.....	129
dəpər.....	130
mancılaq.....	131
taraqa.....	131
xəncər.....	132
“Dədə Qorqud kitab”ında döyüş geyimləri və digər döyüş ləvazimatlarının adları tarixi- lingvistik müstəvidə	135
qalqan	135
işiq.....	137
tuğulğa.....	139
dizcik.....	139
qarucıq.....	140
yaqa.....	140
çövşən.....	142

dəmir don.....	143
geyim.....	143
“Dədə Qorqud kitab”ında silaha münasibət, yaxud türk-Oğuz cəmiyyətində silah	146
Silah və döyüş geyimi istehsalı.....	148
Silahlanma, silahlandırılma, silahla tanınma.....	153
“Ox”dan uzunluq ölçüsü (ox məsafəsi) kimi istifadə, ox yarışı, ox düşən yerdə gəlin otağı qurma.....	160
Ovda və döyüşdə silahdan istifadə.....	165
Silah adları türk poetik təfəkküründə.....	172
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	175

Язизхан Вяли оьлу Танрыверди 1959-ъу илдя Борчалыда анадан олуб.

1973-ъц илдя Ашаьы Гарабулаг кянд сяккизиллик, 1975-ъи илдя ися Кировиси кянд орта мяктябини яла гиймятлярля битириб.

1981-ъи илдя АПИ-нин (индики АДПУ) филолоэийа факцлтясини фярглянмя диплому иля битириб.

1981-83-ъц иллярдя Сийязян, 1983-85-ъи иллярдя ися Дявячи (Шабран) районунда ихтисасы цзря мцяллим ишляйиб.

1987-ъи илдя намизядлик (филолоэийа цзря фялсяфя доктору), 1998-ъи илдя докторлуг

Язизхан Танрыверди

(филолозия цзря елмляр доктору) диссертасийасы мцдафия едиб.

1995-ъи илдя досент, 1999-ъу илдя профессор елми адыны алыб.

Щазырда АДПУ-нун Азярбайъан дили вя онун тядриси методикасы кафедрасынын мцдиридир.

Язизхан Танрывердинин 25 китабы, 200-дян артыг мягаляси чап олунуб.

Ясас ясярляриндян:

Тцрк мяншыли Азярбайъан антропонимляри (1996),

«Китаби-Дядя Горгуд»да шахс адлары (1999),

ХВЫ яср гыпчаг (половес) дилинин грамматикасы (2000),

«Китаби-Дядя Горгуд»ун образлы дили (2006),

«Китаби-Дядя Горгуд»ун сюз дцнйасы (2008),

Дилимиз, мянявиййатымыз (2008),

Поезийанын дили, дилин поезийасы (2008),

Гядим тцрк мянбяляриндя йашайан шахс адлары (2009),

Азярбайъан дилинин тарихи грамматикасы (2010),

«Дядя Горгуд китабы»нда ат култу (2012),

«Дяли Кцр» романынын поетик дили (2012),

Anarın nəsrİ (2013),

“Dədə Qorqud” kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013

Dədə sözü işığında. Bakı, 2014